

राजकीय सिद्धांताच्या अभ्यासाचे दृष्टीकोन - १

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ आदर्शवादी दृष्टीकोन
- १.३ संख्यात्मक दृष्टीकोन
- १.४ वर्तनवादी दृष्टीकोन
- १.५ सारांश
- १.६ प्रश्नोत्तरे
- १.७ संदर्भ ग्रंथ

१.० उद्दिष्टे

१. आदर्शवादी दृष्टीकोनाचे राजकीय सैध्दांतिक दृष्टीने आकलन.
२. संस्थात्मक दृष्टीकोनाचे राजकीय सैध्दांतिक दृष्टीने आकलन
३. वर्तनवादाचा राजकीय सैध्दांतिक दृष्टीकोनातून अभ्यास

१.१ प्रस्तावना

प्राचिन व मध्ययुगिन राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाची उत्कृष्ट पध्दती कोणती याबाबत भिन्न भिन्न मते असू शकतात. मध्ययुगिन काळी राज्यशास्त्राचा अभ्यास करताना राज्य आणि शासनसंस्था यांचाच प्रामुख्याने अभ्यास केला जात असे. पण आज राजकारणातील आधुनिक प्रवाहामुळे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचे स्वरूप बदलून गेले आहे. गेल्या अडीच हजार वर्षांपासून राज्यशास्त्राचा अभ्यास विविध दृष्टीकोनातून होत आला आहे. राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचे दोन खंड आपणांस पाडता येतील. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून अभ्यासाला जे नवीन दिशा प्राप्त होऊ लागली. त्यातून आधुनिक राज्यशास्त्राचा उदय होण्यास सुरुवात झाली. तत्पूर्वी राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचे वस्तुनिष्ठ व आदर्शवादी (Normative) स्वरूप होते. राज्य आणि शासन संस्था यांचा अभ्यास करणे आणि तत्त्वज्ञानाच्या भूमिकेतून आदर्श राज्याची संकल्पना शोधून काढणे या अर्थानेच प्लेटोपासून मार्क्सपर्यंत सर्वच राज्यशास्त्रज्ञांनी राज्यशास्त्राचा अभ्यास केला आहे. उदा. इतिहासाचे अध्ययन करून राजकीय सिद्धांत मांडण्याची राज्यशास्त्राची पध्दत होती. सिजविक, फ्रिमन, हेन्री मन हे ते विचारवंत होत. तर

अॅस्टीनसारख्या विचारवंतांनी वैधानिक दृष्टीकोनातून राजकीय प्रश्नाची चर्चा केली आहे. प्रचलित राजकीय व सामाजिक परिस्थिती तसेच राजकीय घडामोडी व उपयोगीता यातून हे सिध्दांत निर्माण झाले होते.

कोणत्याही विषयातील सत्याचे आकलन करण्यासाठी, विशिष्ट निष्कर्षांप्रत येण्यासाठी किंवा एखादा सिध्दांत प्रस्थापित करण्यासाठी ज्या वेगवेगळ्या दृष्टीकोनाचा अवलंब केला जातो ह्यास आपण अभ्यासपध्दती म्हणतो, याला कोणी दृष्टीकोन असंही म्हणतात.

राज्यव्यवहारातील विभिन्न समस्यांचे आकलन करण्यासाठी, समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी राजकीय सिध्दांताचे विश्लेषण, अध्ययन केले जाते.

१.२ आदर्शवादी दृष्टीकोन (Normative Approach)

प्रस्तावना : राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाच्या, आदर्शवादी दृष्टीकोनाला पारंपारिक दृष्टीकोन असे ही म्हणतात. प्लेटो ते कार्लमाक्स या कालावधीत राज्यशास्त्रामध्ये जे विविध सिध्दांत मांडले ते आदर्श राज्य, समता व न्यायावर आधारित राज्य स्थापन करणे यावर आधारलेले आहे. ह्यांनी राज्य आणि शासनसंस्थांच्या अभ्यासावर अधिक भर दिला. विशिष्ट आदर्श आणि मूल्य लक्षात घेऊनच त्यांनी राज्यशास्त्राचा अभ्यास केला होता. आदर्शवादी दृष्टीकोनाचे स्वरूप तत्त्वज्ञानात्मक, ऐतिहासिक, संस्थात्मक, औपचारिक आणि कायदेशीर आहे. या दृष्टीकोनाचा मूल्यांवर भर असतो. 'काय आहे' यापेक्षा 'कसे असावे' या दृष्टीकोनातून मूल्यांना महत्त्व देऊन विचार मांडण्यात येतात.

वैशिष्ट्ये :

- १) **आदर्शवादाचा प्राधान्य** : न्याय, समता, स्वातंत्र्य इ. आदर्श आणि मूल्यांना लक्षात घेऊन राजकीय विचारवंतांनी राज्यशास्त्राचा अभ्यास केला आहे. अस्तित्वात असलेल्या, आहे त्या परिस्थितीकडे दुर्लक्ष करून भविष्यकालीन आदर्श व्यवस्था कशी आणता येईल. या दृष्टीकोनाचा भर असतो. उदा प्लेटोची आदर्श राज्याची कल्पना, मार्क्सची साम्यवादाची कल्पना विशिष्ट मूल्ये आणि आदर्श मनात ठेवून मांडलेले सिध्दांत आहेत. यावरून असे दिसून येते की, आदर्शाला महत्त्व देणारा हा दृष्टीकोन आहे.
- २) **नैतिक मूल्यांना महत्त्व** : समाज, राज्य, शासनसंस्था कोणत्या नैतिक तत्त्वावर आधारलेली असावी याकडे अधिक लक्ष दिल्यामुळे हा दृष्टीकोन मूल्यप्रधान झाला आहे. उदा. चांगले, वाईट, योग्य, अयोग्य इ. आदर्श आणि चांगल्या राज्यासाठी काय चांगले असेल ते नैतिक दृष्टीकोनातून ठरविण्यात येते.
- ३) **औपचारिक, संस्थात्मक अभ्यासावर आणि वैधानिकतेवर भर** : राज्याची उत्पत्ती कशी झाली, राज्याच प्रकार, राज्याची कार्ये शासनाचे प्रकार, शासनाचे गुणदोष, राज्यघटना, कायदेनिर्मिती न्यायमंडळ कसे असावे अशा स्वरूपाच्या औपचारिक, सैध्दांतिक संस्थांना महत्त्व देणाऱ्या अभ्यासावरच या दृष्टीकोनाचा भर होता. त्यामुळे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाला एक प्रकारे औपचारिक आणि वैधानिक स्वरूप आले. त्यामुळे राज्यातील वस्तुस्थिती याकडे दुर्लक्ष झाले.

- ४) **काल्पनिकतेवर भर** : कल्पनेप्रमाणे विशिष्ट गृहीत गोष्टी लक्षात घेऊन सिध्दांत मांडण्यात येत असे. गृहीत तत्वाप्रमाणे चांगली व्यवस्था कशी आणावी याकडेच राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकाचा अधिक रोख होता. उदा. राज्याचा उदय कसा झाला हे स्पष्ट करणारे सिध्दांत काल्पनिक आहेत ह्या सिध्दांतांना ऐतिहासिक आधार नाही.
- ५) **इतिहास आणि तत्त्वज्ञानाचे वर्चस्व** : ऐतिहासिक जीवन आणि ऐतिहासिक परिस्थितीचे विश्लेषण करता निष्कर्ष काढले जात. आणि त्यानुसार राजकीय तत्त्वज्ञानात्मक सिध्दांत मांडले जात असे. या दृष्टीकोनामुळे राजकीय विचारवंताचा कल सिध्दांत मांडण्याकडे अधिक असे.

आदर्शवादी दृष्टीकोनाचे मूल्यमापन :

या दृष्टीकोनाचे फायदे आणि तोटे दोन्ही आहेत. या दृष्टीकोनानुसार राज्यशास्त्राचा अभ्यास झाल्यामुळे खालीलप्रमाणे, दोष, त्रुटी निर्माण झाल्यात.

दोष :

- १) **ऐतिहासिक पूरावा नाही** : परंपरावादी आदर्शवादी दृष्टीकोनानुसार विविध विचारवंतांनी जे सिध्दांत मांडलेले आहेत ते कल्पनेवर आधारलेले आहेत.
- २) **अतिसैध्दांतिक** :- हा दृष्टीकोन अतिसैध्दांतिक असल्यामुळे अनेक प्रकारचे सिध्दांत राज्यशास्त्रात विकसित झाले. परंतु वास्तवता दुर्लक्षित झाली. आदर्श जग आणि वास्तविक जग अशी तफावत निर्माण झाली.
- ३) **मतभिन्नता** :- गृहीत तत्वाप्रमाणे राज्यशास्त्राचा अभ्यास झाल्यामुळे प्रत्येक विचारवंताच्या कल्पनेनुसार राजकीय सिध्दांत, राज्यशास्त्राचे स्वरूप, राज्यशास्त्राच्या व्याख्या, राज्याच्या उदय याविषयी विविध प्रकारच्या मतप्रणाली अस्तित्वात आल्या. राज्यशास्त्राची सुध्दा एकच सार्वत्रिक अशी व्याख्या अस्तित्वात येऊ शकली नाही.

अशा प्रकारे आदर्शवादी दृष्टीकोनावर टिका होत असली तरी या दृष्टीकोनाचे समर्थन करणाऱ्यांनी आदर्शवादी दृष्टीकोनाचे फायदे खालीलप्रमाणे दिले आहेत.

गुण :-

- १) या दृष्टीकोनामुळे राज्यशास्त्राचा पायाभूत अभ्यास झाला. उदा. विविध सिध्दांत विकसित झाले. ह्याचा फायदा वास्तववादी दृष्टीकोनातून अभ्यास करणाऱ्यांना झाला. वास्तववादी दृष्टीकोनानुसार राज्यशास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्यांना यामुळे मार्गदर्शन मिळाले.
- २) न्याय, नैतिकता इ. चांगल्या मूल्यांचे समर्थन करण्याविषयी आदर्शवादी दृष्टीकोन मार्गदर्शन करतो.
- ३) राज्यशास्त्र विषयाला आधार प्राप्त झाला. पाया आणि आधारभूत सिध्दांत विकसित झाल्यामुळे राज्यशास्त्र विषयाचा पाया रचला गेला.

अशाप्रकारे आदर्शवादी दृष्टीकोनाची राज्यशास्त्राच्या अभ्यासात महत्त्वाची भूमिका आहे. प्लॅमेनाटझने म्हटल्याप्रमाणे शासनाच्या प्रयोजनांविषयीचे पध्दतशीर चिंतन आणि शासनाशी संबंधित व्यवहारिक तत्त्वज्ञान राज्यशास्त्राच्या आदर्शात्मक दृष्टीकोनात अभिप्रेत होते.

आपली प्रगती तपासा :

- १) राजकीय सिध्दांताच्या आकलनामध्ये आदर्शवादी दृष्टीकोनाची भूमिका स्पष्ट करा.
- २) राजकीय सिध्दांताच्या दृष्टीने आदर्शवादी दृष्टीकोनाचे टिकात्मक परिक्षण करा.

१.३ संस्थात्मक दृष्टीकोन

कायदेविषयक दृष्टीकोनाशी मिळता जुळता दृष्टीकोन म्हणजे संस्थात्मक दृष्टीकोन होय. राजकीय संस्थांचा, शासनविषयक संस्थांचा उगम, त्यांच्या रचना, त्यांचे अधिकार, कार्ये यांचा अभ्यास म्हणजे संस्थात्मक दृष्टीकोन होय. २० ह्या शतकाच्या पहिल्या तीन दशकात असे अभ्यास भरपूर झाले. ब्राईस, कार्ल फ्रेड्रीक, हरमन फायनर, मॉरीस दूवेर्जर हे त्याच काही अभ्यासक. शासनाची अंग कायदेमंडळ यांचे अधिकार, कार्ये परस्परसंबंध, यांचे वर्णन त्या त्या देशांच्या आणि राज्यघटनांच्या संदर्भात यामध्ये करण्यात आले आहे. मात्र, शासन संस्थांच्या औपचारिक मांडणीला जोडून सामाजिक परिस्थिती, जातीय, धार्मिक, आर्थिक परिणामांवरही विचार मांडले. अशा रितीने काही आधुनिक घटक या अभ्यासामध्ये घेण्यात आले.

राज्याच्या विविध संस्थांच्या अध्ययन आणि विश्लेषणामुळे राजकारण समजून घेण्यास मोठी मदत होते. ब्राईसच्या ग्रंथाचे नावच मुळी “आधुनिक लोकशाही” असे आहे. या ग्रंथात तो काही मूलभूत प्रश्न उपस्थित करतो. राजकीय पक्षपध्दतीने राजकारणाची नैतिकता घालवली आहे काय ? कला आणि विज्ञान याची लोकशाहीत भरभराट होते काय ? इत्यादी याने यशस्वी लोकशाहीच्या अटीची चर्चाही केलेली आहे. कार्ल फ्रेड्रीकने “घटनात्मक शासन व लोकशाही” हा ग्रंथ लिहिला. अनेक देशांची उदाहरणे देत याने घटनात्मक रचनांची मांडणी केली. राजकीय पक्ष, दबाव गट, प्रसार माध्यमे यांची भूमिका विशद केली. आर्थिक, सामाजिक परिस्थितींचा शासनसंस्थांशी असलेल्या अन्योन्य संबंध स्पष्ट केला. अशा रितीने संस्थात्मक अभ्यासांमध्ये केवळ वर्णनांऐवजी विश्लेषण आणि केवळ शासनाऐवजी शासनबाह्य घटक आणि राजकीय परिस्थितीला जोडून आर्थिक, सामाजिक परिस्थिती यांचे विश्लेषण करण्यात आले.

आपली प्रगती तपासा :

- १) राजकीय सिध्दांताच्या अभ्यासातील संस्थात्मक दृष्टीकोनाचे महत्त्व विशद करा.
- २) राजकीय सिध्दांतामधील संस्थात्मक दृष्टीकोनाची चर्चा करा.

१.४ वर्तनवाद

विसाव्या शतकात राज्यशास्त्राला वास्तववादी स्वरूप प्राप्त करून देण्याचे जे प्रयत्न होत होते त्यात वर्तनवादी दृष्टीकोनाचा प्रामुख्याने विचार करावा लागेल. पारंपारिक राज्यशास्त्राच्या अपुरेपणातून निर्माण झालेला सिध्दांत आहे.

पारंपारिक राज्यशास्त्र, राज्य व शासनाच्या अध्ययनावर भर देते आणि विश्लेषणासाठी तत्वज्ञान, नितिशास्त्र, इतिहास, न्यायशास्त्र यांचा आधार घेते. वर्तनवाद हा सिध्दांत नाही, तो एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण असा अभ्यासविषयक दृष्टीकोन आहे, असे रॉबर्ट ढाल म्हणतो ते खरे आहे. पहिल्या महायुद्धकाळात अमेरिकानी या पध्दतीचा उच्चार केला असला तरी १९२८ मध्ये फ्रँककॅट याने 'पॉलीटीकल बिहेव्हियर' या पुस्तकात हा सिध्दांत मांडला. हर्बर्ट टिंग्टस्टन याने १९३७ मध्ये हा विचार पुन्हा मांडला. तरी पण विसाव्या शतकात ग्रॅहम वॅलास व बेटले यांनीच या सिध्दांताला खरे स्वरूप प्राप्त करून दिले. ग्रॅहम वॅलेस म्हणतो की व्यक्तीच्या मानसशास्त्राच्या अभ्यासाशिवाय राजकारणाचा अभ्यास अर्थशून्य आहे. कारण राजकीय घडामोडीत वर्तन अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असते त्यामुळे बॅटलेने व्यक्तीचा अभ्यास समूहातील घटक या नात्याने केला.

मेरीयम हा शास्त्रज्ञ सुध्दा असे म्हणाला की, राजकीय वर्तन हाच राज्यशास्त्राच्या अभ्यासातील संशोधनाचा मुख्य विषय बनला पाहिजे. त्यानंतर हेराल्ड लास्बेल, व्ही.ओ.की. डेव्हीड ट्रमन, हर्बर्ट सिमन, ग्रॅब्रियल अल्मंड या विचारवंतांनी राजकारणाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने राजकीय वर्तनवादावर जास्त भर दिला आहे.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर मोस्का, मॅक्स वेबर, वॉलकट पार्सन यांनी बराच प्रभाव निर्माण करून हा सिध्दांत विकसित केला. या सर्वांनी पारंपारिक राज्यशास्त्राच्या उपलब्धीबद्दल असमाधान व्यक्त करून हा विचार पुढे आणला. दुसऱ्या महायुद्धाच्या पावशतकात वर्तनवादाचा विचार वेगाने मान्यता पावला आणि तो इतका महत्वाचा झाला आहे की, वर्तनवादाची जोड दिल्याशिवाय कोणत्याही राजकीय समस्याची सोडवणूक करणे अवघड झाले आहे.

वर्तनवाद म्हणजे काय ?

शास्त्रीय संशोधन करीत असताना राज्यशास्त्राच्या अभ्यासासाठी जे. बी. वॅटसन यांनी वर्तनवाद हा शब्द वापरला आहे. संशोधक जे काही स्वतः अनुभवू शकेल, अवलोकन करू

शकेल किंवा इतर लोकांनी घेतलेल्या अनुभवाची माहिती तो घेऊ शकेल ह्या सर्व पुराव्यांच्या आधारावर माणसाच्या राजकारणातील वर्तनाविषयी कोणत्या प्रकारची माणसे केव्हा कशी वागतात या विषयाचे विश्लेषण करणे म्हणजे वर्तनवाद होय. डेव्हीड इस्टन म्हणतो की वर्तनवादी संशोधनाने मनुष्यालाच अभ्यासाचा केंद्रबिंदू मानले आहे. हेन्ल एलू म्हणतो की वर्तनवाद हीच खरी अभ्यासपध्दत आहे. तर रॉबर्ट ढाल म्हणतो की वर्तनवादामुळे राज्यशास्त्राचे खरेखुरे आकलन होते.

डेव्हीड इस्टन या शास्त्रज्ञाने वर्तनवादाचे खालील वैशिष्ट्ये स्पष्ट केले आहेत.

- १) **नियमितता** : वर्तनवादी असे मानतो की माणसे जेव्हा राजकारणात भाग घेतात तेव्हा त्यांच्या वागण्यात विशिष्ट असा नियमितपणा असतो. उदा. श्रीमंत लोक नेहमीच निवडणूकीत उजव्या विचारांच्या पक्षांना आपली मते देतात. हा सिध्दांतच आहे. वर्तनवाद्यांच्या मते वर्तनातील नियमितपणा किंवा सारखेपणा शोधून एक सर्वमान्य सिध्दांत शोधून काढता येईल. या सिध्दांताच्या आधारावर भविष्यात कोणती माणसे कशी वागतील याचे निश्चित अनुमान सहज काढता येतील.
- २) **निष्कर्षाचा पडताळा** :- राज्यशास्त्रातील संशोधकाने पुरावे गोळा करता जे निष्कर्ष काढले आहेत ते खरे आहेत की खोटे हे तपासून पाहिले पाहिजे. दुसऱ्या संशोधकाला दुसऱ्या ठिकाणी त्याच क्षेत्रात त्याचा पडताळा घेता आला पाहिजे.
- ३) **संशोधकाच्या पध्दती आणि तंत्र** : वर्तनवादी संशोधकांनी संशोधनाच्या अनेक रिती व तंत्रे शोधली आहेत. नमुना निवडण्याच्या अनेक रिती संशोधक शोधीत असतात. निःपक्षपातीपणे संशोधन करता यावे म्हणून नमुना पाहणी, सर्वेक्षण, मुलाखती घेणे ही नवी तंत्रे शोधून काढली आहेत. त्यामुळे मूल्य बाजूला ठेवून त्याचसमोर असलेल्या माहितीच्या आधारे मूल्यनिरपेक्ष दृष्टीकोन स्वीकारू शकतो.
- ४) **शास्त्रशुध्दता** :- भौतिकशास्त्रात दोन प्रकारची शास्त्रे आहेत असे मानले जाते. एक शुध्द शास्त्र व एक व्यवहारीक शास्त्र. शुध्द शास्त्रात टिकाऊ स्वरूपाचे सिद्धांत मांडले जातात कोणत्याही काळात तसेच लागू पडतात ते मुलभूत असतात. ते मूलभूत सिध्दांताच्या आधारे उपयुक्त संशोधन केले जाते. वर्तमानकाळातील प्रश्न व सामाजिक समस्या सोडवण्यासाठी मूलभूत तत्वांचा आधार घेऊन वर्तनवादी संशोधक या पध्दतीचा आधार घेतात.
- ५) **मूल्यनिरपेक्षता** :- वर्तनवादी लोकांच्या मते निष्कर्ष हे नेहमी सत्याच्या आधारावर काढले पाहिजेत. त्यात मूल्यांचा प्रश्न आणता कामा नये. मूल्य ही आत्मनिष्ठ असतात. संशोधन हे वस्तूनिष्ठ असायला पाहिजे. योग्य काय आणि अयोग्य काय याबाबत संशोधकांनी मत देऊ नये तर प्रत्यक्ष काय आहेय याचाच विचार करावा.
- ६) **व्यवस्थितपणा** :- संशोधकाने सर्वमान्य असलेल्या संशोधन पध्दतीचा अवलंब करावा. व त्यावर त्याचे संशोधन अवलंबून असावे. एका गृहीत तत्वावर एखादी गोष्ट खरी ठरली तरी ती दुसऱ्या गृहीतावर त्याने पडताळून पाहणी व सिध्दांताची मांडणी करावी. व्यवस्थित व पध्दतशीर संशोधन झाले तर भौतिकशास्त्रातील कोटेकोट स्वरूपाचे सिध्दांत राज्यशास्त्रात मांडता येतील.

७) **विशुद्धशास्त्र :-** हा दृष्टीकोन असे स्पष्ट करतो की सिध्दांत आणि सिध्दांताचा व्यवहारीक उपयोग यांचा परस्पर संबंध आहे. व्यक्तीच्या वर्तनाचा जेव्हा शास्त्रशुध्द विचार होतो तेव्हा व्यवहारीक उपयोग अभ्यासाला प्राधान्य दिले पाहिजे.

८) **आंतरशास्त्रीय संबंध :** राज्यशास्त्राला विशुध्द शास्त्राचा दर्जा प्राप्त करायचा असेल तर त्यासाठी अन्य सामाजिक शास्त्रांचा जास्तीत जास्त उपयोग अभ्यासकांनी करावा.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की वर्तनवादी दृष्टीकोन व्यक्ती आणि गटाच्या वर्तनाचा अभ्यास करतो. केवळ सत्याचे आकलन करीत नाही तर सिध्दांत आणि संशोधन यात परस्परावलंबित्व निर्माण करतो. वस्तुनिष्ठ सिध्दांताची मांडणी करून शास्त्रशुध्द संशोधन पध्दतीला तो भर देतो.

आपली प्रगती तपासा :

- १) राजकीय सिध्दांताच्या अभ्यासामध्ये वर्तनवादी दृष्टीकोनाचे महत्त्व विशद करा.
- २) वर्तनवादी दृष्टीकोनाचे राजकीय सिध्दांताच्या दृष्टीकोनातून सुलभपणे परीक्षण करा.

१.५ सारांश

सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासामध्ये विविध दृष्टीकोनांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्या दृष्टीकोनामुळे राज्यशास्त्राचा अभ्यास करणे सोपे झाले आहे. राज्यशास्त्रामध्ये विविध प्रकारच्या दृष्टीकोनांचा समावेश आहे.

आदर्शत्मक दृष्टीकोन हा आदर्शवादी मुल्य व तत्त्वावर आधारीत आहे. त्याचे उद्दीष्टे हे आहे की मुल्याधारीत अभ्यासपध्दतीला चालना देणे. अनुभववादी दृष्टीकोनात अनुभवअंती निष्कर्ष काढले जातात आणि आदर्शात्मक दृष्टीकोनामध्ये प्रथमतः तत्व व मुल्यांचा विचार केला जातो. त्यावरून निष्कर्ष बाधण्याचा प्रयत्न सुरु होतो.

राजकीय संस्थेच्या रचनेचा, कार्याचा, कामकाजाच्या राज्यशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून अभ्यास करणे म्हणजे संस्थात्मक दृष्टीकोन होय.

संशोधक जे काही स्वतः अनुभवू शकेल, अवलोकन करू शकेल किंवा इतर लोकांनी घेतलेल्या अनुभवाची माहीती तो घेऊ शकेल त्या सर्व पुराव्यांच्या आधारावर माणसाच्या राजकारणातील वर्तनाविषयी कोणत्या प्रकारची माणसे किंवा कशी वागतात या विषयाचे विश्लेषण

करणे म्हणजे वर्तनवाद होय. मानवाचे राजकीय वर्तनाच्या अभ्यास वर्तनवादाच्या दृष्टीकोनातून अभ्यासता येतो.

१.६ पाठ्यावर आधारीत प्रश्न

- १) राजकीय सिध्दांताच्या अभ्यासातील दृष्टीकोनाचे महत्त्व स्पष्ट करा.
- २) राज्यशास्त्राच्या अभ्यासातील आदर्शवादी दृष्टीकोनाचे महत्त्व स्पष्ट करण्याविषयी चर्चा करा.
- ३) संस्थात्मक दृष्टीकोनाचा राजकीय सिध्दांताच्या अभ्यासावर झालेला परिणाम स्पष्ट करा.
- ४) वर्तनवादाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करून त्याचे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासातील महत्त्व स्पष्ट करा.

१.७ संदर्भ ग्रंथ

- १) Barry, Nooman, An Introduction to Modern Political Theory, Macmilan, Londaon, 1981
- २) D. P. Gauba, An Introduction to political theory, Macmillans, India, 2013
- ३) Bealey, frank, The Balckwell Dictionary of political science, Black kleel, 1999,
- ४) बोराळकर, कृ. दि., राजकीय सिध्दांत विद्या बुक्स पब्लिशर्स, महाराष्ट्र, 1996
- ५) धांगरेकर, चि. ग., राज्यशास्त्राची मुलतत्त्वे, श्री. मंगेश प्रकाशन, महाराष्ट्र, १९९९

राजकीय सिद्धांताच्या अभ्यासाचे दृष्टीकोन - २

घटक रचना :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ मार्क्सवादी दृष्टीकोन
- २.३ उत्तर मार्क्सवादी दृष्टीकोन
- २.४ राजकीय सिद्धांतातील स्त्रीवादी दृष्टीकोन
- २.५ सारांश
- २.६ पाठ्यावर आधारीत प्रश्न
- २.७ संदर्भ ग्रंथ

२.० उद्दिष्टे

१. मार्क्सवादी दृष्टीकोनांचा राजकीय सिद्धांतात समावेश करून मार्क्सवादाच्या मुख्य वैशिष्ट्यांचा चर्चा करणे.
२. राजकीय सिद्धांतामधील उत्तर मार्क्सवादी दृष्टीकोन समजून घेऊन, मार्क्सवादावरील महत्त्वपूर्ण समिक्षांचा आढावा घ्या.
३. स्त्रीवादी संकल्पनांचे आकलन करून, राजकीय सिद्धांताच्या अभ्यासामध्ये स्त्रीवादी दृष्टीकोनाचा आढावा घ्या.

२.१ प्रस्तावना

एकोणिसाव्या शतकात भांडवलशाहीच्या विरोधात एक प्रचंड लाट निर्माण झाली. समाजवाद हा त्यावरील प्रभावी उपाय म्हणून उपयोजिला गेला. भांडवलशाहीला प्रचंड विरोध करून समाजवादाची मुहूर्तमेढ रोवण्याचे महान कार्य सुप्रसिध्द तत्त्वज्ञ कार्ल मार्क्स याने केले.

समाजवादाचे तीव्र स्वरूप म्हणजेच साम्यवाद. ह्याची निश्चित व्याख्या करणे अडचणीचे आहे कारण प्लेटो, मार्क्स, लेनिन, ट्रॉट्स्की, स्टॅलिन, मावोत्सेतुंग, टिटो इत्यादींनी त्यावर वेगवेगळे विचार स्पष्ट केले आहेत. याशिवाय साम्यवादी तत्त्वज्ञान आणि त्याचे प्रत्यक्ष व्यवहारीक स्वरूप यातही बराच फरक दिसून येतो. मार्क्सने सामान्यतः वर्ग संघर्षाचा लढा, क्रांती या सर्व गोष्टींवर भर दिला तसेच त्यानंतर समकालीन परिस्थितीत उत्तरमार्क्सवादी दृष्टीकोनाने राजकीय सिद्धांताच्या अभ्यासात मार्क्सवादी दृष्टीकोनाच्या भिन्न असे अस्तित्त्व निर्माण केले आहे.

२.२ मार्क्सवादी दृष्टीकोन

मार्क्स थोर विचारवंत होता, व्यासंगी विद्वान होता, शास्त्रीय संशोधक होता पण या सगळ्यांपेक्षाही एन्गल्सने म्हटल्याप्रमाणे मार्क्स हा क्रांतिकारक होता.

सामाजिक विचारांची सत्यासत्यता केवळ सैध्दांतिक पातळीवर तपासणे शक्यनसते, क्रांतिकारक कृतीच्या निकषांवरच ती अजमावता येते, या सूत्रावर मार्क्सवादाची उभारणी झालेल्या असल्यामुळे चिरंतन “मानवी गरजा” पूर्वनिर्धारित प्रयोजने, “अपरिहार्य” साध्ये, “अंतिम” किंवा “अमूर्त” आदर्श यांना मार्क्सवादी दृष्टीकोनात स्थान असूच शकत नाही.

राजकीय वास्तवामुळे तीन पध्दतीचा अवलंब करून मार्क्सवादी दृष्टीकोन पहातो.

- १) ऐतिहासिक भौतिकवादाचे पध्दतीशास्त्र
- २) राजकीय सिध्दांतात्मक अध्ययन पध्दती
- ३) यष्टी अध्ययनाची समाजशास्त्रीय तंत्रे

राजकीय विश्लेषणाच्या तीन पातळ्यांशी या तीन पध्दती अनुक्रमे जुळतात. ह्या तीन पातळ्या अशा

- १) ऐतिहासिक भौतिकवादाने ठरवून दिलेली सर्वसाधारण विश्लेषण पातळी.
- २) मध्यमस्तरीय राजकीय सिध्दांताची बांधणी आणि
- ३) राजकीय जीवनाशी संबंधीत विशिष्ट घटीताचाच अभ्यास करण्यासाठी विशिष्ट अनुभवनिष्ठ पध्दतीचा केलेला अवलंब.

ऐतिहासिक भौतिकवाद (Historical materialism) :

नावाने प्रचलित असलेला पण मार्क्सने मात्र “इतिहासाचा भौतिक अन्वयार्थ” अशा शब्दात मांडलेला विचार राज्यशास्त्राच्या संशोधकांना बराच मार्गदर्शक ठरणारा आहे. उत्पादक श्रम करून माणूस आपल्या गरजा पूर्ण करू लागला तेव्हापासून खऱ्या मानवी इतिहासाला सुरुवात झाली. उत्पादन- व्यवहार हा सामाजिक राजकीय वास्तवाचा मूलाधार मानून इतिहासाचा भौतिक अन्वयार्थ मार्क्सने सांगितला आहे. यात राजकीय सिध्दांताच्या सर्वसाधारण अभ्यासाची एक पध्दती अनुस्यूत आहे. राज्यव्यवस्थेची निर्मिती, विकास आणि ऐतिहासिक स्थित्यंतरे यांचा या पध्दतीने अभ्यास केला जाऊ शकतो.

मार्क्सच्या मते कामगारवर्गाने जाणीवपूर्वक भांडवलदार वर्गाशी केलेला संघर्ष हा संपूर्ण समाजाच्या पुनर्रचनेसाठीच अंतिमतः कारणीभूत ठरत असतो. कारण अन्यही वर्गांना भांडवलशाहीच्या दोषांचा उपसर्ग पोचतच असतो. व कामगार क्रांतीतून ह्या दोषांचे निराकरण घडते. खाजगी मालकी, वैयक्तिक स्वार्थ व नफेखोरी कायमची नष्ट करून मानवी अस्तित्वात आणणारी क्रांती राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकांना अभ्यासावी लागतेच. पण अशा समग्र अभ्यासाला पूरक ठरणान्या मध्यमस्तरीय राजकीय सिध्दांताचे अध्ययनही तितकेच महत्वाचे असते.

ऐतिहासिक भौतिकवादाचा विचार एक अध्ययनपध्दती म्हणून केल्यास असे दिसते की राज्यसंस्था, राज्यव्यवस्था व राजकारण या व्यामिश्र सामाजित घडितांची उकल करणे त्यातून

शक्य होते. “पाया आणि इमारत” असे रूपक मांडून मार्क्सने उत्पादक पध्दतीचा राज्यसंस्था, सामाजिक जाणिवा, धर्म, संस्कृत विचार यांच्याशी असलेला संबंध स्पष्ट केला आहे. उत्पादन पध्दत हा “पाया” आणि बाकीच्या सगळ्या गोष्टी म्हणजे त्यावर उभारलेल्या “इमारती ” असा हा संबंध स्थूलमानाने असला आणि सामान्यतः पायाबरहुकूम इमारत बदलते, असे स्पष्टपणे सूचित केलेले असले तरी यात केवळ एकेरी संबंध नसतो. “इमारती” तील बदलांचा ही “पाया” वर परिणाम पडतो. म्हणजेच त्या दोहोतील संबंध द्वंदात्मक असतात. अशी मार्क्सवादाची भूमिका आहे. राज्यसंस्था व राजकारण यांच्या अभ्यासाला हा दृष्टीकोन उपयुक्त ठरतो.

भौतिकवादी द्वंदात्मकता (डायलेक्टिकल मटेरिऑलिझम) राजकीय वास्तवाच्या अभ्यासासाठी वापरण्याचे काही लाभ अभ्यासकाला मिळतात. भौतिकवादी व्दंद्वात्मकतेचा अर्थ असा की निसर्ग, मानवी समाज व विचार ही जी वास्तवाची तीन क्षेत्रे आहेत त्यापैकी प्रत्येकाला परस्परविरुद्ध तत्वे असतात. आणि त्यांच्यातील व्दंद्वात्मक संबंधातून त्या तिन्ही क्षेत्रातील विकास घडत असतो. “समष्टीचे परस्परविरुद्ध ध्रुव परस्परपुरक असतात.” हा या विकासाचा पहिला मुलभूत नियम आहे. समाजाचे वर्गीय विश्लेषण त्याच्या आधारे करता येते. राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप, आंतरराष्ट्रीय संबंध. राज्याचे अंतर्गत व बहिर्गत धोरण इत्यादींचे आकलन करून घेण्यात हा नियम उपयुक्त ठरू शकतो. एकमेकांविरुद्ध असलेल्या दोष, अभाव व मर्यादा यांचे निरासन करून समष्टीचे अधिक प्रगल्भ अवस्थेत रूपांतर करण्यात कारणीभूत असतात. हा व्दंद्वात्मकतेचा गाभा आहे. राजकीय संरचना त्यांची कार्ये त्यांचे संघर्ष व आंतरक्रिया तपासण्याच्या दृष्टीने या व्दंद्वात्मकतेचा गुरुकिल्लीसारखा उपयोग होऊ शकतो.

राजकीय प्रक्रियांचा अभ्यास करायचा म्हणजे जुन्या नव्यांचा संघर्ष किंवा कोणत्या प्रश्नासंबंधी क्रांतिकारी व स्थितीवादी भूमिकांमध्ये निर्माण झालेले ताणतणाव लक्षात घ्यावे लागतात. भांडवलशाहीच्या संदर्भात वर्ग कलहाची संकल्पना मार्क्सने मांडली आहे. ती राजकारण जीवनाच्या सर्वसाधारण विश्लेषणाला आधारभूत ठरू शकते. संपत्तीचे उत्पादन करूनही राहणारे श्रमीक वर्ग आणि त्या उत्पादनातून निर्माण झालेल्या संपत्तीवर आपली मालकी प्रस्थापित करण्यात यशस्वी झालेला भांडवलदार वर्ग यांच्यातील हेतूपूर्ण संघर्ष इतिहास निर्माण ठरणारा असतो. हे वर्गकलहाचे मुख्य सूत्र आहे.

राजकीय परिवर्तनाचा अभ्यास तीन पातळ्यांवर तीन भिन्न अध्ययनपध्दतीचा अवलंब करून केला जाऊ शकतो. अशी मार्क्सवादी दृष्टीकोनाची मांडणी आहे. राजकीय अन्वेषणाच्या तीन पातळ्यांच्या पध्दतीशास्त्रीय गरजा भिन्न प्रकारच्या आढळतात. सर्वात वरची पातळी संपूर्ण इतिहास प्रक्रियेचा वेध घेते; कारण मधली पातळी राज्यव्यवस्थेच्या विशिष्ट ऐतिहासिक राज्यावरच कार्याचा शोध घेते. आणि अनुभवनिष्ठ पध्दतीचा अवलंब करून तिला सुक्ष्म पातळीवर (मायक्रो लेव्हल) राजकीय वास्तव अभ्यासता येते. वरच्या पातळीवरचे अध्ययन करण्यास विचारप्रणालीची स्पष्ट व ठाम बैठक असणे आवश्यक असते. मध्यम व निमस्तरीय संशोधन विचारप्रणालीशी तितकासा साक्षात संबंध असत नाही. मध्यम पातळीवरील संशोधने सामाजिक प्रक्रियांमागील सर्वसाधारण कार्यकारणाचा व तर्कसंगतीचा शोध घेतात, तर अनुभववादी संशोधन मुख्यत्वे तथ्यांचे संकलन सूबध्द मांडणी एवढेच करतात.

सामाजिक राजकीय अध्ययनांमध्ये नवी संशोधन तंत्र, गणिती पध्दत. संगणक तंत्रज्ञान, माहिती-नियंत्रणशास्त्र (सायनेटीक्स) वैगेरेचे महत्त्व निर्विवाद आहे. तथ्ये गोळा करून

साठवणे. राजकीय घडामोडींशी संबंधित तथ्ये तत्काळ व अचूकपणे उपलब्ध करणे. इत्यादी गोष्टी त्यामधून साध्य झाल्या आहेत. व्यवस्थापक दृष्टीकोन, संख्याशास्त्रीय पध्दती, आशय विश्लेषण, संसूचनात्मक विश्लेषण, तौलानिक अभ्यास ही आधुनिक तंत्रे निश्चित महत्वाची आहेत. मार्क्सवादी दृष्टीकोन त्यांना मुळीच त्याज्य समजत नाही. फक्त त्यांची भूमिका एवढीच असते की या सर्व पध्दतीचा समग्रतेने व साक्षेपाने वापर केला जावा. मार्क्सवादी पध्दतीशास्त्राचा व राजकारणाच्या भौतिकवादी सिध्दांताचा विसर न होऊ देता या पध्दती अवलंबात आणल्या जाव्यात.

अर्थकारणाप्रमाणे भौगोलिक परिस्थिती लोकसंख्यात्मक वैशिष्ट्ये आणि मानसशास्त्रीय घटक यांचाही बराच प्रभाव या संस्थेच्या स्वरूपावर व राजकारणावर पडत असतो. भौतिक नैसर्गिक शास्त्रांचाही प्रभाव नाकारता येत नाही. वार्षिक भेदभाव वर्चस्वाचा एक दीर्घकालीन आजारच उखडून टाकला आहे. हे लव घेणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे विशिष्ट राजकीय प्रक्रियेचा किंवा घटिताच्या मुळाशी वस्तुनिष्ठ घटक जसे असतात तसेच व्यक्तिनिष्ठ घटकही असतात. त्यामुळे समाजातील वरच प्रवृत्ती व त्यांचा आपसातील संघर्ष अभ्यासकाला लक्षात घ्यावा लागतो. यातून समकालीन राज्यव्यवस्थांच्या स्वरूपाविषयीचे त्यांचे आकलन सखोल होऊ शकते.

भौतिक व्दंदात्मक दृष्टीकोनातून पाहिल्यास मानवमात्राच्या व देशांच्या राजकीय जीवनाचा विश्वोत्पत्तीस दृश समग्र पट अभ्यासकासमोर उभा राहू शकतो. पण त्याचबरोबर त्याला पुरक म्हणून विशिष्ट राज्यव्यवस्थेचा विशिष्ट प्रसंगाच्या अनुभववादी समाजशास्त्रीय विश्लेषणातून उपलब्ध झालेल्या संकल्पना व प्रवर्ग (कॅटेगरीज) यांचाही उपयोग तितकाच महत्त्वपूर्ण ठरतो.

वर्गीय दृष्टीकोनातून सामाजिक जीवनात विशिष्ट पैलू अभ्यासायचा तर त्यासाठी केवळ सर्वसाधारण सैध्दांतिक व्याख्या पुरेशा ठरणार नाहीत. तर राज्यकर्त्या वर्गातील तसेच शोषित वर्गातील विविध गटांच्या राजकीय हितसंबंधाचे डोस व सांगोपांग विश्लेषणही आवश्यक ठरेल. ऐतिहासिकभौतिकवादातून सर्व सामाजिक, आर्थिक रचनांमध्ये आकृतीबंध आरपार पाहता येतील; तसेच सर्वसाधारण संकल्पना व प्रवर्ग ठरवता येतील; पण समाजातील शासक व शोषित वर्गाततर्गत विभिन्न स्तरांच्या व गटांच्या भूमिका, त्यांचे राजकीय वजन आणि कार्याचे प्रकार सखोल व ठोस विश्लेषण करण्यासाठी समाजशास्त्रीय अध्ययनपध्दती व अनुभवनिष्ठ तंत्रेच अवलंबात आणावी लागतील.

राजकारणाचा अभ्यास वर्गाच्या व अन्य सामाजिक गटांच्या अनुषंगाने करणारा, आणि राजकीय विकासाची तपासणी भैतिक संवादाच्या आधारे करणारा मार्क्स दृष्टीकोन राजकीय जीवनाच्या शास्त्रीय विश्लेषणाच्या आणि मध्यवर्ती महत्वाचा आहे. मार्क्सवादी पध्दतीशास्त्र अशाप्रकारे तिन्ही पातळ्यांवरच्या राजकीय विश्लेषणाचा समन्वय साधून अंतविरोध व पेच सोडवण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळेच समकालीन राजकीय विश्वातील सातत्याचा व साधनांच्या लिकेलस आकलनासाठी लागणारी एक अत्यंत समावेशक व विश्वसनीय चौकट या दृडदृष्टीकोनातून अभ्यासकाला गवसत असते.

समाजाच्या स्थतीगतीचे स्पष्टीकरण वर्तनवादी वा वर्तनवादोत्तर अभ्यासकांना जेवढे देता आले नाही तेवढे मार्क्सवादाने दिले आहे. सामाजिक परिवर्तनाचे गतिशास्त्र व दिशादर्शन या दृष्टीकोनातून अभ्यासकांना लाभले आहे. त्यामुळे मानव समाज व इतिहास यांचा अभ्यास करण्याते ते सर्वोत्तम शास्त्र ठरले आहे. तात्कालिक तथ्यांच्या पलीकडे जाण्याची क्षमता ऐतिहासिक दृष्टीच्या जोडीला स्वप्ने पाहण्याचे धारिष्ट आणि ती स्वप्ने साकार करण्यासाठी लागणारी दिककालातील दूरदृष्टी ही या दृष्टीकोनाची वैशिष्ट्ये आहेत. मार्क्सवादाला मर्यादा काहीही असोत पण एक गोष्ट वादातील आहे की हा दृष्टीकोन “शास्त्रीय असूनही मानवतावादाने परिपूर्ण आहे नव्हे, “नव्या माणसाला” जन्म देणारी ती सामाजिक कूस आहे.” वर्तनवादी वर्तनवादोत्तर कृती किंवा सर्वच तथाकथित “आधुनिक” विश्लेषणपध्दतीची या संदर्भात मार्क्सवादाची तूलनाच होवू शकत नाही.

२.३ उत्तर-मार्क्सवादी दृष्टीकोन

उत्तर मार्क्सवादी सिध्दांताचा उदय ही १९६० नंतरची घटना आहे. कारण सोव्हीयत रशियाचे साम्यवादी प्रारूप अपयशी ठरल्यानंतर राजकीय सिध्दांताचे विश्लेषण करण्यासाठी उत्तर मार्क्सवादाची गरज भासू लागली. उत्तर मार्क्सवाद स्वीकार्य होण्याचा पाठीमागे खालील घटनांच्या भूमिका आहेत.

- १) १९६८ मधील जागतिक पातळीवर आलेले विद्यार्थी संघर्ष.
- २) माओवादाचा उदय आणि व्हियतनामचे युध्द.
- ३) विज्ञान तंत्रज्ञानामुळे सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रात आलेले अमुलाग्र बदल.
- ४) भांडवलवादामधील झालेले रचनात्मक बदल आणि कामगारचे महत्त्व कमी झाले.

लुईस अलशूजर आणि मिशेल फोर्कॉल्ट यांचे उत्तर मार्क्सवादाच्या संकल्पनेच्या निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका आहे. तसेच बाकी विचारवंतांनी आर्थिक, ऐतिहासिक, स्त्रीवादी, साहित्यिक व सांस्कृतिक दृष्टीने पण उत्तर-मार्क्सवादात भर पाडली आहे. यामध्ये जुडीथ बटलर, जॉन फ्रो, रिचर्ड वॉल्फ, अर्नेस्टो लाक्लाँ, टोनी बेनेट, इत्यादी. उत्तर मार्क्सवादाने वर्ग संघर्ष आणि आहे रे आणि नाही रे च्या पुढे जाऊन लिंगात्मक, वर्गात्मक व वांशिक ते बदल भाष्य करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या विधानाचा विचार केला असता उत्तर मार्क्सवाद हा मार्क्सवादावरची टिका आहे.

उत्तर मार्क्सवाद हा असा दावा करतो की समाजवाद आर्थिक व सामाजिक सिध्दांताची आपत्ती आहे. बाकी सर्व उपसिध्दांत हे समाजवादामधून घेतलेले आहेत. उत्तरमार्क्सवादाने लिंगात्मक, वंशवादाला (तसेच भारताच्या संदर्भात जातीयवादाला) यांच्या अभ्यासाला प्राधान्य दिले आहे. तसेच राज्यसंस्था ही लोकशाही व स्वातंत्र्याला अपायकारक आहे असा दावा उत्तर मार्क्सवादाने केला आहे. तसेच राज्यसंस्था समाज कल्याणाचे धोरण राबवण्यात कमी पडल्या आहेत. उत्तर मार्क्सवादांत म्हणणं असं आहे की, राज्यसंस्थेच्या ठिकाणी नागरी संस्थेने जागा घेतली पाहिजे. आणि त्यातून सामाजिक संकलन घडून आणावे यावर भर दिला आहे. चौथा असा आहे की, केंद्रीय नियोजनाचे तपासनी हे सुध्दा उत्तर मार्क्सवादांचं अभ्यासाचा विषय होता.

उत्तर मार्क्सवाद्यांचा पाचवा मुद्दा असा आहे की, राजकीय सत्ता मिळवण्यासाठी समाजवादी संघर्ष निर्माण झाले त्यातून राज्यव्यवस्था भ्रष्ट होत आहेत. आणि ह्या भ्रष्ट राज्य व्यवस्था हुकूमशाहीसारख्या राजकीय रचनेला जन्म देत आहेत. आणि ह्या व्यवस्था लोकशाही, स्वातंत्र्य व नागरी समाजाच्या विचारांचे उल्लंघन करतात, यास प्रतिसाद देताना उत्तर मार्क्सवाद असे मांडतो की स्थानिक संस्थानी स्थानिक प्रश्नांचे समाधान व बढावा देण्यासाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरासारखेच प्राधान्य द्यावे.

उत्तर मार्क्सवाद्यांचा सहावा मुद्दा असा आहे की, वर्गवाद जास्त काळ टिकणार नाही. त्यानंतर सातवा मुद्दा असा आहे की, वर्ग, संघर्ष हा कोणत्याच समस्याचे समाधान असू शकत नाही. त्यामुळे फक्त सामाजात अशांतता पसरविली जाऊ शकते. उत्तर मार्क्सवादी वर्ग संघर्षाची जागा नागरी समाजाने घेतली पाहिजे असा आग्रह धरतात. नवे विधान असे आहे की साम्राज्यवाद हा अप्रस्तुत असा मुद्दा आहे कारण साम्राज्यवाद भूतकाळातील संकल्पना तेवढीशी समकालीन संबंधीत वाटत नाही.

आपली प्रगती तपासा :

- १) राजकीय सिध्दांतातील उत्तर मार्क्सवादाचे मुख्य वादांची चर्चा करा.
- २) राजकीय सिध्दांताच्या अभ्यासातील उत्तर मार्क्सवादाचे सूक्ष्मपणे विश्लेषण करा.

२.४ राजकीय सिध्दांतातील स्त्रीवादी दृष्टीकोन

स्त्रीवादी सिध्दांताचे हे मुख्य प्रतिपादन आहे की, समाजात सत्तेचा मोठ्या प्रमाणात अवलंब केला जातो. सत्ता संकल्पनेच्या विश्लेषणात दृष्टीकोन, स्त्री हा एक शोषित वर्ग आहे. आमचे शोषण सर्वव्यापी असून आमच्या जीवनाच्या प्रत्येक आयामास प्रभावित करते. पुरुष हेच आमच्या शोषणाचे मूल स्रोत आहे असे आम्ही मानतो. पुरुषांचे अधिपत्य हे प्रभूत्वाचे सर्वात प्राचीन आणि सर्वपरीचीत असे रूप आहे.

स्त्रीवादाचा उदय :

समकालीन संदर्भात १९७० च्या दशकात स्त्रीवादी आंदोलनाचा प्रारंभ झाला ; परंतु स्त्री-पुरुष संबंधविषयक विवाद अनादीकाळापासून सुरु असलेला दिसून येतो. प्राचीन ग्रीक तत्वज्ञ प्लेटोने पालक वर्गातर्गत स्त्री-पुरुष समानतेचा स्वीकार केला होता ; परंतु अॅरिस्टॉटलने पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीयांच्या हिनतेवर जोर देऊन त्यांना गुलामांचाच दर्जा बहाल केला. प्राचीन काळी वा मध्ययुगात स्त्रीयांच्या हिन स्थितीविरुद्ध कोणत्याही आंदोलनाचा संकेत मिळत नाही. स्त्रीवादी आंदोलनाचे संकेत अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकांतील युरोपीय चिंतनात शोधता येतात. उदारमतवादी परंपरेतील मेरी वॉल्स्टनक्राफ्ट (१७५९-१७) यांच्या “विंडीकेशन ऑफ द राईट्स ऑफ वूमन ” (१७९३) या ग्रंथात स्त्रीयांना कायदा, राजकारण आणि शैक्षणिक क्षेत्रात

समानता प्रदान करण्यासाठी मर्मग्रही युक्तीवाद करण्यात आला आहे. विशेषतः वोल्स्टनक्राफ्ट यांनी स्त्री-पुरुषांसाठी असणाऱ्या भिन्न भिन्न सदगुणाविषयी प्रचलीत धारणांना आव्हान देत सामाजिक जीवनात स्त्री-पुरुषांसाठी समान परिस्थिती आणि भूमिकेची मागणी केली. पुढे जॉन स्टूअर्ट मिल (१८०६-७३) ने आपल्या “सब्जेक्शन ऑफ विमेन” (Subjection of Women) या महत्त्वपूर्ण ग्रंथात असा युक्तीवाद केला की, स्त्री-पुरुष संबंध मैत्रीवर आधारीत असले पाहिजेत, प्रभूत्वावर नव्हेत. मिलने विवाहविषयक कायदे आणि स्त्रीमताधिकारावर विशेष भर देत सुयोग्य आणि प्रतिभावंत स्त्रीयांना समान संधी प्रधान करण्याची तरफदारी केली. एकोणिसाव्या शतकात मार्क्सवादी विचारांच्या प्रवर्तकांनी स्त्री-पुरुष संबंधाविषयी सखोल रुची दर्शवली. त्यांनी हे नमुद केले की, कुटूंबसंस्था ही श्रमविभागणीचा मूलस्रोत आहे, ज्यात स्त्री-पुरुष संबंध प्रभूत्व आणि खासगी मालमत्ताविषयक धारणांना मूर्त रूप देतो.

१९७० च्या दशकात युरोप आणि अमेरिकेतील अनेक जागृत महीलांनी असे निदर्शनास आणले की. स्त्रीयांच्या मताधिकाराची चळवळ आणि स्त्रीयांची अवस्था याविषयी उदारमतवाद आणि समाजवाद या दोन्ही विचारांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले असून देखील पश्चिमी संस्कृतीत स्त्रीयांच्या हलाखीच्या परिस्थितीचा अंत करण्याच्या दिशेने कोणतेही ठोस प्रगती आली नव्हती. तेव्हापासून स्त्री अधिकारांच्या रक्षणासाठी एका नवा आंदोलनाची सुरुवात झाली.

स्त्रीवादातील प्रमुख प्रवाह :

व्यापक स्तरावर स्त्रीवादी आंदोलनात अनेक प्रकारचे विचार आणि कार्यक्रम प्रस्तूत करण्यात आले. त्यापैकी प्रमुख तीन विचारप्रवाहांचा खालीलप्रमाणे आढावा घेता येईल.

१) उदारमतवादी प्रवाह (Liberal stream) :-

स्त्री अधिकाराच्या पुनरुत्थनासाठी नव्या संघर्षाचा आरंभ करणे हे या प्रवाहाचे प्रमुख उद्दिष्ट्ये होय. या अंतर्गत स्त्रीयांना संधीची निरपवाद समता प्रदान करण्यावर आणि लैंगिकतेवर आधारीत भेदभावाचे समुळ उच्चाटन करण्यावर भर दिला जातो.

समान कामास स्त्री-पुरुषांना समान वेतन, गर्भपात कायद्यात सुधारणा इ. या प्रवाहाने मांडलेले कार्यक्रम आहेत. हा स्त्रावादी चळवळीतील सर्वात लोकप्रिय गट आहे. परंतु तितका प्रभावशाली गट मानला जात नाही.

२) जहाल स्त्रीवादी प्रवाह (Radical stream) :-

या प्रवाहात शुन्नमिय फायरस्टोनसारख्या जहाल स्त्रीवादी विदूषीने असा तर्क काढला की, वर्तमान स्थितीत फुटकळ स्वरूपांच्या सुधारणांच्या आधारे स्त्रीयांवर होणाऱ्या अत्याचारांच्या मुळाशी जाता येत नाही. आर्थिक परिवर्तन अथवा आर्थिक सत्तेने देखील स्त्रीतांना फारसा लाभ होणार नाही. सर्व इतिहास हा स्त्रीयांवरील पुरुषी अत्याचारांचा इतिहास आहे ; हे पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचे जीवंत उदाहरण आहे. याचा अर्थ असा की स्त्री-पुरुषातील शारीरिक भेदास एक जीवशास्त्रीय तथ्य मानून स्त्रीला संतती जन्मास घालणारे आणि त्याचे पालन पोषण करणारे यंत्र मानले जाते ; परंतु सामाजिक जीवनातील स्त्री-पुरुषांच्या अशा या भिन्न भिन्न भूमिकांच्या कोणताही जीवशास्त्रीय आधार आढळत नाही. मुलांना हट्टी,

उध्दट आणि उनाड बनण्याचे शिक्षण दिले जाते, तर मुलींना आज्ञाधारक, लाजाळू आणि दबून राहण्याचे शिक्षण दिले जाते.

३) समाजवादी प्रवाह (Socialist stream) :-

इंग्लिश विदूषी शीला रोबॉथम या प्रवाहाच्या प्रतिनिधी होत. हा प्रवाह जहाल स्त्रीवादप्रणीत पुरुषसंज्ञेचे विश्लेषण आणि मार्क्सलादी वर्गमिमांसा यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न करतो. याचा असा दावा आहे की, स्त्रीयांच्या परवशनेची सर्व कारणे एकमेकांशी निगडीत आहेत याचे एक कारण जीवशास्त्रीय आहे, जे अनादी काळापासून चालत आलेले आहे. दुसरे कारण म्हणजे, आर्थिकदृष्ट्या पुरुषप्रधान व्यवस्था ज्यात पुरुषाला खाजगी संपत्तीच्या रुपात पाहिले जाते . एवढेच नव्हे तर स्त्रीलादेखील संपत्तीच्या रुपात पाहिले जाते. तिसरे कारण म्हणजे, भांडवलशाही व्यवस्था ज्यात स्त्रीला श्रमाचा मूल स्रोत म्हणून तिचे शोषण केले जाते. खुद भांडवलशाही व्यवस्था ऐतिहासिक गतिनियमाचे अपत्य आहे.

स्त्रीवादातील समाजवादी प्रवाहाच्या मते या ,समस्चेवर पुढील उपाय योग्य ठरेल :

- एका बाजूने लैंगिकतेवर आधारीत श्रमविभागणी आणि विभक्त कुटूंबपध्दतीच्या धारना नष्ट करुन मानवी समतेवर आधारीत नवी व्यवस्था स्थापित केली जाते आणि
- दुसऱ्या बाजूने भांडवली व्यवस्थेचा अंत करुन समाजवादी अर्थव्यवस्था प्रस्थापित केली जाते. ज्यामुळे परात्मेपासून मुक्त अशा वर्गविहीत समाजाचा उदय होऊ शकेल.

टिकात्मक मूल्यमापन :-

स्त्रीवादाने स्त्रीयांवर युगानयुगे होणाऱ्या अन्याय आणि अत्याचाराकडे लक्ष वेधून या अन्यायाचा निराकरणाचा मार्ग दाखवला; परंतु जेव्हा स्त्रीमुक्तीच्या नावाखाली स्त्री-पुरुष संघर्षाचा मुद्दा उठवला जातो. तेव्हा स्त्रीपुरुषांचे परस्परांविषयीचे बंध नष्ट होऊ लागतात. अशी स्थितीत पुरुषांना आपल्याकडे आकर्षित करण्यासाठी स्त्रीयांमध्ये जेव्हा स्पर्धा सुरु होते. तेव्हा ती खुद स्त्रीयांनाच हानीकारक ठरते. स्त्रीवादाचा हा दावा खरा आहे की, स्त्रीयांना दूर्बल, अबला समजले जाऊ नये ; परंतु समाजात या बाबतीतच स्त्रीयांचा आत्मसन्मान आहे की तिला ममता, प्रेरणा आणि शक्तीचा अनंत स्रोत मानला जातो.

आपली प्रगती तपासा :

- स्त्रीवादाची व्याख्या स्पष्ट करा आणि स्त्रीवादाचे विविध समाजातील स्वरूपावरती भाष्य करा.
- स्त्रीवादाची राजकीय सिध्दांतामधील भूमिका स्पष्ट करा.
- राजकीय सिध्दांतातील स्त्रीवादी दृष्टीकोनाचे सूक्ष्मपणे परिक्षण करा.

२.५ सारांश

राजकीय सिध्दांताच्या अभ्यासामध्ये मार्क्सवादी दृष्टीकोनाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. मार्क्सवादी दृष्टीकोन राजकीय सिध्दांताचा अभ्यास करताना वर्ग-संघर्षावर भर देतो. तसेच आहे रे किंवा नाही रे वर्गाचा संघर्षाचे मूळ तपासण्याचा प्रयत्न करतो व जगातील कामगारांना एकत्र येण्याचे आव्हान करून कामगारांच्या हातात सत्ता देण्याचा विचार मार्क्सवाद मांडतो. मार्क्सवादामध्ये राज्यसंस्थांना तेवढेसे महत्त्व नाही तर राज्यहीन समाजाचे समर्थन मार्क्सवाद करतो.

स्त्रीवादी दृष्टीकोन हा स्त्रीयांना समान अधिकार, दर्जा मिळवून देण्याची मांडणी करतो. स्त्रीवादामध्ये विविध समाजातील स्त्रीयांच्या समता, स्वातंत्र्य व पुरुषी वर्गाचे स्त्रीयांवरील वर्चस्व या सर्व गोष्टींवर प्रकाश टाकतो. स्त्रीयांबद्दल पुरुषी मानसिकता ही कशा प्रकारची आहे याचे सुध्दा वर्णन करतो. स्त्रीची आर्थिक, सामाजिक व राजकीय क्षेत्रातील मागासपण स्त्रीवाद राज्यशास्त्राच्या सिध्दांतामध्ये स्त्रीवादी दृष्टीकोनाच्या आधारे मांडतो. उत्तर मार्क्सवाद हा मार्क्सवादावरची टिकाच समजली जाते. उत्तर मार्क्सवाद स्थानिक प्रश्नांना, जागतिक व राष्ट्रीय समस्यांच्या रांगेत घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करतो. तसेच उत्तर मार्क्सवाद राज्यसंस्थेच्या जागी नागरी समाज स्थापन्याची शिफारस करतो. मार्क्सवादी वर्गसंघर्षाच्या पलीकडे जाऊन, उत्तर मार्क्सवाद जात, लिंग, वंश या घटकाच्या अभ्यासावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करतो की बाह्य निधिच्या आधारे स्थानिक लोकांचा विकास झाला पाहिजे. उत्तर मार्क्सवादाचा विचार हा साम्यवादी सोव्हियन रशियाचे साम्राज्याचे प्रारूप अयशस्वी ठरल्यानंतर उदयास आला.

२.६ पाठ्यवर आधारीत प्रश्न

- १) राजकीय सिध्दांतातील मार्क्सवादी दृष्टीकोनातून तयार झालेल्या मुख्य वादांची चर्चा करा.
- २) राजकीय ,सिध्दांतातील उत्तर मार्क्सवादी दृष्टीकोनावर निर्बंध लिहा.
- ३) राज्यशास्त्राच्या अभ्यासातील मार्क्सवादी दृष्टीकोन व उत्तर मार्क्सवादी दृष्टीकोन यांचा तुलनात्मक अभ्यास करा.
- ४) राजकीय सिध्दांतातील स्त्रीवादी दृष्टीकोनांच्या मुख्य वैशिष्ट्य स्पष्ट करा.

२.७ संदर्भ ग्रंथ

- १) Barry, Nooman, An Introduction to Modern Political Theory, Macmilan, Londaon, 1981
- २) Bealey, frank, The Balckwell Dictionary of political science, Black kleel, 1999,
- ३) Cohen, J. and Arato, A., civil society and political Theory, Mit pren, canbridge, 1992.
- ४) De crepigny, Anthony etal (Ets), antemprary political Theory, Nelson, London, 1970.

प्रत्यक्षार्थ, वैज्ञानिक पध्दती, आणि त्याचे परिक्षण, सामाजिक शास्त्राच्या संशोधनातील समकालीन दृष्टीकोन

पाठ्य रचना

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ प्रत्यक्षार्थवाद
- ३.३ तार्कीक प्रत्यक्षार्थवाद
- ३.४ संशोधनाच्या वैज्ञानिक पध्दतीचे टिकात्मक परिक्षण
 - ३.४.१ वैज्ञानिक पध्दतीचे टिकात्मक परिक्षण
- ३.५ सामाजिक शास्त्राच्या संशोधनाचे समकालीन दृष्टीकोन
 - ३.५.१ संस्थात्मक विश्लेषण
 - ३.५.२ वर्तनवादी दृष्टीकोन
 - ३.५.३ विवेकी निवड सिध्दांत
 - ३.५.४ स्त्रीवादी दृष्टीकोन
 - ३.५.५ मार्क्सवादी दृष्टीकोन
 - ३.५.६ उत्तर मार्क्सवादी दृष्टीकोन
- ३.६ सारांश
- ३.७ पाठ्यावर आधारीत प्रश्न
- ३.८ संदर्भ ग्रंथ

३.० उद्दिष्टे

- १) प्रत्यक्षार्थवादाची व तार्कीक प्रत्यक्षार्थवादी संकल्पना समजून घेणे.
- २) वैज्ञानिक पध्दतीचा समाजशास्त्रातील समावेश आणि त्याचे टिकात्मक परिक्षण
- ३) सामाजिक शास्त्राच्या संशोधनातील समकालीक दृष्टीकोनांचे महत्व आणि समकालीन संशोधन अभ्यासात समाविष्ट केलेले उत्तर समकालीन दृष्टीकोनांचे आकलन.

३.१ प्रस्तावना

प्रत्यक्षार्थवाद असा सिध्दांत आहे जो केवळ वैज्ञानिक पध्दतीद्वारे प्राप्त केलेले ज्ञान उपयुक्त, विश्वसनीय आणि प्रमाण मानतो. या सिध्दांताचे समर्थक असे प्रतिपादन करतात की, सामाजिक शास्त्रास मान्यता देण्यासाठी नैसर्गिक शास्त्राच्या अभ्यासपध्दतीचा अवलंब केला

पाहिजे. याच दृष्टीकोनातून एकोणिसाव्या शतकातील फ्रेंच तत्वज्ञ ऑगस्त कॉम्ट (१७९८-१८५७) यांना प्रत्यक्षार्थवादाचा मुख्य प्रवर्तक मानले जाते. कॉम्ट यांच्या “द पॉझिटिव्ह फिलॉसॉफी (The positive philosophy)” (१८३०-४२) या सुप्रसिद्ध ग्रंथानुसार मानवी ज्ञानाच्या प्रत्येक शाखेस आपली प्रौढावस्था संपादन करण्यापूर्वी तीन सैध्दांतिक अवस्थांतून मार्गक्रमण करावे लागते. धर्मशास्त्राची, तत्वमिमांसेची आणि वैज्ञानिक-प्रत्यक्षार्थवादाची अवस्था.

३.२ प्रत्यक्षार्थवाद

प्रत्यक्षार्थवादाची संकल्पना

प्रत्यक्षार्थवाद असा सिध्दांत आहे जो केवळ वैज्ञानिक पध्दती ने प्राप्त केलेले ज्ञान उपयुक्त, विश्वसनीय आणि प्रमाण मानतो. या सिध्दांताचे समर्थक असे प्रतिपादन करतात की, सामाजिक शास्त्रास मान्यता देण्यासाठी नैसर्गिक शास्त्राच्या अभ्यासपध्दतीचा अवलंब केला पाहिजे. याच दृष्टीकोनातून १९ व्या शतकातील फ्रेंच तत्वज्ञ. ऑगस्त कॉम्ट (१७९८-१८५७) यांना प्रत्यक्षार्थवादाचा मुख्य प्रवर्तक मानले जाते. कॉम्ट यांच्या “द पॉझिटिव्ह फिलॉसॉफी” (१८३०-४२) या सुप्रसिद्ध ग्रंथानुसार मानवी ज्ञानाच्या प्रत्येक शाखेस आपली प्रौढावस्था संपादन करण्यापूर्वी तीन सैध्दांतिक अवस्थांतून मार्गक्रमण करावे लागते. ह्या अवस्था अभ्यासने योग्य ठरेल.

- १) धर्मशास्त्राच्या प्रभावाची अवस्था
- २) तत्वमिमांसेची अवस्था
- ३) वैज्ञानिक-प्रत्यक्षार्थवादी अवस्था

१) **धर्मशास्त्राच्या प्रभावाची अवस्था :-** यात सर्व घटनांचे स्पष्टीकरण अलौकीक वा अध्यात्मिक शक्तींच्या संदर्भात दिले जाते. ही ज्ञानाची प्रारंभावस्था होय.

२) **तत्वमीमांसेची अवस्था :-** यात सर्व घटनांचे स्पष्टीकरण अमूर्त तत्त्वे आणि अनुमानाच्या आधारे दिले जाते. ही ज्ञानाची मध्यवस्था आहे. ही नकारात्मक अवस्था असून तिचे स्वतःचे ऐतिहासिक महत्त्व आहे. यात भौतिक तसेच सामाजिक जीवनविषयक जुन्या संकल्पनांवर जोरदार टिका करून ह्यांना नाकारले जाते. ही अवस्था प्रत्यक्षार्थवादाच्या स्थापनेसाठी आवश्यक भूमिका तयार करते; कारण नवी व्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी जुन्या व्यवस्थेच्या अवशेषांना नष्ट करणे अत्यावश्यक असते.

३) **वैज्ञानिक-प्रत्यक्षार्थवादी अवस्था :-** यात असे मानले जाते की, सर्व घटनाक्रम निर्विकार प्राकृतिक नियमांनी बध्द असतात; निरीक्षण आणि प्रयोगाद्वारे या नियमांचा शोध लावता येतो. या पध्दती अंतर्गत वास्तविक कार्यकारण संबंधाचे ज्ञान प्राप्त केले जाते.

३.३ तार्कीक प्रत्यक्षार्थवाद

प्रत्यक्षार्थवादाच्या समर्थकांनी कॉम्टच्या तथ्य-मुल्य संबंधविषयक मांडणीचा स्वीकार केला नाही; त्यामुळे २० व्या शतकाच्या प्रारंभी या विषयासंबंधी जो नवा दृष्टीकोन उदयास आला त्यास नव-प्रत्यक्षार्थवाद वा तार्कीक प्रत्याक्षार्थवाद असे म्हटले जाते.

या दृष्टिकोनाच्या विकासात जर्मन समाजशास्त्रज्ञ मॅक्स वेबर (१८६४-१९२०) आणि “व्हिएन्ना सर्कल” च्या अभ्यासकांचे विशेष योगदान लक्षात घ्यावे लागते. मॅक्स वेबरने “सायन्स अँज ए व्होकेशन” (१९१९) या प्रसिध्द ग्रंथात हा विचार व्यक्त केला तो म्हणतो.

“विज्ञान या प्रश्नाचे उत्तर देत नाही की, आपण काय केले पाहिजे आणि आपण कोणत्या प्रकारचे जिवन जगले पाहजे? सर्वसामान्य वा शैक्षणिक ज्ञान आपल्याला सृष्टीच्या अविष्काराच्या अर्थ लावण्यात कोणतेच सहाय्य करता नाही”. याच प्रकारे टि.डी. वॅल्डन या तत्ववेत्त्याने आपल्या “व्होकेब्यूलरी ऑफ पॉलिटीक्स” (१९६३) या बहुचर्चित ग्रंथात वेबरच्या या विचारांचा पुनरुच्चार केला आहे. आणि कोणतेही राजकीय तत्वज्ञान आपापल्या अभिरुचीचा विषय आहे असे म्हटले आहे. एखादी व्यक्ती आपली अभिरुची सांगू शकते, परंतु त्यावर तर्क वितर्क करण्यात कोणताच फायदा नसतो. तार्किक प्रत्यक्षार्थवादास निःसंदिग्धपणे एका आंदोलनाचे रूप देण्यात “व्हिएन्ना सर्कल” ने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली असल्याचे दाखले उपलब्ध आहेत. हा संप्रदाय व्हिएन्ना विद्यापीठाचे मोरीटज श्लिक (१८८२-१९३६) यांच्या नेतृत्वाखाली वृद्धीगत याला तार्किक प्रत्यक्षार्थवादांनी असा युक्तीवाद केला की, चिंतनात्मक तत्वज्ञान केवळ ज्याला अनुभवजन्य दृष्टीने पडताळून पाहता येत नाही, अशाच प्रश्नाशी संबंधीत असते. जसे सत्य (truth), शिव (god) आणि सुंदर म्हणजे काय? त्यांचे असे म्हणणे होते की, ज्या प्रश्नाची शास्त्रीय उत्तरे देता येत नाहीत, असे प्रश्न निरर्थक आहेत, ते केवळ भ्रामक प्रश्न आहेत. अशा ज्ञानावरच विश्वास ठेवला पाहिजे की जे नैसर्गिक शास्त्रांच्या कठोर पध्दती व्दारा प्राप्त केलेले आहे. अशा रितीने त्यांनी तत्वमीमांसात्मक ज्ञानाचे विशेषत्वाने खंडन केले.

३.४ वैज्ञानिक संशोधनाच्या अध्ययन पध्दती आणि त्याचे टिकात्मक परिक्षण

आधुनिक काळातील शोधामागे एक प्रकारची शास्त्रोक्त प्रवृत्ती असलेली दिसून येते. तिचा विकास पध्दतशीरपणे होत आला आहे. विज्ञानाच्या प्रगतीचे मूळ हे याच पध्दतीत आहे. शास्त्रीय संशोधन पध्दतीच्या मागे जी तार्किक सुसंगती आहे. ती सुध्दा टप्प्याने विकसित झाली आहे. वैज्ञानिक शास्त्रांना चार-पाच शतकांची परंपरा लाभलेली आहे. ऑगस्ट कॉम्त या फ्रेंच तत्ववेत्त्याचे समाजशास्त्रासारक्या शास्त्राला ‘प्रत्यक्षवादी शास्त्र’ अशी संज्ञा प्राप्त करून देऊन त्याच्या अभ्यासाच्या विशिष्ट पध्दतीचा पुरस्कार केला. खऱ्या अर्थाने सामाजिक शास्त्रांना शास्त्र म्हणून प्रतिष्ठा केवळ गेल्या द्विशतकातच प्राप्त झालेली आहे.

सामाजीकरण हा ज्ञान मिळविण्याचा खरा मार्ग असल्याकारणाने नैसर्गिक व सामाजिक या शास्त्रांतर्गत मांडण्यात आलेले सिध्दान्त सामान्यीकरणाच्या आधारेच मांडले गेले आहेत. उदा. हायड्रोजनचे दोन अणू व ऑक्सीजनचा एक अणू एकत्र आला तर पाणी हा द्रव पदार्थ तयार होतो. सामाजिक शास्त्रांतर्गत वैज्ञानिक संशोधनासाठी विविध विचारवंतानी विविध पध्दतीचा उल्लेख केलेला आहे. यातील काही प्रमुख विचारवंतांच्या वैज्ञानिक संशोधनासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पध्दतीचा आढावा खालीलप्रमाणे घेता येईल.

१) क्षेत्र अध्ययन पध्दती (Field study method)

सामाजिक जिवनाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये नियोजनाचा अवलंब करावयाचा असेल तर विविध अंगाची वस्तुनिष्ठ माहिती जमविणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे. व त्यातून सामाजिक क्षेत्रांतर्गत व्यापक क्षेत्र पाहणी पध्दती अमलात आलेली आहे. या पध्दतीद्वारे सर्वसाधारणतः सामाजिक कल किंवा सामाजिक बदलाची प्रवृत्ती तसेच प्रादेशिक क्षेत्राचे अध्ययन केले जाते.

फेसिंगर आणि काटझ यांनी क्षेत्रीय अध्ययन पध्दतीबाबत सहा बाबी प्रमुख मान्यल्या आहेत. ज्या अंतर्गत

- १) अभ्यासाचे क्षेत्र व त्याचे उद्देश्य निश्चित करणे.
- २) प्रारंभिक स्वरूपाची माहिती मिळविण्यासाठी सहभागी निरीक्षण करून माहिती उपलब्ध करणे.
- ३) संशोधनाची रुपरेषा बनवणे.
- ४) तथ्य संकलनासाठी प्रश्नावली, मुलाखत तंत्र इ.चा वापर करणे.
- ५) संशोधन क्षेत्रांतर्गत कूशलतापूर्वक वेगवेगळ्या साधनांचा वापर करून माहिती मिळवणे.
- ६) मिळविलेल्या माहितीचे विश्लेषण करणे.

क्षेत्रीय अध्ययनाची व्याप्ती मर्यादीत असली तरी या पध्दतीला सामाजिक संशोधनातर्गत प्राधान्यता दिली जाते. कारण संशोधनाचे निष्कर्ष या पध्दतीचा वापर केल्यामुळे विश्वसनीय व उपयुक्त सिध्द होतात.

२) प्रयोगात्मक पध्दती (Experimental method) :

प्रयोगात्मक पध्दती ही एक प्रकारची निरीक्षण पध्दती आहे, या पध्दती अंतर्गत एक निश्चित प्रकारचे गृहीतक समोर ठेवून संशोधक निरीक्षण करत असतो, ज्यात केवळ संशोधन क्षेत्रात एका घटकावर प्रयोग करून दुसऱ्या घटकांना स्थिर केले जाते. प्रयोगात्मक पध्दतीच्या माध्यमातून कोणत्याही ज्ञानाला विज्ञानात रुपांतरित करता येते. नैसर्गिक विज्ञानात प्रयोग पध्दतीचाच वापर केला जातो. म्हणूनच मर्फी व न्युकॉब यांनी नमूद केले आहेत की, प्रयोगात्मक पध्दती सर्वोत्तम पध्दती असून ज्याद्वारे तांत्रिक विश्लेषण करणे सेपे होऊ शकते. इ.स. १९३७ मध्ये येल विद्यापीठातील प्रो. जॉर्ज. पि. मरडॉक यांनी भिंतीशिवाय प्रयोगशाळा ही संकल्पना मांडली व याद्वारे प्रयोगात्मक समूह व नियंत्रित समूह यामध्ये तुलना करून अध्ययन करण्यात आले.

३) व्यष्टी अध्ययन पध्दती (Case study method) :

सामाजिक शास्त्रांतर्गत ज्या सामाजिक परिस्थितीतून अध्ययन केले जाते ते साधारणतः परिमाणात्मक (Quantitative) व गुणात्मक (Qualitative) या पध्दतीने केले जाते. समाजशास्त्र सामाजिक संबंधाचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे व सामाजिक संबंध हे बहुतांशी गुणात्मक असतात. या संबंधांना सहजगत्या मापता येत नाही. त्याकरिता या संबंधाच्या मापनाकरिता व्यष्टी अध्ययन पध्दती उपयुक्त ठरते. या पध्दती अंतर्गत विशिष्ट घटकांचे सर्वांगीण अध्ययन केले जाते.

४) सामाजिक सर्वेक्षण पध्दती (Social survey method)

सामाजिक सर्वेक्षण पध्दतीचा उपयोग प्राचीन कालखंडापासून होत आला आहे. केवळ आज या पध्दतीला वैज्ञानिक रूप प्राप्त झाले आहे. पी. व्ही. यंग यांच्या मते, सामाजिक सर्वेक्षण

पध्दती हि निश्चित भौगोलिक सीमा प्रदेशात सामाजिक सुधारणेच्या तसेच विकासाच्या हेतूने रचनात्मक योजनांच्या संबंधीत आहे तर मोर्से यांच्या मते, सर्वेक्षण एखाद्या सामाजिक स्थितीच्या, समस्येच्या किंवा लोकसंख्येच्या उद्दीष्टांच्या हेतू साध्य करण्याकरिता एक वैज्ञानिक व व्यवस्थित विश्लेषणाची पध्दती आहे.

५) सांख्यिकीय पध्दती (Statistical Method)

सामाजिक जीवनाचा संदर्भात परिणामात्मक तथ्यांचे सांख्यिकीय पध्दतीच्या माध्यमातून सहजरूपाने अध्ययन करता येणे शक्य होते. महत्त्वपूर्ण बाबींना सूत्रांच्या स्वरूपात व्यक्त करण्यात हि पध्दत अत्यंत उपयुक्त ठरली आहे. समाजशास्त्रीय संशोधनात संशोधन सामग्रीला संक्षिप्त स्वरूपात योग्य पध्दतीने मांडण्यास्तव सांख्यिकीय पध्दतीचा वापर केला जातो. या पध्दतीद्वारा एकत्रित केली गेलेली सामग्री गणितावर आधारित असते. स्मिथ यांच्या मते, सांख्यिकीय पध्दतीचा उपयोग तथ्यांच्या निर्वचनप्रक्रीयेकरिता उपयुक्त ठरतो.

६) आदर्शप्रकार विश्लेषण पध्दती (Ideal type Analysis method)

आदर्शप्रकार विश्लेषण पध्दतीद्वारे समाजाच्या गुणात्मक बाबींचे अध्ययन केले जाते. सर्वप्रथम जर्मनीत जॉर्ज सिमेल, मॅक्स वेबर, दरखिम यांनी या पध्दतीचा वापर केला. त्यांच्या मते, सामाजिक शास्त्रामध्ये अमूर्त विचार आहेत व यांच्या अध्ययनाकरिता विशिष्ट प्रकारची पध्दती वापरावयास हवी, जिला त्यांनी आदर्श प्रकार विश्लेषण पध्दती संबोधले.

७) निगमनात्मक व आगमनात्मक पध्दती (Deductive and Inductive method)

निगमनात्मक पध्दती अंतर्गत विभाजनाचे सूत्र प्रामुख्याने उपयोगात आणले जाते. कोणत्याही विषयवस्तूस अध्ययनासाठी घेतल्यास त्याचे सातत्याने विभाजन करित अशा स्तरापर्यंत पोहचविले जाते की, जेथे विभाजित तत्वाचे त्यापेक्षा जास्त प्रमाणात विभाजन करता येते अशक्यप्राय होते.

आगमनात्मक पध्दती हि अशा प्रकारची पध्दती आहे की, या पध्दती अंतर्गत संशोधन करताना विषय वस्तू सातत्याने जोडली जाते व जोडण्याची परिस्थिती जोपर्यंत अस्तित्वात आहे तोपर्यंत ती जोडली जाते व ही परिस्थिती ज्यावेळेस अशक्य बनते त्यावेळेस या स्थितीवर विषयवस्तूचे अध्ययन केले जाते.

आगमनात्मक व निगमनात्मक पध्दतीचा वापर समाजस्तरीय संशोधनात प्रामुख्याने केला जाताना दिसून येत आहे.

आपली प्रगती तपासा :-

- १) वैज्ञानिक पध्दतीचा व्याख्या देऊन, त्याच्या महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांची चर्चा करा.
- २) सामाजिक शास्त्रांच्या अध्ययनामधील वैज्ञानिक पध्दतीची गरज स्पष्ट करा.

मानवाच्या इतिहासाइतकाच मानवाचा ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न जुना आहे कारण ज्ञान संपादन करणे ही मानवाची स्वभावप्रवृत्तीचा आहे. साधनांचा वापर करून ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न ही करीत आहे. हा अभ्यास सामान्य नियमांचे आधारे करून त्यांन नियमांची मांडणीही केली व या नियमांअधारे तो आपले वर्तमानकालीन व भविष्यकालीन जीवन सुसह्य करण्यासाठी प्रयत्न करू लागला. मानवी बुद्धीमत्तेचा व जिज्ञासुवृत्तीचा जसजसा विकास होऊ लागला तसतसे वैज्ञानिक अभ्यास पध्दतीत हळूहळू बदल होऊ लागले. जिज्ञासावृत्ती हीच खरी शोधाची जननी म्हणून ओळखली जाऊ लागली. एखाद्या घटनेची वास्तवता व सत्यता शोधून काढण्यासाठी ज्या क्रमवार पायऱ्यांचा अवलंब केला जातो त्या सर्व पायऱ्यांना मिळून शास्त्रीय अध्ययनाची पध्दत अशी संज्ञा दिली जाते. संशोधन ही एक शास्त्रीय अध्ययन पध्दतीवर क्रमवार पायऱ्या जाणून घेतल्याशिवाय संशोधनाचे स्वरूप स्पष्ट होत नाही. म्हणून शास्त्रीय अध्ययनाच्या क्रमवार पायऱ्या या पुढील प्रमाणे विशद करता येतील.

१) समस्या सूत्रण (Formulation of Problems)

ज्या विषयाचे किंवा घटनेचे अथवा समस्येचे अभ्यासकाला शास्त्रीय पध्दतीने अध्ययन करावयाचे आहे. ह्याविषयाची निश्चित व सुस्पष्ट संकल्पना ही अभ्यासकाच्या मनात असणे अत्यंत आवश्यक आहे. एखादी घटना का घडली ? असा प्रश्न अभ्यासक स्वतःहून जेव्हा विचारतो किंवा एखाद्या घटनेच्या किंवा समस्येचा संदर्भात अभ्यासक जेव्हा प्रश्न उपस्थित करतो तेव्हा त्याला नेमके कशाचे अध्ययन करावयाचे आहे याची निश्चित जाणीव होत असते म्हणून अध्ययनाचे नेमके अध्ययन क्षेत्र निश्चित करणे हा समस्या सूत्रणाचा मूलभूत हेतू असतो.

२) निरीक्षण (observation)

शास्त्रीय अध्ययनांची मूलभूत कसोटी ही निरीक्षण तंत्रावर आधारलेली असते. पाहणे (to look at) आणि निरीक्षण करणे (To observe) या दोन संज्ञा समानार्थी स्वरूपातून शास्त्रीय परिभाषेत वापरल्या जात नाहीत. कारणांचा शोध घेण्याऐवजी केवळ मानसिक समाधानांसाठी किंवा मौजेखातर किंवा वेळ व्यतीत करण्यासाठी जेव्हा एखाद्या घटनेचे अवलोकन केले जाते तेव्हा त्यास पाहणे अशी संज्ञा दिली जाते. व अशी पाहण्याची प्रवृत्ती सर्वसामान्य बहुसंख्य लोकात आढळून येते. परंतु तीच घटना जेव्हा कारणमिमांसे संदर्भात अवलोकन केली जाते, तेव्हा त्यात निरीक्षण अशी संज्ञा वापरणे हे शास्त्राच्या दृष्टीने अत्यंत योग्य ठरते. म्हणजेच सहेतूक पध्दतीने म्हणजेच कारण शोधण्याच्या उद्देशातून जेव्हा एखाद्या घटनेचे सुक्ष्म अवलोकन केले जाते. तेव्हा त्यास निरीक्षण अशी संज्ञा वापली जाते. समस्या सूत्रणात अभ्यासकाने जो विषय किंवा जी घटना शास्त्रीय अध्ययनासाठी निवडलेली असते त्या विषयाच्या संदर्भात आवश्यक ती माहिती गोळा करणे हाच निरीक्षणाचा मूलभू हेतू असतो.

३) वर्गीकरण (Classification)

शास्त्रीय अध्ययनांत फक्त माहिती गोळा करण्यावर भर दिला जात नाही. निरीक्षणाद्वारे जी माहिती गोळा केलेली असेल त्या माहितीचे विशिष्ट गुणधर्मानुसार साम्य व फरक लक्षात घेऊन अनेक रकान्यात त्या माहितीचे विभाजन केले जाते व या माहितीच्या विभाजनाला शास्त्रीय परिभाषेत वर्गीकरण म्हणतात.

४) गृहितके (Hypothesis)

संकलीत केलेल्या माहितीचे वर्गीकरण केल्यानंतर दोबळ स्वरूपात एखादी घटना अथवा समस्या का घडली असावी या बाबत एक पूर्व अंदाज अभ्यासकाला व्यक्त करता येतो. परंतु हा

अंदाज शास्त्रीयतेवर अधारलेला असतो. घटनेच्या किंवा समस्येच्या संदर्भात निष्कर्षापर्यंत पोहचण्यासाठी गृहितके अभ्यासकाला मार्गदर्शक ठरत असतात.

५) सामान्यीकरण (Generalization)

घटनेच्या किंवा समस्येच्या अथवा अभ्यास विषयाच्या संदर्भात कार्यकारण संबंधाच्या आधारावर अभ्यासक जेव्हा एखादा शास्त्रीय अंदाज व्यक्त करतो त्या अंदाजाचा पडताळा करून एखाद्या शास्त्रीय निष्कर्षाची मांडणी एखाद्या शास्त्रीय विधानात जेव्हा केली जाते तेव्हा त्याना सामान्यीकरण अशी संज्ञा दिली जाते शास्त्रीय अंदाजाचा पडताळा करून पाहणे म्हणजे तो अंदाज फक्त अनेक उदाहरणांना लागू करून परिणाम अभ्यासणे होय.

६) पूर्वकथन किंवा भविष्य कथन(Prediction)

सामान्य स्वरूपाच्या शास्त्रीय विधानाच्या आधारावर समान स्वरूपाची एखादी घटना भविष्य काळात घडण्याची जर दाट शक्यता असेल तर त्या घटनेचे कोणते बरे वाईट परिणाम मानवी जीवनावर होतील याचा अंदाज अगोदरच व्यक्त करणे म्हणजे पूर्वकथन होय, या अंदाजास शास्त्रीयतेचा व माहितीचा पूरावा प्राप्त झाल्यामुळे तो अंदाज खरा ठरण्याची दाट शक्यता असते. उदा. हवामान खात्याने पुढील २५ किंवा ४८ तासात हवामानात कोणत्या प्रकारचा संभाव्य बदल होईल ? कमी दाबाचा हवेचा पड्डा कुठे निर्माण होईल ? वारे कोणत्या दिशेने व कीती वेगाने वाहत जातील ? या बाबत व्यक्त केलेला अंदाज हा अधिक तर्कशुद्ध व शास्त्रीय असतो.

वरील विवेचनावरून एखाद्या घटनेचा किंवा समस्येचा शास्त्रीय पध्दतीने अभ्यास करतेवेळी ज्या क्रमवार पायऱ्यांचा अवलंब केला जातो. त्यावरच एखाद्या घटनेची सतत्या किंवा वास्तवता अभ्यासकाला स्पष्ट करता येते. म्हणून शास्त्र हि संकल्पना अभ्यासविषयापेक्षा जास्त अभ्यासपध्दतीवरच अवलंबिलेली असते. मानवा सभोवतालच्या कोणतीही नैसर्गिक अथवा मानवनिर्मित सामाजिक घडामोडींचे अध्ययन हे कोणत्याही अभ्यासकाला शास्त्रीयतेच्या निकषावर जरूर करता येते. शासन ही संकल्पना अभ्यासविषयावर, अभ्यासकावर, निष्कर्षाच्या स्वरूपावर अवलंबिलेली नसून ती शास्त्रीय अध्ययन पध्दतीवरच अवलंबिलेली असते. या संदर्भात काही विचारवंतात मतभेद दिसून येतात व हा मतभेद विशेष करून नैसर्गिक व सामाजिक घडामोडींशी निगडीत आहे. काही विचारवंताच्या मते नैसर्गिक शास्त्राप्रमाणे सामाजिक शास्त्रात प्रायोगिक अभ्यास पध्दतीचा व शास्त्रीय उपकरणांचा अवलंब करता येत नसल्यामुळे सामाजिक घडामोडींचे अथवा समस्येचे अध्ययन करणाऱ्या विषयांना शास्त्राचा दर्जा देण्यात आला व या सर्व सामाजिक शास्त्रांच्या मूलबूत उद्देश्य हा सामाजिक वास्तवतः (Social Reality) जाणून घेण्यासाठी निगडीत आहे. म्हणून कशाचा अभ्यास केला यापेक्षा अभ्यास कसा केला यावर शास्त्राचे स्वरूप अवलंबिलेले आहे.

पाहिलेल्या घटनांचे पृथःकरण करून, वर्गीकरण करून त्यांचा संदर्भ तपासून त्यामागे असणाऱ्या नियमांच्या दिशेने घडणारा विचारांचा प्रवास म्हणजेच विज्ञान होय.

३.४.१ वैज्ञानिक पध्दतीचे टिकात्मक परिक्षण / समिक्षा

जर्मन तत्त्वज्ञ कार्ल हेम्पेल 'The Raven parado(1965)' हा ग्रंथ प्रकाशित केला. त्या ग्रंथात त्यांनी वैज्ञानिक पध्दतीमधील उणिवा काय आहेत दाखवून दिल्या. तसेच फेयरबॅंड

या विचारवंत असे म्हणतो की विज्ञान हे अराजकता निर्माण करण्यास कारणीभूत आहे कारण विज्ञानाला त्याची स्वतःचा कथाविषय (Mythology) असतो.

मार्टिन हायडेगर यांचा प्रसिद्ध ग्रंथ 'व्हाट इज थिंग'(What is thing) या ग्रंथातून वैज्ञानिक पध्दतीवर टिका करण्यात आली आहे.

सामाजिक विज्ञानात काही शास्त्रज्ञ असे आहेत जे वैज्ञानिक स्वरूपाचे सामाजिक शास्त्रातील स्थान अमान्य करतात. हा दृष्टीकोन वैज्ञानिक पध्दतीचा स्वीकार करित नसून सामाजिक शास्त्रीय ज्ञानाला व्यवहारिक हिताच्या दृष्टीने उपयोगात आणण्यावर विश्वास ठेवतो. रॉबर्ट लिंड यांनी त्यांच्या 'knowledge for what ?' या ग्रंथात समाजशास्त्रांनी आपल्या ज्ञानाचा वापर सामाजिक निर्मितीसाठी केला पाहिजे, असे नमूद केले. लिंड हे विज्ञानातील आदर्शाला नाकारून मानवी मूल्य (मूल्याभिमुखता) याची समाजविज्ञान अभ्यासविषयात आवश्यकता नमूद करतात. त्याशिवाय सामाजिक वास्तवता जाणणे शक्य नाही. तसेच मानवी मूल्य हे सामाजिक विज्ञानाची दिशा निश्चित करतात. ज्याच्याद्वारे मानव नेहमी संस्कृतीची पूनःनिर्मिती करतो.

सी. राईट मिल्स यांनीही वैज्ञानिक पध्दतीची चिकीत्सा केली असून त्यांनी मानवतावादी दृष्टीकोनाच्या पुरस्कार केला. समाजशास्त्रीय कल्पना एक समाज शास्त्रीय दृष्टी आहे, आमचे जिवन व्यक्तीगत, सामाजिक व ऐतिहासिक या तत्वांशी संबंधीत आहे, असे ते म्हणतात.

पीटर बर्जर एक घटनाशास्त्री अभ्यासक (अमेरिका) समाजशास्त्रज्ञामध्ये मानसिक जिज्ञासेचा गुण आवश्यक असल्याचे नमूद करतात. वस्तू जशी दिसते तशी नसते समाजशास्त्रीय संवेदना, कल्पना यांच्या आधारे समाज व सामाजिक वास्तवता समजणे आवश्यक आहे.

यावरून स्पष्ट आहे की सामाजिक विज्ञानाचे मूल्य-मुक्त वस्तूनिष्ठ, व मूल्ययुक्त, व्यक्तीनिष्ठ (value oriented subjective) असे दोन प्रकारचे दृष्टीकोन आहेत.

नैसर्गिक विज्ञानात मूल्य तटस्थता मूल्यमुक्त विचार स्वीकृत तथ्य आहे तर सामाजिक विज्ञानात विवादास्पद आहे. काही अभ्यासक सामाजिक विज्ञानात मूल्य तटस्थता किंवा मूल्य मुक्तता असली पाहिजे, असे मानतात तर काही अभ्यासक मुक्तता शक्य नाही असे मानतात किंवा हि बाब अयोग्य असल्याचे स्पष्ट करतात.

उल्फ यांच्या मते, घटनेचे प्रत्यक्षदर्शी स्वरूप व्यक्तीगत इच्छा, पूर्वग्रह व प्रचलीत कल्पना यांनी प्रभावित न होता, खरीखुरी वस्तूस्थिती स्वीकारण्याची वृत्ती हाच संशोधनाप्रत पोहचण्याचा मार्ग आहे. म्हणूनच सामाजिक शास्त्रांतील संशोधनातर्गत वस्तूनिष्ठतेची गरज अधिकाधिक वाटते.

आपली प्रगती तपासा :-

- १) वैज्ञानिक पध्दतीच्यासमिक्षेचे महत्त्वाचे घटक कोणते आहेत स्पष्ट करा.
 - २) वैज्ञानिक पध्दतीची सामाजिक शास्त्रातील अध्ययना मधील भूमिकेचे टिकात्मक परीक्षण करा.
-
-
-
-
-

३.५ सामाजिक शास्त्राच्या संशोधनाचे समकालीन दृष्टीकोन

वेगवेगळी सामाजिक शास्त्रे (समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र इ) ही आपल्या पध्दतीने संकल्पना मांडीत असतात व ह्या संकल्पनांचे पुन्हा पुन्हा चाचणी घेणे हे सामाजिक शास्त्राचे महत्त्वाचे काम आहे. कारण समाजात नेहमी परिवर्तन होणे हा समाजाचा स्थायीभाव आहे. स्टूअर्ट चेस यांच्या म्हणण्यानुसार 'अभ्यासाच्या आशयापेक्षाही अभ्यास पध्दतीमुळेच शास्त्र ठरत असते.'

कोणत्याही शास्त्राला ज्याप्रमाणे स्वतःचा स्वतंत्र अभ्यासविषय असतो. त्याचप्रमाणे त्या शास्त्रामध्ये काही विशिष्ट संकल्पना निर्माण झालेल्या असतात. स्लेसिंगर आणि स्टिफेन्सन यांच्या मते ज्ञानाच्या कक्षा विस्तारीत करणे, त्याचे अचूकता तपासणे आणि सिध्दांताच्या मांडणीसाठी किंवा कलेच्या व्यावहारिक उपयोगासाठी हे ज्ञान कितपत उपयोगी पडते, हे पाहण्यासाठी शास्त्रीय पध्दती शोधून काढणे, त्याचे विश्लेषण करणे आणि सामाजिक जीवनाच्या संकल्पना मांडण्याची व्यवस्थीत पध्दत म्हणजे सामाजिक संशोधन होय."

राज्यशास्त्रातील संशोधनाच्या समकालीन दृष्टीकोनांचा विचार करता सामाजिक शास्त्रज्ञांचा संशोधनाचा कल हा संस्थात्मक विश्लेषण, वर्तनवादी दृष्टीकोन, आणि विवेकी निवड सिध्दांत तसेच स्त्रीवादी, मार्क्सवादी, उत्तर-आधुनिकता दृष्टीकोन यांच्या गुणात्मक दृष्टीकोनातून आहे.

३.५.१ संस्थात्मक विश्लेषण

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धामध्ये संस्थात्मक विश्लेषणाच्या दृष्टीकोनाला जास्त महत्त्व प्राप्त झाले होते. संस्थात्मक विश्लेषणाची लोकप्रियता १९५० नंतर वर्तनवाद सिध्दांताच्या उदयामुळे न्हास पावत चालली. संस्थात्मक विश्लेषणामुळे सामाजिक व राजकीय संस्थामधील नियम परंपरा, संकेत अशा गोष्टी ज्या संस्थावादाच्या उदयाला कारणीभूत होत्या, त्याच्यावर यामध्ये प्रकाश टाकण्यात आलेला दिसून येतो. राज्यशास्त्राच्या संशोधनामध्ये संख्यात्मक विश्लेषणाचे महत्त्व औपचारिक राजकीय संस्थांशी जोडले गेले. उदा. राज्यघटना, कायदेमंडळ, शासकीय यंत्रणा, सामान्यतः तुलनात्मक राज्यशास्त्रामध्ये संशोधक संशोधन करीत असताना

संस्थाचा व संस्थाच्या उदयाचे निर्णयात्मक वेळेचा विचार करतो. संस्थात्मक विश्लेषणाच्या भरभराटीच्या काळात राज्यशास्त्राच्या संशोधनाचा विषय हा राज्याच्या संकल्पनेभोवती फिरत होता; तसेच राज्याच्या अभ्यासामुळे राजकीय संस्थांना प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या महत्व प्राप्त होते. तसेच शासन हा राज्यसंस्थेचा एक भाग आहे अशी चर्चा होऊ लागली व त्यामुळे राज्यसंस्था ही राज्याचा अविभाज्य भाग बनली.

संशोधनातील संख्यात्मक विश्लेषणांचे महत्व जरी कमी झाले असले तरी, समकालीन संशोधन पद्धतीमध्ये संख्यात्मक विश्लेषणाची वैधता टिकून आहे. कारण वर्तमानातील संस्थात्मक विश्लेषण राजकीय संस्थांकडे फक्त तुलनात्मक दृष्टीने पाहत नाही तर व्यापक दृष्टीकोनातून पाहतात. उदा. सत्ता, सत्तेचे अधिग्रहण, राजकीय धारणा आणि वेगवेगळ्या राजकीय कृती, इ.

व्हिडियन लॉडन डेस यांनी नवीन संस्थात्मक विश्लेषण हे जुन्या संस्थात्मक विश्लेषणापेक्षा कमी आहे हे स्पष्ट केले.

- जुन्या संकल्पनेतील संस्थेकडून, नवीन संस्थात्मक नियमांवर प्रकाश टाकण्यात आला.
- औपचारिक संस्थेच्या अभ्यासाकडून अनौपचारिक संस्था संकल्पनेकडे वाटचाल.
- संस्थावादातील दूर्लक्षित मूल्यांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.
- संस्थेच्या पवित्रताकतेच्या दृष्टीकोनातून संस्थेच्या वेगवेगळ्या रचनांकडे लक्ष देण्यात आले.

३.५.२ वर्तनवादी दृष्टीकोन

विसाव्या शतकात राज्यशास्त्राला वास्तववादी स्वरूप प्राप्त करून देण्याचे जे प्रयत्न होत आहेत त्यात वर्तनवादी दृष्टीकोनाचा प्रामुख्याने विचार करावा लागेल, पारंपारिक राज्यशास्त्राच्या अपुरेपणातून निर्माण झालेला हा सिद्धांत आहे. पारंपारिक राज्यशास्त्र राज्य व शासनाच्या अध्ययनावर भर देते. आणि विश्लेषणासाठी तत्त्वज्ञान, नितिशास्त्र, इतिहास, न्यायशास्त्र यांचा आधार घेते. वर्तनवाद हा सिद्धांत नाही, तो एक अत्यंत महत्वपूर्ण असा अभ्यासविषयक दृष्टीकोन आहे,

पहिल्या महायुद्धकाळात अमेरिकनांनी या पध्दतीचा उच्चार केला असला तरी १९२८ मध्ये फ्रँक केंट याने पॉलिटीकल बिहेव्हियर या पुस्तकात हा सिद्धांत मांडला. हर्बर्ट टिंगस्टन याने १९३७ मध्ये हा विचार पुन्हा मांडला. तरी पण विसाव्या शतकात ग्रॅहम वॅलास व वेंटाले यांनीच या सिद्धांताला खरे स्वरूप प्राप्त करून दिले. ग्रॅहम वॅलेस म्हणतो की व्यक्तीच्या मानसशास्त्राच्या अभ्यासाशिवाय राजकारणाचा अभ्यास अर्थशून्य आहे. कारण राजकीय घडामोडीत वर्तन अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका बजावत असते त्यामुळे बॅटलेने व्यक्तीचा अभ्यास समुहातील घटक या नात्याने केला.

मेरीयम हा शास्त्रज्ञ सुध्दा असे म्हणाला की, राजकीय वर्तन हाच राज्यशास्त्राच्या अभ्यासातील संशोधनाचा मुख्य विषय बनला पाहिजे. त्यानंतर हेराल्ड लास्वेल, व्ही.ओ.की.

डेव्हीड टुमन, हर्बर्ट सिमन, ग्रॅब्रियल अल्मंड या विचारवंतांनी राजकारणाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने राजकीय वर्तनवादावर जास्त भर दिला आहे.

दुसऱ्या महायुध्दानंतर मोस्का, मॅक्स वेबर, वॉल कॉट पार्सन यांनी बराच प्रभाव निर्माण करून हा विचार पुढे आणला. दुसऱ्या महायुध्दाच्या पावशतकात वर्तनवादाचा विचार वेगाने मान्यता पावला आणि तो इतका महत्त्वाचा आला आहे की वर्तनवादाची जोड दिल्याशिवाय कोणत्याही राजकीय समस्याची सोडवणूक करणे अवघड झाले आहे.

वर्तनवाद म्हणजे काय ?

शास्त्रीय संशोधन करीत असताना राज्यशास्त्राच्या अभ्यासासाठी जे.बी. वॉटसन यांनी वर्तनवाद हा शब्द वापरला आहे. संशोधक जे काही स्वतः अनुभवू शकेल, अवलोकन करू शकेल किंवा इतर लोकांनी घेतलेल्या अनुभवाची माहिती तो घेऊ शकेल ह्या सर्व पुराव्यांच्या आधारावर माणसाच्या राजकारणातील वर्तनविषयी कोणत्या प्रकारची माणसे केव्हा कशी वागतात. या विषयाचे विश्लेषण करणे म्हणजे वर्तनवाद होय. डेव्हीड इस्टन म्हणतो की वर्तनवादी संशोधनाने मनुष्यालाच अभ्यासाचा केंद्रबिंदू मानले आहे. हेन्ल एलू म्हणतो की वर्तनवाद हीच खरी अभ्यासपध्दत आहे. तर रॉबर्ट ढाल म्हणतो की वर्तनवादामुळे राज्यशास्त्राचे खरेखुरे आकलन होते.

डेव्हीड इस्टनप्रणीत वर्तनवादाची वैशिष्ट्ये :

डेव्हीड इस्टन या शास्त्रज्ञाने वर्तनवादाचे खालील वैशिष्ट्ये स्पष्ट केले आहेत.

- १) **नियमितता** :- वर्तनवादी असे मानतो की माणसे जेव्हा राजकारणांत भाग घेतात तेव्हा त्यांच्या वागण्यात विशिष्ट असा नियमितपणा असतो. उदा श्रीमंत लोक नेहमीच निवडणुकीत उजव्या विचारांच्या पक्षांना आपले मते देतात. हा सिध्दांतच आहे. वर्तनवाद्यांच्या मते वर्तनातील नियमितपणा किंवा सारखेपणा शोधून एक सर्वमान्य सिध्दांत शोधून कोणती माणसे कशी वागतील याचे निश्चित अनुमान सहज काढता येतील.
- २) **निष्कर्षाचा पडताळा** :- राज्यशास्त्रातील संशोधकाने पूरावे गोळा करून जे निष्कर्ष काढले आहेत ते खरे आहेत की खोटे हे तपासून पाहिले पाहिजे. दुसऱ्या संशोधकाला दुसऱ्या ठिकाणी त्याच क्षेत्रात त्याचा पडताळा घेता आला पाहिजे.
- ३) **संशोधनाच्या पध्दती आणि तंत्र** :- वर्तनवादी संशोधकांनी संशोधनाच्या अनेक रिती व तंत्रे शोधली आहेत. नमुना निवडण्याच्या अनेक रिती संशोधक शोधित असतात. निःपक्षपातीपणे संशोधन करता यावे म्हणून नमुना पाहणी, सर्वेक्षण, मुलाखती घेणे ही नवी तंत्रे शोधून काढली आहेत. त्यामुळे मूल्य बाजूला ठेवून त्याचबरोबर असलेल्या माहितीच्या आधारे मूल्यनिरपेक्ष दृष्टीकोन स्वीकारू शकतो.
- ४) **शास्त्र शुध्दता** :- भौतिकशास्त्रात दोन प्रकारची शास्त्रे आहेत असे मानले जाते. एक शुध्द शास्त्र व एक व्यवहारीक शास्त्र शुध्द शास्त्रात टिकाऊ स्वरूपाचे सिध्दांत मांडले जातात. ते कोणत्याही काळात तसेच लागू पडतात. ते मूलभूत असतात व्यवहारीक शास्त्रात या

मूलभूत सिध्दांताच्या आधारे उपयुक्त संशोधन केले जाते. वर्तमानकाळातील प्रश्न व सामाजिक समस्या सोडवण्यासाठी मूलभूत तत्वांचा आधार घेऊन वर्तनवादी संशोधक या पध्दतीचा आधार घेतात.

- ५) **मूल्यनिरपेक्षता** :- वर्तनवादी लोकांच्या मते निष्कर्ष हे नेहमी सत्याच्या आधारावर काढले पाहिजेत. त्यात मूल्यांचा प्रश्न आणता कामा नये. मूल्ये ही आत्मनिष्ठ असतात. संशोधन हे वस्तुनिष्ठ असायला पाहिजे. योग्य काय आणि अयोग्य काय याबाबत संशोधकांनी मत देऊ नये तर प्रत्यक्ष काय आहे. याचाच विचार करावा.
- ६) **व्यवस्थितपणा** :- संशोधकाने सर्वमान्य असलेल्या संशोधन पद्धतीचा अवलंब करावा व त्यावर त्याचे संशोधन अवलंबून असावे. एका गृहीत तत्वावर एखादी गोष्ट खरी ठरली तरी ती दुसऱ्या गृहीतावर त्याने पडताळून पाहवी व सिध्दांताची मांडणी करावी. व्यवस्थित व पध्दतशीर संशोधन झाले तर भौतिकशास्त्रातील स्वरूपाचे सिध्दांत राज्यशास्त्रात मांडता येतील.
- ७) **विशुद्धशास्त्र** :- हा दृष्टीकोन असे स्पष्ट करतो की सिध्दांत आणि सिध्दांताचा व्यवहारिक उपयोग यांचा परस्पर संबंध आहे. व्यक्तीच्या वर्तनाचा जेव्हा शास्त्रशुद्ध विचार होतो तेव्हा व्यवहारिक उपयोग करण्याची शक्ती ह्यातून निर्माण होते. म्हणून मनुष्याच्या वर्तनाच्या शास्त्रसुद्ध अभ्यासाला प्राधान्य दिले पाहिजे.
- ८) **आंतरराष्ट्रीय संबंध** :- राज्यशास्त्राला विशुद्ध शास्त्राचा दर्जा प्राप्त करायचा असेलतर त्यासाठी अन्य सामाजिक शास्त्रांचा जास्तीत जास्त उपयोग अभ्यासकांनी करावा. थोडक्यात असे म्हणता येईल की वर्तनवादी दृष्टीकोन व्यक्ती आणि गटाच्या वर्तनाचा अभ्यास करतो. केवळ सत्याचे आकलन करित नाही तर सिध्दांत आणि संशोधन यात परस्परावलंबित्व निर्माण करतो. वस्तुनिष्ठ सिध्दांताची मांडणी करून शास्त्रशुद्ध संशोधन पध्दतीवर तो भर देतो.

आपली प्रगती तपासा :

- १) राजकीय सिध्दांताच्या अभ्यासामध्ये वर्तनवादी दृष्टीकोनाचे महत्त्व विशद करा.
- २) वर्तनवादी दृष्टीकोनाचे राजकीय सिध्दांताच्या दृष्टीकोनातून सुक्ष्मपणे परीक्षण करा.

३.५.३ विवेकी निवड सिध्दांत

विवेकी निवड सिध्दांत हा आजच्या काळात राज्याशास्त्राच्या संशोधनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. विवेकी निवड सिध्दांतानुसार संशोधकांना मानवी वर्तनाचे अभ्यास करणे शक्य झाले आहे. सामान्यतः लोक विवेकी निवड सिध्दांतानुसार मत बनवतात जेणेकरून त्याच्या हिताचे अधिकाधिक संरक्षण होईल आणि विवेकी निवड सिध्दांत हा याच गृहीतकावर अवलंबून आहे. सामान्यतः या सिध्दांताचा उपयोग अर्थशास्त्रीय संशोधनामध्ये जास्तीत जास्त उपयोगिता तपासण्यासाठी करण्यात येतो. राज्यशास्त्रांमध्ये हा दृष्टीकोन १९६० मध्ये उदयास आला, ह्याचे कारण म्हणजे वर्तनवादाला उत्तर होणे.

राज्यशास्त्रामध्ये विवेकी निवड सिध्दांताचा उपयोग हा राजकीय संस्थांच्या आव्हानांना जनता कशी प्रतिसाद देते याचे संशोधन करण्यासाठी उपयोगात येते.

विवेकी निवड सिध्दान्त हा समकालीन परीस्थितीत वर्तनवादाच्या सिध्दांतापेक्षा संस्थात्मक दृष्टीकोनाच्या जास्त जवळ आहे.

केनेथ ए. शेसल्स याने विवेकी निवड सिध्दांताला वर्तनवादाला वेगळे केले आहे.

रॉय टर्नर यांच्या मते खालील पैकी वैशिष्टे हे विवेकी निवड सिध्दांतात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

- लोक हे निश्चयी आणि ध्येयाधारीत असतात.
- लोक त्यांच्या निकडीला प्रथम प्राधान्य देतात.
- लोक हे त्यांचे आवश्यक प्राधान्य व एखादी गोष्टीची उपयोगीता याचा सारासार विचार करून निर्णय घेतात.
- राजकीय वर्तन हे सामाजिक वर्तनाचा दुसरा भाग आहे. ज्यामध्ये लोक आधीकाधिक वैयक्तिक उपयोगीतेचा विचार करतात.

३.५.४ स्त्रीवादी दृष्टीकोन

स्त्रीवादी दृष्टीकोणाचा विकास किंवा उक्रांती :-

एक राजकीय शक्ती किंवा राजकीय चळवळ म्हणून स्त्रीवादी दृष्टीकोन तीन टप्प्यामध्ये विकसित झाल्याचे दिसून येते.

- १) १९ वे शतक आणि २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला स्त्रीयांचे मतदानविषयक हक्क याविषयीची चळवळ हा पहीला टप्पा होय.
- २) दुसरा टप्पा म्हणजे स्त्रियांना सामाजिक आणि कायदेविषयक समानता द्यावी या स्वरूपातील होय. १९६० नंतर या टप्प्याची सुरुवाती झाली. उदा. कायद्याद्वारे लिंगभेद नष्ट करण्यात यावा. कामाच्या ठिकाणी स्त्रीयांना संधी द्यावी इत्यादी.
- ३) लैंगिक शोषणाचा प्रश्न यासंबंधीत साधारणपणे १९९० नंतर या टप्प्याला सुरुवात झाली.

अशा प्रकारे स्त्रीवादी दृष्टीकोन विकसित झाला असला तरी दृष्टीकोनाच्या बाबतीत विविध मतप्रणाली दिसून येतात.

स्त्रीवादी दृष्टीकोनासंबंधी विविध मतप्रणाली :

१७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय या संकल्पनांना संपूर्ण जगात महत्त्व प्राप्त झाले. त्यातूनच स्त्री, पुरुष समानता, स्त्रीमुक्ती, स्त्रीशक्तीला चालना देणे, स्त्रीयांना समान हक्क देणे या मुद्यांनाही महत्त्व आले. अर्थात याबाबतीत विविध मतप्रणाली अस्तीत्वात आल्या. ह्या मतप्रणाली (different school of thought)

- १) उदारमतवादी स्त्रीवादी दृष्टीकोन
- २) मार्क्सचा स्त्रीवादी दृष्टीकोन

- ३) समाजवाद्यांचा स्त्रीवादी दृष्टीकोन
- ४) जहाल विचारवाद्यांचा स्त्रीवादी दृष्टीकोन
- ५) सांस्कृतिक स्त्रीवाद
- ६) पर्यावरणवादी स्त्रीवाद

स्त्रीवादी सिध्दांताचे हे मुख्य प्रतिपादन आहे की, समाजात 'लिंगभावा'च्या सत्तेचा मोठ्या प्रमाणात अवलंब केला जातो. सत्ता संकल्पनेच्या विश्लेषणात या दृष्टीकोनास 'लिंगभावात्मक' परिप्रेक्ष्य (Gender perspective) ही संज्ञा वापरली जाते. हा सिध्दांत 'पुरुषसत्ते' स (Patriarely) समाजव्यवस्थेचे प्रमुख लक्षण मानतो. पुरुषप्रधान व्यवस्थेविरुद्ध उठवलेला हा विद्रोही आवाज आहे. या अंतर्भूत विचारास न्यायार्क रोड स्टॉकिंग्स घोषणापत्र – १९६९ या घोषणापत्रात सशक्तपणे अभिव्यक्त केले आहे.

'स्त्री हा एक शोषित वर्ग आहे. आमचे शोषण सर्वव्यापी असून आमच्या जीवनाच्या प्रत्येक आयामास प्रभावित करते.'

पुरुष हेच आमच्या शोषणाचे मूल स्रोत होत असे आम्ही मानतो. समकालीन संदर्भात १९७० च्या दशकात स्त्रीवादी आंदोलनाच्या प्रारंभ झाला, परंतु स्त्री-पुरुष संबंधविषयक विवाद अनादी काळापासून सुरु असलेला दिसून येतो. प्राचिन ग्रीक तत्वज्ञ प्लेटोने पालक वर्गातील स्त्री-पुरुष समतेचा स्वीकार करताना स्त्रियांच्या दुर्बलतेवर जोर देऊन त्यांना गुलामाचाच दर्जा बहाल केला. काहीही असले तरी, प्राचीन काळ वा मध्ययुगात स्त्रियांच्या दयनिय स्थितीविरुद्ध कोणत्याही आंदोलनाचे संकेत मिळत नाही. स्त्रीवादी आंदोलनाचे संकेत अठराव्या आणि एकोणीसाव्या शतकांतील युरोपिय चिंतनात शोधता येतात.

उदारमतवादी परंपरेतील मेरी वोल्टन क्राफ्ट (१७५९-१७) यांच्या 'विडिकेशन ऑफ दी राईट्स ऑफ वूमेन' (१७९३) या ग्रंथात स्त्रियांना कायदा, राजकारण आणि शैक्षणिक क्षेत्रात समानता प्रदान करण्यासाठी मर्मग्राही यूक्तीवाद करण्यात आला आहे. विशेषतः वोल्टन क्राफ्ट यांनी स्त्री-पुरुषांसाठी असणाऱ्या भिन्नभिन्न सहगुणांविषयीच्या प्रचलीत धारणांना आव्हान देत सामाजिक जीवनात स्त्री-पुरुषांसाठी समान परिस्थिती आणि भूमिकेची मागणी केली. पुढे जॉन स्टुअर्ट मिल (१८०६-७३) ने आपल्या 'सब्जेकशन ऑफ विमेन' (१८६९) या महत्त्वपूर्ण ग्रंथात असा यूक्तीवाद केला की, स्त्री पुरुष संबंध मर्जीवर आधारित असले पाहिजेत, प्रभूत्वावर नाही. मिलने विवाहविषयक कायदे आणि स्त्रीमताधिकारावर विशेष भर देत सुयोग्य आणि प्रतिभावंत स्त्रियांना समान संधी प्रदान करण्याची शिफारस केली.

स्त्रीवादातील प्रमुख प्रवाह

व्यापक स्तरावर स्त्रीवादी आंदोलनात अनेक प्रकारचे विचारआणि कार्यक्रम प्रस्तुत करण्यात आले. त्यापैकी प्रमुख तीन विचार प्रवाहांचा खालीलप्रमाणे आढावा घेता येईल.

१) उदारमतवादी प्रवाह

स्त्री-अधिकारांच्या पुनरुत्थनासाठी नव्या संघर्षाचा आरंभ करणे हे या प्रवाहाचे मुख्य उद्दीष्ट होय. याअंतर्गत स्त्रियांना संधीची निरपवाद समता प्रदान करण्यावर आणि लैंगिकतेवर आधारित भेदभावाचे समुळ उच्चाटन करण्यावर भर दिला जातो. समान

कामास स्त्री व पुरुष दोघांना समान वेतन, गर्भपात कायद्यात सुधारणा इ. चा प्रवाहाने मांडलेले कार्यक्रम आहेत. हा स्त्रीवादी चळवळीतील सर्वात लोकप्रिय गट आहे, परंतु यास तितका प्रभावशाली गट मानला जात नाही.

२) जहाल स्त्रीवादी प्रवाह : (Radical stream)

या प्रवाहात शुलामिथ फायरमेनसारख्या जहाल स्त्रीवादी विदूषीने असा तर्क मांडला की, वर्तमान स्थितीत फुटकळ स्वरूपाच्या सुधारणांच्या आधारे स्त्रीयांवर होणाऱ्या अत्याचारांच्या मुळाशी जाता येत नाही. आर्थिक परिवर्तन वा आर्थिक सत्तेने देखिल स्त्रीयांना फारसा लाभ होणार नाही. सर्व इतिहास हा स्त्रीयांवरील पुरुषी अत्याचारांचा इतिहास आहे, हे पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचे जिवंत उदाहरण आहे. याचा अर्थ असा की स्त्री पुरुषातील शारिरीक भेदास जीवशास्त्रीय तथ्य मानून स्त्रीला संतती जन्मास घालमारे आणि त्याचे पालन पोषण करणारे यंत्र मानले जाते, परंतु सामाजिक जीवनातील स्त्री पुरुषांच्या अशा या भिन्न भिन्न भूमिकांचा कोणताही जीवशास्त्रीय आधार आढळत नाही.

३) समाजवादी प्रवाह (Socialist stream)

इंग्लीश विचारवंत शीला रोबाथम या प्रवाहाच्या प्रतिनिधी होत. हा प्रवाह जहाल स्त्रीवादीप्रणीत पुरुषसंस्थेचे विश्लेषण आणि मार्क्सवादी वर्गमिमांसा यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न करतो. याचा असा दावा आहे की, स्त्रीयांच्या परावशतेची सर्व कारणे परस्परांशी निगडीत आहेत. याचे एक कारण जीवशास्त्रीय आहे, जे अनादी काळापासून चालत आले आहे. दुसरे कारण म्हणजे, आर्थिक दृष्ट्या पुरुषप्रधान व्यवस्था ज्यात पुरुषाला खाजगी संपत्तीचा स्वामी मानले जाते, एवढेच नव्हे तर स्त्रीलादेखील संपत्तीच्या रूपात पाहीले जाते. तिसरे कारण म्हणजे, भांडवलशाही व्यवस्था ज्यात स्त्रीला श्रमाचा मूल स्रोत मानून तिचे शोषण केले जाते.

टिकात्मक मुल्यमापन

स्त्रीवादाने स्त्रीयांवर युगानुयुगे होणाऱ्या अन्याय आणि अत्याचाराकडे लक्ष वेधून या अन्यायाला निराकरणाचा मार्ग दाखविला, परंतु जेव्हा स्त्रीमुक्तीच्या नावाखाली स्त्री-पुरुष संघर्षाचा मुद्दा उठवला जातो तेव्हा स्त्रीपुरुषांचे परस्परांविषयीचे बंध नष्ट होऊ लागतात. अशा स्थितीत पुरुषांना आपल्याकडे आकर्षित करण्यासाठी स्त्रीयामध्ये जेव्हा स्पर्धा सुरू होते तेव्हा ती खुद्द स्त्रीयांनाच हानीकारक ठरते. स्त्रीवादाचा हा दावा खरा आहे की, स्त्रीयांना दुर्बळ, अबला समजले जाऊ नये. परंतु समाजात या बाबतीतच स्त्रीयांचा आत्मसन्मान आहे की तिला ममता, प्रेरणा आणि शक्तीचा अनंत स्रोत मानला जावा. सभ्य समाजात असे मानले देखिल जाते.

३.५.५ मार्क्सवादी दृष्टीकोन (Marxist Approach)

मार्क्सवादी विचारवंत राजकारणाला मानवी जिवनाची मूलभूत अथवा स्वायत्त कृती मानत नाहीत. त्यांच्या मते, कोणत्याही देशाचे आणि युगाचे राजकारण तेथील अर्थव्यवस्थेशी अत्यंत जवळून जोडले गेलेले असते, राजकारणासंबंधी मार्क्सवादी विश्लेषण तीन गृहीतकांवर आधारित आहे.

- १) समाजातील सदस्य सुट्या सुट्या व्यक्तींच्या रुपात आपले हित साधण्यासाठी नागरी समाजाचे संघटन करतात. अशा प्रकारे नागरी समाज हे व्यक्तींच्या स्वहित साधानाचे क्षेत्र आहे. नागरी जिवन हेच समाजातील सदस्यांना परस्परांशी जोडणारे सुत्र आहे, राजकीय जिवन नव्हे. जर आपण राजकारणावर आले लक्ष केंद्रीत केले तर आपण समाजातील अंतविरोधांकडे लक्ष देऊ शकणार नाही. आणि वर्गसंघर्षाचे अस्तित्वाला जाणू शकणार नाही.
- २) सामाजिक जिवनाच्या संरचनेअंतर्गत पाया आणि इमला या भेद करणे गरजेचे आहे. समाजाची आर्थिक संरचना हा त्याचा आधार व पाया आहे. आणि कायदेशीर अथवा राजकीय संरचना ही त्याची अधिरचना व वरची संरचना आहे. सामाजिक उत्पादनाच्या प्रक्रियेत मनुष्य अशा संबंधानी बद्ध होतो की ति त्यांच्या इच्छाकडचे व अनिवार्य असते. हे संबंध त्याच्या भौतिक उत्पादनशक्तीच्या विकासाच्या निश्चित अवस्थेनुरूप प्रस्थापित होत असतात. उत्पादनाचे एकंदर संबंध म्हणजे समाजाची आर्थिक संरचना होय आणि त्यावर कायदेशीर आणि राजकीय अधिरचना उभा राहते. त्याला अनुसरून सामाजिक जाणिव निश्चित रूप धारण करते. दुसऱ्या शब्दात पायाचे स्वरूपच अधिरचनेच स्वरूप निश्चित करित असते. आणि पायाच्या स्वरूपात काही बदल झाल्यास अधिरचनेचे स्वरूप देखील बदलते. उत्पादन शक्तीच्या विकासाबरोबरच समाजाचे वर्गचरित्र देखिल बदलते. अशा प्रकारे सरंजामशाही समाज आणि भांडवली समाज यांच्या राजकारणात मूलभूत फरक आढळतो. भिन्न-भिन्न शासन व्यवस्थातील वरवरच्या फरकामुळे आपली दिशाभूल होता कामा नये. आपल्याला त्यांच्या वर्गचरित्रानुसार त्यांची तुलना अथवा त्यांच्यात भेद केला पाहिजे. मार्क्सने तत्कालीन शासन व्यवस्थेचे उदा. घेताना लिहिले आहे की उत्तर अमेरीका आणि प्रशियाचे कायदे राज्य एकाच प्रकारच्या संपत्तीच्या प्रभुत्वावर आधारित आहेत. यामुळे त्यांना एकाच श्रेणीत ठेवले पाहिजे. जरी अमेरीका गणराज्य आणि प्रशिया राजेशाही असली तरी.
- ३) याशिवाय मार्क्स आणि एंगेल्स यांनी राजकारणाला क्रांतीकारक कार्यक्रमाच्या मार्गदर्शक रुपातदेखील पाहिले. त्यांनी लिहिले आहे की भांडवलशाही व्यवस्थेअंतर्गत मजुरी पध्दती कामगारांच्या परस्पर स्पर्धेवर आधारीत आहे. आणि त्यांच्या शोषणाचे मुळ कारण आहे त्यामुळे कामागार वर्गाने आपल्या शोषण करणाऱ्या भांडवलदार वर्गाचा मुकाबला करण्यासाठी आपले क्रांतीकारी संघटन बनविली पाहिजे.

एका बाजूला उदारमतवादी राजकीय अर्थशास्त्रास हे स्विकारले की, मानवी स्वभाव नेहमीच काही सर्वसाधारण नियमांनी बद्ध दिसतो. तर मार्क्सवादी राजकीय अर्थशास्त्राचे समर्थक त्याला एक तिहारीक शास्त्र मानतात. कारण त्यांच्या मते, संपूर्ण ऐतिहासिक युगासाठी एकसारखे नियम शोधता येत नाहीत. त्यामुळे मार्क्सवादी विश्लेषणात मुख्यतः पुढील उद्दीष्टे मानली जातात.

१) सामाजिक रचना (Social formations)

अर्थात समाजव्यवस्थेच्या भिन्न-भिन्न व रुपांचे वर्गिकरण उदा. सरंजामशाही समाज, भांडवलशाही समाज, समाजवादी समाज इत्यादी.

२) कलानिश्चिती (Periodization)

यात राजकीय पक्ष, दबावगट आणि अभिजन यांचा जो अभ्यास प्रस्तुत केला आहे. त्यातदेखील ऐतिहासिक वर्णनात्मक शैली वापरली गेली आहे. आधुनिक सामाजिक संशोधनाच्या पध्दतीचा फारसा आधार घेतलेला नाही. या दृष्टीकोनाने अर्थव्यवस्था आणि राजकारण यांच्या परस्परसंबंधाबाबत संशोधकांमध्ये विशेष रूची निर्माण केली आहे.

निष्कर्ष :

राजकीय विश्लेषणाच्या आगमनामुळे राजकारणाच्या शास्त्रीय अध्यनात पुरेशी प्रगती झाली आहे. यामुळे शास्त्रीय तथ्य तसेच माहिती (Data) संकलनाच्या आणि त्यांचे स्पष्टीकरण करण्याच्या अनेक नव्या शक्यता पुढे आल्या आहेत. राजकीय विश्लेषणाच्या संबंध वास्तव राजाकारणाशी आहे त्यामुळे ते व्यावहारिक आणि विश्वासू परिणाम मिळविण्याची आशा जागवते. राजकीय विश्लेषणाची जी प्रारूपे अमेरिकन राज्यशास्त्रज्ञांनी विकसित केली आहेत ती सर्व पाश्चात्य उदारमतवादी लोकशाही व्यवस्थांच्या विश्लेषणासाठी उपयुक्त आहेत. विकसनशील देशांसाठी यात असा गर्भित संदेश आहे की, त्यांना आपला राजकीय विकास साधण्यासाठी अशाच संरचना निर्माण कराव्या लागतील, त्यामुळे याअंतर्गत उदारमतवादी लोकशाहीच्या बाजून वैचारिक पूर्वगृह अध्यायत आहे.

मार्क्सवादी विश्लेषण, वास्तविकतः राजकीय विश्लेषणाच्या मुख्य प्रवाहात मोडत नाही. ते दुसऱ्या विचारप्रणालीवर आधारीत आहे. त्यामुळे त्याचे निष्कर्ष उदारमतवादी राजकीय विश्लेषणाच्या निष्कर्षाबरोबर जोडले जाऊ शकत नाहीत. साम्यवादी देशात जन सहभागाचे जे प्रारूप विकसित झाले आहे, ते उदारमतवादी राजकीय विश्लेषणाच्या कोणत्याही प्रारुपाशी मेळ खात नाही.

३.५.६ उत्तर आधुनिक दृष्टिकोन

मराठीमध्ये 'अधुनिक' हा शब्द वापरला जातो, परंतु त्याच्यामागे असणारा मुळ संस्कृत 'अधुना' हा शब्द मात्र गायब झालेला आहे. 'अधुना' म्हणजे आता 'हल्ली' आताच्या काळी या क्षणी.

उत्तर अधुनिकतेची स्थिती आधुनिकतेपेक्षा खरोखरीच वेगळी आहे का, का तिला आधुनिकतेचीच एक स्थिती मानावी ? उत्तर-आधुनिकता हि वेगळी स्थिती आहे असे मानले तरी ती मुलतः सांस्कृतिक स्थिती आहे की आर्थिक स्थितीचा परिपाक आहे ? आधुनिकता आणि उत्तर आधुनिकता यांची 'संभाषिते' (discourses) वेगवेगळी आहेत का ? या प्रश्नांविषयी विचारवंतांमध्ये मतभेद आहेत. फ्रेंच विचारवंत झाँ ल्योतार याचे म्हणणे असे आहे की विशिष्ट प्रकारच्या सांस्कृतिक कथनांचा वा महाकथनांचा न्हास होणे, हे उत्तर अधुनिकतेचे मुख्य लक्ष्य आहे. अमेरिकी मार्क्सवादी विचारवंत फ्रॅडरीक जेम्सन याने आर्थिक सांस्कृतिक अवस्था म्हणून उत्तर आधुनिकतेच्या विचार केला आहे. उत्तर अधुनिकता हि विकसित पाश्चात्य भांडवलशाहीची १९६० नंतरची अवस्था आहे. असे जेम्सन यांचे म्हणणे आहे. याउलट जर्मन विचारवंत हाबरमास याने आधुनिकतेला एक अपूर्ण प्रकल्प मानून उत्तर आधुनिकतेचे विश्लेषण केले आहे.

झां फ्रान्सुआ ल्योतार :

झां-फ्रान्सुआ ल्योतार (१९२५-१९९८) यांचा The postmodern Condition : A report on knowledge हा ग्रंथ प्रथम फ्रेंचमध्ये १९७९ मध्ये प्रसिध्द झाला. तत्त्वज्ञान, राज्यशास्त्र, सामाजिक विज्ञान यांच्या संदर्भात 'postmodern' ही संज्ञा प्रचलीत करण्याचे आणि आधुनिकतेचे विश्लेषण करून उत्तर-आधुनिकतावादाची व्यापक मांडणी करण्याचे श्रेय त्याच्याकडे जाते. समकालीन पाश्चात्य संस्कृति आज उत्तरआधुनिकतेच्या अवस्थेत आहे, असे त्याचे म्हणणे आहे. कोणत्याही व्यवहार साकार करणारे 'संस्कृती सापेक्ष' व इतिहाससापेक्ष कथन हे त्याच्या विचारचौकटीमधील पहिले तत्व आहे. तर या कथनाच्या समर्थनार्थ येणारे 'अतिकथन' हे दुसरे तत्व आहे. या दोन तत्त्वाच्या साह्याने तो आधुनिक ज्ञानव्यवस्थांचे विश्लेषण करतो व त्यातून निर्माण झालेला संकटकालीन परिस्थितीचे, म्हणजे उत्तर-आधुनिकवादी परिस्थितीचे आकलन करतो.

खरे म्हणजे पाश्चात्य संस्कृतीने इतर जगावर जो सांस्कृतिक वसाहतवाद लादला त्याचेच हे उत्तम उदाहरण आहे कारण त्याच्या आधारे इतर संभाषितापेक्षा म्हणजेच पूर्व आधुनिक पारंपारिक संभाषितापेक्षा, नव्या विज्ञानाचे संभाषित श्रेष्ठ आहे, असे सिध्द करणे प्रबोधनला शक्य झाले. खरे म्हणजे पारंपारिक संभाषितामध्ये जे ओळखता येण्यासारखे आवाज होते, ते नष्ट केल्याने बोलणाऱ्या व्यक्तीने स्वत्व (Identity) आणि त्या व्यक्तीचा अधिकार (authority) आधुनिक संभाषिताला नव्याने घडवावा लागतो. म्हणजेच स्वसमर्थनार्थ नवी, अधिकाधिक सार्वजनिक अशा स्वरूपाची अतिसंभाषिते किंवा अतिकथने निर्माण करावी लागेल.

तेव्हा ल्योतार यांच्या विचारचौकटीला दुसरा घटक म्हणजे या संभाषितमक व्यवहाराच्या किंवा कथनाच्या समर्थनार्थ उभा राहिलेले अति-संभाषित आणि अतिकथन (meta narrative) हे संभाषित दोन प्रकारचे असते. एक म्हणजे राजकीय समर्थन वा वैधीकरण समर्थनाचे वा वैधीकरणाचे दूसऱ्या प्रकारचे संभाषित म्हणजे ऐतिहासिक कथनाला वैश्विक, सावत्रिक स्वरूप देणारे तत्त्वज्ञानात्मक समर्थक वा वैधीकरण.

ल्योतार यांनी केलेल्या आधुनिकतेच्या विश्लेषणानुसार आधुनिकतेचा सर्वात महत्त्वाच्या ज्ञानशास्त्रीय अविष्कार म्हणजे प्रबोधनाची चळवळ होय. या प्रबोधनाच्या चलवळीने आमसमर्थनार्थ काही महाकथने (ground narrative) तयार केली. ज्ञान आणि स्वातंत्र्य या मुल्यांचा विकास झाला, याचा इतिहास सांगणारे कथन म्हणते प्रबोधन आधुनिकतेमागे दोन प्रमुख महाकथने आहेत. त्यातले एक म्हणजे हेगलचे कथन होय. विश्वचैतन्याला स्वतःचे ज्ञान कसे होत जाते, याची दृढात्मक मांडणी हेगलच्या या महाकथनात येते. आधुनिकतेचे दुसरे महाकथन म्हणजे वर्गसंघर्षाच्या प्रक्रीयेमधून मानवाच्या उत्पादन सामर्थ्याचा विकास कसा झाला आणि त्याचा उत्कर्ष श्रमिकवर्गाच्या क्रांतिमध्ये कसा होते, हे सांगणारे मार्क्सचे महाकथन होय.

ल्योतार यांच्या मते उत्तर आधुनिकता हि एक सांस्कृतिक अवस्था वा स्थिती असून महाकथने वा अतिकथने ही कोसळून पडते हेच तिथे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. संस्कृती ही बहूविध स्वरूपाच्या लघुकथनांच्या गोधडीतूनच साकार होत असते. तिच्या पलिकडे जाऊन संस्कृतिला वैध ठरवेल असे कोणतेही महाकथन असूच शकत नाही. कारण संस्कृतीपलीकडे इतिहासापलिकडे जाणारे, अतित, निरपेक्ष असे संभाषित वा भाषिक खेळ हि गोष्टच अशक्यप्राय आहे.

ल्योतार यांच्या भूमिकेमध्ये दोन पातळ्यावर मलूभूत विसंगती दिसते, हे येथे लक्षात घेतले पाहिजे. एक म्हणजे महाकथन हे मुळातच अशक्य असते, असे म्हणणे हेच एक महाकथन आहे. वास्तव हे मूलतः एकसत्त्वरूप असते, असे म्हणणे हे जेवढे महाकथनात्मक आहे. तेवढेच वास्तव हे बहूविध, बहूजिनसी असते. हेही महाकथनात्मकच आहे. वास्तव हे संस्कृतिनिरपेक्ष, इतिहासनिरपेक्ष असे महाकथनच आहे. दुसरे म्हणजे उत्तर अधूनिकतेला ल्योतार यांनी वरवर पाहता एक ऐतिहासिक कालखंड म्हणून प्रस्थापित केले असले, तरी या कालखंडाची स्वतःची महाकथाने आहेत हे लक्षात घेतले नाही. उदाहरणार्थ, जागतिकीकरण, बाहूसांस्कृतिकता (Multiculturalism) ही उत्तर-आधूनिकतेची महाकथने आहेत आणि तिही मुळात संस्कृतीसापेक्ष, इतिहासासापेक्ष, विशिष्ट प्रकारचा आर्थिक साम्राज्यवाद जगाव लादण्यासाठी तयार केलेली कथनेच आहेत. हेही ल्योतार यांनी ध्यानात घेतलेले नाहीत.

फ्रेडरिक जेमसन (जन्म १९३४) याच्या उत्तर आधूनिकवादाच्या विश्लेषणामध्ये संस्कृती ही आर्थिक पायामुळे निर्धारित होत असते. ही मार्क्सची भूमिका ग्राह्य धरलेली आहे. मात्र जेमसन यांची संदर्भचौकट परंपरागत मार्क्सवादी चौकटीपेक्षा अधिक व्यापक स्वरूपाची आहे. साहित्याची संहिता हि तीन प्रकारच्या ऐतिहासिक संरचनामधून निर्माण होत असते. एक म्हणजे राजकीय इतिहासाची चौकट, तर तिसरी उत्पादन पध्दतीवर लक्ष केंद्रित करणारी आर्थिक इतिहासाची चौकट. या प्रकारच्या तिहेरी विश्लेषणामधून एक अधिक समृद्ध अशी संहिताविश्लेषणाची चौकट उपलब्ध होते, असा जेमसन यांचा विश्वास आहे.

हाबरमास (जन्म १९२९) हा प्रारंभी फ्रँकफूर्ट प्रणालीच्या प्रभावाखाली होता. आधूनिकतेच्या मर्यादांची जाणीव या प्रणालीने करून दिलेली होती. उत्तर-आधूनिक दृष्टीकोन हा खरे पाहता आधूनिकतेच्या, तसेच आधूनिकवादाच्या विरोधी आहे. असे हाबरमास म्हणतो.

आपली प्रगती तपासा :

- १) समाजिक शास्त्रांचा संशोधनातील समकालीन दृष्टीकोनांच्या महत्त्वाबद्दल चर्चा करा.
- २) सामाजिक शास्त्र संशोधन अभ्यासातील विविध समकालीन दृष्टीकांनाबद्दल थोडक्यात चर्चा करा.

३.६ चर्चा

प्रत्यक्षार्थवादाच्या सिध्दांतामध्ये केवळ वैज्ञानिक पध्दतीद्वारे प्राप्त केलेले ज्ञान उपयुक्त, विश्वसनीय अति प्रमाण मानतो. या सिध्दांताचे समर्थक असे प्रतिपादित करता की, सामाजिक शास्त्रास मान्यता देण्यासाठी नैसर्गिक शास्त्राच्या अभ्यासपध्दतीचा अवलंब केला पाहिजे. प्रत्यक्षार्थवादाच्या समर्थकांनी काँमन्सच्या तथ्य मूल्य संबंधाविषयक मांडणीचा स्वीकार केला नाही

त्यामुळे २० व्या शतकाच्या प्रारंभी या विषयासंबंधी जो नवा दृष्टीकोन उदयास आला त्यास नव-प्रत्यक्षार्थवाद वा तार्कीक प्रत्यक्षार्थवाद असे म्हटले जाते.

एखाद्या घटनेची वास्तवता व सत्यता शोधून काढण्यासाठी ज्या क्रमवार पायऱ्यांना अवलंब केला जातो त्या सर्व पायऱ्यांना मिळून शास्त्रीय अध्ययनाची पध्दत अशी संज्ञा दिली जाते. संशोधन हि एक शास्त्रीय अध्ययन पध्दतीवर क्रमवार पायऱ्या जाणून घेतल्याशिवाय संशोधनाचे स्वरूप स्पष्ट होत नाही. सामाजिक शास्त्रातील वैज्ञानिक संशोधनासाठी विविध विचारवंतांनी विविध पध्दतींचा उल्लेख केलेला आहे. एखाद्या घटनेची वास्तवता किंवा सत्यता शोधून काढण्यासाठी ज्या क्रमवार पायऱ्यांचा अवलंब केला जातो. त्या सर्व पायऱ्यांना मिळून शास्त्रीय अध्ययनाची पध्दत अशी संज्ञा दिली गेली आहे. संशोधन हि एक शास्त्रीय अध्ययन पध्दतीवर आधारलेली सत्य शोधण्याची प्रक्रिया असल्यामुळे शास्त्रीय अभ्यास पध्दतीचा क्रमवार पायऱ्यांत त्यांची विभागणी करण्यात आलेली आहे.

संस्थात्मक विश्लेषणांमुळे सामाजिक व राजकीय संस्थामधील नियम, परंपरा व संकेत प्रकाश झोतात आले. तसेच राज्यशास्त्रीय संस्थात्मक विश्लेषण हे औपचारिक राजकीय संस्थापूरते मर्यादित आहे. उदा. घटना, कायदेव्यवस्था, शासकीय रचना, या संस्थांचा संशोधन पर अभ्यास करताना संशोधकाने तुलनात्मक दृष्टीने या संस्थांचा अभ्यास करावा व कालपरत्वे त्यांच्यात महत्त्वाचे निर्णयात्मक कोणते बदल झाले ते अभ्यासावे.

वर्तनवादी दृष्टीकोनाचे उपायोजन हे नैसर्गिक शास्त्रासारखे आहे. वर्तनवादी दृष्टीकोनात संशोधन अध्ययनात वापर करण्यास मानसशास्त्रज्ञांनी आणि समाजशास्त्रज्ञांनी पहिल्यांदा पसंती दिली. त्यानंतरच्या काही दशकांनी राज्यशास्त्रज्ञांनी वर्तनवादी दृष्टीकोनाचा संशोधनात उपयोग करण्याच प्रयत्न केला.

विवेक निवड सिध्दांत हा आजच्या काळात राज्यशास्त्राच्या संशोधनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. सामान्यतः जे लोक विवेकी निवड सिध्दातानुसार मत बनवतात जेणे करून त्यांच्या हिताचे अधिकाधिक संरक्षण होईल आणि विवेकी निवड सिध्दांत हा याच गृहीतकावर अवलंबून आहे. सामान्यतः या सिध्दांताचा उपयोग अर्थशास्त्रीय संशोधनामध्ये जास्तीत जास्त उपयोगिता तपासण्यासाठी करण्यात येतो.

स्त्रीवादी सिध्दांताचे मुख्य प्रतिपादन आहे की, समाजात लिंगभावाच्या सत्तेचा मोठ्या प्रमाणात अवलंब केला जातो. सत्ता संकलनेच्या विश्लेषणात या दृष्टीकोनास 'लिंगभावात्मक परिप्रेक्ष्य (Gender perspective) हि संज्ञा वापरली जाते. हा सिध्दांत 'पुरुषसत्तेस' समाज व्यवस्थेचे प्रमुख लक्षण मानतो. पुरुषप्रधान व्यवस्थेविरुद्ध उठवलेला विद्रोही आवाज आहे. मार्क्सवादी दृष्टीकोन हा सामाजिक शास्त्रातील पहिला समिक्षात्मक संशोधात्मक दृष्टीकोन मानला जातो. या दृष्टीकोनाचे महत्त्वाचे विधान हे कामगार आणि भांडवलदार यांच्यातील संघर्ष असे आहे. गरीबी व कामगारांच्या आर्थिक मागसलेपणाचे मुळ हे भांडवलवाद आहे असे हा सिध्दांत सांगतो. उत्तर-आधुनिकतावाद हा आधुनिकतावादाच्या विरुद्धात आहे म्हणण्यापेक्षा आधुनिकतावादारील टिका म्हणते उत्तर-आधुनिकतावाद होय समकालीन पाश्चात्य संस्कृती आज उत्तर आधुनिकतेच्या अवस्थेत आहे. अमेरिकी मार्क्सवादी विचारवंत प्रेडरिक जेम्सन याने आर्थिक - सांस्कृतिक अवस्था म्हणून उत्तर आधुनिकतेचा विचार केलेला आहे.

उत्तरआधूनिकता ही विकसित भांडवलशाहीची १९६० नंतरची अवस्था आहे असे जेमसन यांचे म्हणणे आहे.

३.७ पाठ्यावर आधारीत प्रश्न

- १) प्रत्यक्षर्थवादाचे व तार्किक प्रत्यक्षर्थवाताचे मुख्य विधानांचे सुक्ष्मपणे मूल्यांकन करा.
- २) वैज्ञानिक पध्दतीची व्याख्या स्पष्ट करून, वैज्ञानिक पध्दतीची राजकीय सिध्दांताच्या अभ्यासातील उपयोगिता सांगा.
- ३) “राजकीय सिध्दांतांच्या अभ्यासामधील प्रत्यक्षर्थवादी संशोधकाच्या परंपरा जसे की संस्थात्मक आणि वर्तनवादी दृष्टीकोन” चर्चा करा.
- ४) उत्तर आधूनिकता दृष्टीकोन हा कितपत राजकीय सिध्दांताच्या अभ्यासाशी संबंधीत आहे स्पष्ट करा.

३.८ संदर्भ ग्रंथ

- १) Barry, narman, An Introduction to modern political theory, Macmillan, under 1981
- २) Bealey Frank, The Balckweel Dictionary of political science, Balck well, 1999.
- ३) Gauba, O.P. An Introduction to political theory, Macmillan, 2013
- ४) प्रा. डॉ. मोर्या सुनिल, सामाजिक संशोधन पध्दती, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००८.
- ५) प्रा. डॉ. खैरनार दिलीप, प्रगत सामाजिक संशोधन पध्दती व सांख्यिकी, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०११

राज्याचे सिद्धांत - अभिजात, अनेक सत्तावादी, आणि नव अनेक सत्तावादी

पाठ्य रचना

- ४.० उद्दीष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ राज्याचा शक्ती सिद्धांत आणि ईश्वरी वरदान सिद्धांत.
- ४.३ सामाजिक करार सिद्धांत - हॉब्स, लॉक व त्यांच्या सिद्धांताच्या मर्यादा.
- ४.४ सामाजिक करार सिद्धांताविषयी जिन जॅक रुसो चे विचार
- ४.५ सारांश
- ४.६ पाठयावर आधारित प्रश्न
- ४.७ संदर्भ ग्रंथ

४.० उद्दिष्टे

- १) राज्यसंस्थेचे महत्त्व समजून घ्या.
- २) राज्याच्या अभिजात वादी सिद्धांताचे विश्लेषण शक्ती सिद्धांत, खरी वरदान सिद्धांत,
- ३) हॉब्स , लॉक व रुसो यांच्या सामाजिक सिद्धांत समजून घेणे व त्याचे सुक्ष्मपणे मुल्यांकन करणे.
- ४) लोकप्रिय सार्वभौमत्वाचा परिमानांच्या बदलत्या तांत्रिक युगांच्या दृष्टीकोणातून अभ्यास करा. तसेच रुसोचा राज्यविषयक सिद्धांताचा अभ्यास

४.१ प्रस्तावना

राजकीय सिद्धांताच्या अभ्यासातील सर्व संज्ञापैकी महत्त्वपूर्ण संज्ञा म्हणजे “राज्य” होय। राज्य ”हि संकल्पना राज्यशास्त्र या विषयाच्या केंद्रस्थानी आहे. राज्यशास्त्रात असा कोणाताच सिद्धांत नाही जो राज्यसंस्थेला स्पष्ट करू शकतो. राज्य संस्थेचे स्पष्टीकरणासाठी वेगवेगळ्या सिद्धांताची निर्मिती झाली. राज्यशास्त्रांच्या केंद्रस्थानी स्वातंत्र , समता, राजकीय कर्तव्य आहेत आणि या सर्व संकल्पना भोवती फिरतात. राज्याचे विविध सिद्धांत जसे

उदारमतवाद, समाजवाद, मार्क्सवाद आणि अराजकतावाद हे राज्य या संकल्पनेच्या केंद्रस्थानी आहेत.

प्रामुख्याने राज्य ही संघटीत राजकीय संस्था असून त्याची त्या भागातील भौगोलिक क्षेत्रातील लोकांवर सत्ता असते. “ राज्य ” हि संकल्पना प्रथमतः मॅकीयाव्हली ने वापरली. राज्य ही नागरिकांवर अधिराज्य गाजवणारी संस्था आहे. तसेच समाज हा अनेक गटांनी आणि संस्थानी बनलेला आहे, आणि यासर्वानंतर राज्य ही अंतिम संस्था आहे जी अंतिम निर्णय घेऊ शकते अशा राज्याच्या सत्तेलाच सार्वभौम राजसत्ता असे म्हणतात.

इतिहासाच्या प्रदिर्घ कालखंडात राज्यसंस्थेच्या स्वरूपात कालसदृश बदल झाला व होत आहे. त्यामुळे तिचे कार्य, स्वरूप, सत्ता ह्यांमध्ये बदल होणे अपरीहार्य ठरले आहे.

४.२ राज्याच्या शक्ती सिद्धांत आणि ईश्वरी वरदान सिद्धांत

राज्याच्या उदयासंबंधी अनेक शास्त्रीज्ञांनी वेगवेगळी मते मांडली. त्यापैकी काही काल्पनिक आहेत व काही ऐतिहासिक आहेत. राज्याच्या निर्मितीस बरेच घटक कारणीभूत आहेत. ईश्वरी वरदान सिद्धांत हा त्यापैकी एक सिद्धांत आहे.

ईश्वरी वरदान सिद्धांत:

ज्या वेळेस एखाद्या गोष्टीचे गुढ आपणास उकलत नाही, तेंव्हा ती गोष्ट आपण ईश्वरावर ढकलतो. आपल्याला असे वाटते. की ती ईश्वराने निर्माण केली आहे. अशी हि सहज प्रवृत्ती आहे. या सिद्धांतानुसार राज्य हे मानवाने निर्माण केले नसून ईश्वरानिर्मित आहे.

ह्या सिद्धांताच्या मतानुसार राज्य हे मानवाने निर्माण केले नाही. ईश्वरानेच इतर वस्तूंसारखी राज्यनिर्मिती केली. राजा हा ईश्वराचा प्रतिनिधी आहे. ईश्वराने राजाला ह्या भुतलावर शासनकारभार करण्यासाठी पाठवलेले आहे. राजा शासनकारभारासाठी ईश्वरालाच जबाबदार आहे. राजाला विरोध करणे म्हणजे ईश्वराचा अपमान करणे होय. अशा विरोधामुळे मानवाची अधोगती होते. राजा ईश्वराची इच्छा असेपर्यंत राज्य करतो. राजा सर्व शक्ती व सत्ता याचे उगमस्थान आहे. तोच कायद्याची निर्मिती करतो. त्यामुळे तो कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे.

राज्याची सत्ता अमर्यादीत आणि अनियंत्रित असते. राजा काही अनैतिक किंवा विपरीत वागला तर ईश्वर त्याला शिक्षा करील. प्रजेला राजाविरुद्ध तक्रार करण्याचा अधिकार नाही.

सिद्धांतांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमि:

जवळजवळ सर्वच देशांमध्ये या सिद्धांताला मान्यता मिळाली होती. ग्रीस, रोम, जपान, भारत इत्यादी. देशांमध्ये ‘राजा ईश्वराच्या अंश आहे’ अशी दृढ कल्पना रुढ झाली होती. प्राचीन ज्यु लोकांमध्ये ‘राजाला विरोध करण्याचा प्रजेला अधिकार नाही’ असे त्यांच्या ‘ओल्ड टेस्टमेंट’ ह्या ग्रंथात म्हटलेले आहे.

त्यानंतर मध्ययुगीन काळामध्ये इंग्लंडमधील स्टूअर्ट घराण्याचा राजा पहिला जेम्स ह्याने 'दि लॉ ऑफ फ्रि मोनार्क' ह्या ग्रंथामध्ये राजा हा ईश्वराचा अंश आहे असा सिद्धांत मांडला. सेंट ऑगस्टीन व पोप ग्रेगरी दि ग्रेट ह्या धर्मगुरूंनीही या सिद्धांताचा पूरस्कार केला. सतराव्या शतकात फ्रेंच धर्मगुरू बोसाँक यानेही राजाला ईश्वरी अवतार मानले आहे. ग्रीक व रोमन लोकांना हिच विचारसारणी मान्य होती. प्लुटार्क हा शास्त्रज्ञ असे म्हणतो. की, एक वेळेस जमिनिशिवाय राज्य निर्माण होईल पण ईश्वरी श्रद्धेशिवाय राज्यनिर्मिती हि पूर्णतः अशक्य गोष्ट आहे.

भारताच्या संस्कृत वाङ्मयातून सुट्या गजाला ईश्वराचा अंश मानले आहे. तिबेटीयन लोक दलाई लामा ला 'अवलोकीता' ह्या देवतेचा अवतार मानीत होते.

पण नंतर ईश्वरी वरदान सिद्धांत मागे पडला. सामाजिक करार सिद्धांताने असे सिद्ध केले की जनतेच्या समतेशिवाय राज्यनिर्मिती होऊ शकत नाही.

राजा व प्रजा ह्यांतील संघर्षामध्ये राजाचा पराभव झाला. फ्रान्सची राज्यक्रांती, राष्ट्रवाद, प्रजातंत्रवाद इत्यादींमूळे ह्या सिद्धांतातील फोलपणा उघड होऊ लागला.

जपानवर बॉम्ब हल्ला केला. सुर्यप्रतिनिधी म्हणविणारा जपानचा राजा अमेरीकेला शरण आला. आणि सिद्धांतावरील लोकांचा विश्वास उडाला.

ईश्वरी वरदान सिद्धांताचे परिक्षण -

राज्य ईश्वराने निर्माण केले आहे. राजा हा ईश्वराचा प्रतिनिधी आहे. ह्या सर्व दंतकथा आहेत. त्या मानण्याला कोणताही ऐतिहासिक पूरावा नाही. ह्या सिद्धांताने राजाचे अत्याचारी स्वरूप मान्य करून एकप्रकारे हूकूमशाहीला प्रोत्साहानच दिले आहे. ह्या सिद्धांताने लोकांचा अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य व लोकांना राजाचा धोरणावर टीका करणे चुकीचे आणि विरोधी कृत्य मानले आहे. त्यामूळे हा सिद्धांत लोकशाही विरोधी आहे. चालर्स या सिद्धांताला कसून विरोध केला. तो म्हणतो मनुष्याची जसजशी उत्क्रांती झाली तसतशी मनुष्यानेच राज्यनिर्मिती केली. राज्य हे मनुष्याच्या प्रगतीशील संस्कृतीचा परिणाम आहे.

सिद्धांताचे गुण :

समाजाच्या अप्रगत अवस्थेमध्ये लोकांनी कोणाची सत्ता मानावी असा प्रश्न पडला त्यामुळे 'राजसत्ता सर्वश्रेष्ठ मानून लोकांनी त्या सत्तेचे आज्ञापालन करावे' असे या सिद्धांताने मांडले. त्यामुळे समाजातील बेबंदशाही व अराजकता व असुरक्षिता या गोष्टींना आळा बसला.

राजाला नैतिक, श्रमिक, अध्यात्मिक अधिष्ठान लाभले. त्यामुळे प्राथमिक अवस्थेतील समाज संघटीत झाला. सुव्यवस्था निर्माण झाली व लोकांमध्ये श्रमिक भावनेच्या आधारावर ऐक्याची निर्मिती झाली. आज हा सिद्धांत कोणाच्याही ऐतिहासिक पूराव्याच्या अभावी तो सिद्धांत त्याज्य ठरला आहे.

ह्या सिद्धांताच्या मते राज्य ईश्वरीकृपेमुळे तयार झाले नाही, राज्य सामाजिक करारातून पण तयार झाले नाही. राज्याच्या निर्मितीसाठी दंड किंवा शक्तीचा वापर करणे

आवश्यक ठरते. म्हणून राज्यनिर्मितीस व राज्याच्या विकासाला शक्ती हा घटक कारणीभूत ठरतो. राज्याच्या निर्मितीचे प्रमुख कारण शक्ती सामर्थ्य हेच आहे. राज्य व सरकार सत्तेवरच अधिष्ठीत आहेत.

प्रचित काळी मनुष्य टोळीने राहत असत त्यांच्यामध्ये संघर्ष व युद्धे होत असत त्यातूनच विजयी टोळी पराजित टोळींवरती आपली अमर्याद सत्ता वापरत असत. त्यामुळे टोळीप्रमुखाची सत्ता स्वतःच्या व पराजित टोळीवर चालत असे.

‘युद्धातून राजा निर्माण झाला ‘, ‘war begets the king’ असे जॅक्स म्हणतो. अशा सामर्थ्यवान व सत्तेची लालसा असलेल्या योद्धांनी इतरावर आपले प्रभुत्व प्रस्थापित केले.

शक्ती सिद्धांताचा इतिहास :

इ.स. १०० साली पोप ग्रेगरी ह्याने शक्ती सिद्धांताचा पुरस्कार केला. तो म्हणतो की ईश्वराविषयी अज्ञान असणाऱ्या लोकांनी लुट, कत्तल व हूकूमशाहीने लोकांवर आपले राज्य प्रस्थापित केले. ऑपन होमर हा शास्त्रज्ञ म्हणतो की समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेमध्ये अराजकता होती. लोकांच्या परस्पर संघर्ष चालू होता. लोकांचे जीवन असुरक्षित, भयावह व पशुसमान होते. ह्या संघर्षातूनच जय व पराभूत असे दोन वर्ग निर्माण झाले.

ह्युमने आपल्या ‘ओरिजनल कॉन्ट्रॅक्ट ‘ ह्या ग्रंथात असे स्पष्ट केले की संघर्षातून श्रेष्ठत्व प्राप्त करणारी व्यक्ती राजा झाली व तिची सत्ता ज्या प्रदेशातील लोकांवर चालू लागली त्या प्रदेशात त्याचे राज्य तयार झाले. काही ख्रिश्चन धर्मगुरूंनी चर्चचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यासाठी ह्या सिद्धांताचा पुरस्कार केला. राज्य हे पाशवी सामर्थ्यातून निर्माण झाले. पण चर्च हे दैवी शक्तीने निर्माण केले असल्यामुळे लोकांनी धर्मसंस्थेला अग्रमान द्यावा, असे ख्रिश्चन धर्मगुरूंचे मत होते. व्यक्तीवाद लेखकांनी राज्य हे शरीरसामर्थ्यावर आधारित आहे हे तत्त्व स्विकारले आहे. पूर्वी ‘बळी तो काण पिळी’ हिच अवस्था होती.

साम्यवादी विचारवंत स्टॅलीन असे म्हणतो की, श्रीमंतानी गरिबांची पिळवणूक करण्यासाठी निर्माण केलेली संस्था म्हणते राज्य होय. ट्रिश्के ह्या जर्मन शास्त्राज्ञाने असे स्पष्ट केले की “राज्य हि आक्रमणात्मक व संरक्षणात्मक कार्य करणारी एक सार्वजनिक शक्ती आहे. तिचे प्रमुख कार्य युद्ध करणे व संरक्षण करणे हे आहे.

आधुनिक काळातही हिटलर व मुसोलीमी ह्या योद्धांनी शक्ती सिद्धांताचाच पुरस्कार केला. हिटलर असे म्हणतो की ‘बंदुकीच्या गोळ्या लोण्याच्या गोळ्यापेक्षा श्रेष्ठ ठरतात.’ मुसोलीमी असे म्हणतो की स्त्रीला जितके मातृत्व प्रिय आहे तितकेच कर्तृत्ववान पुरुषाला युद्ध प्रिय आहे.

शक्ती सिद्धांताचे दोष :

हा सिद्धांत पूर्णपणे विश्वासनीय नाही कारण त्यामध्ये खालील दोष आपणाला आढळतात.

राज्यकारभार सुरळीत चालण्यासाठी शक्ती व सामर्थ्य आवश्यक आहे. हि गोष्ट खरी आहे. पण केवळ शक्तीमुळेच राज्यनिर्मिती होते असे म्हणते चूकीचे आहे, असे डॉ. लिकॉकचे मत आहे. गिलख्रिस्त असे म्हणतो की सत्तेच्या दुरुपयोगामुळे राज्याचे विघटन होते, नैतिक सामर्थ्य हेच राज्यनिर्मितीचे शाश्वत कारण आहे. गिलख्रिस्त पुढे असे म्हणतो की सत्ता ही राज्याची कसोटी आहे.

काँट असे म्हणतो की सत्ता हे राज्याचे अधिष्ठान नाही. चोरांच्या टोळीमध्ये टोळीप्रमुखाजवळ सत्ता असते. त्याच्या टोळीचे व्यवहार विशिष्ट न्याय - अन्यायाच्या योग्ययोग्यतेच्या कल्पनेनुसार होतात. पण चोरांच्या टोळीला आपण राज्य म्हणू शकत नाही. टी. एच. ग्रीनच्या मते “जनशक्ती हाच राज्याचा आधार आहे. सामर्थ्य हा राज्याचा आधार ठरू शकत नाही.”

आपली प्रगती तपासा :

१) राज्यांचे महत्त्व स्पष्ट करा. ईश्वरी वरदान सिद्धांताचे व शक्ती सिद्धांताचे सुक्ष्मपणे मुल्यांकन करा.

४.३ सामाजिक करार सिद्धांताविषयी हॉब्स चे विचार:

सामाजिक करार सिद्धांताविषयी हॉब्सचे विचार:

हॉब्सचा जन्म १५८८ साली इंग्लंडमध्ये सॅलीसबेरो येथे झाला. हॉब्सने आपले राजकीय विचार ‘लेवियथन’ या ग्रंथात मांडले आहेत. इंग्लंडमध्ये इ.स. १६४२ ते १६४९ ह्या काळात झालेले युद्ध त्याने प्रत्यक्षपणे पाहिले. त्यावेळी अशांतता, अराजकता व असुरक्षितता निर्माण झाली होती. ती परिस्थिती नाहिशी करण्यासाठी प्रबळ राजतंत्रव्यवस्था श्रेयस्कर आहे असे विचार त्याने मांडले.

सामाजिक करार:

हॉब्सने अशी कल्पना केली की, निसर्गवस्थेला कंटाळलेल्या लोकांनी एक सभा घेतली असावी व त्या सभेत प्रत्येकाने अशी प्रतिज्ञा केली की, मी माझ्यावर प्रभुत्व गाजविण्याचा अधिकार एका विशिष्ट व्यक्तीला व व्यक्तीसमुदायाला एका अटिवर देतो ती अट हिच की तू (म्हणजे मी सोडून समुदायातील प्रत्येक व्यक्ती) तुझ्यावर प्रभुत्व गाजविण्याचा अधिकार त्याच विशिष्ट व्यक्तीला अगर व्यक्तीसमुदायाला द्यावयास तयार आहे.

हॉब्सच्या मतानुसार करार म्हणजे सामुहीक सत्तेला केलेले समर्पण होय. हिच सामुहीक सत्ता म्हणजे सार्वभौम सत्ता आहे. निसर्गवस्थेतील अशाश्वत जीवन नष्ट करण्यासाठी जो करार झाला त्याची वैशिष्ट्ये पूढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) निसर्गाव्यवस्थेतील प्रत्येक व्यक्तीने स्वेच्छेने करार केला.
- २) करारान्वये राज्य व एक राज्यकर्ता निर्माण झाला.
- ३) सार्वभौम हा कराराचा पक्ष नाही तो कराराचा परिणाम आहे.
- ४) सार्वभौम कराराच्या अटीने बांधला गेला नाही.
- ५) करार करताना प्रत्येक व्यक्तीने कोणताही अधिकार स्वतःकडे राखून ठेवला नाही म्हणून करार मोडण्याचा वा राज्यकर्त्याला विरोध करण्याचा अधिकार कोणालाही नाही.
- ६) करारामुळे शासन संस्था निर्माण झाली, त्यामुळे शासनाला विरोध करण्याचा व्यक्तीला अधिकार नाही. कारण शासन नष्ट झाले तर राज्य नष्ट होईल.
- ७) 'व्यक्तीच्या आत्मसंरक्षणाच्या विरोधी' असा आदेश शासनसंस्था देऊ शकत नाही. दिल्यास त्या आदेशाची अवज्ञा करण्याचा अधिकार व्यक्तीला आहे.

हॉब्सच्या विचारस्मरणातील दोष:

- १) हॉब्सने मनुष्य हा जन्मतः स्वार्थी असतो असे मत मांडले, पण मनुष्य हा जन्मताच स्वार्थी नसतो तर सभोवतीची परिस्थिती मनुष्याला स्वार्थी व दृष्ट बनवते. त्यापुर्वी अॅरीरस्टलने असे सिद्ध केले आहे की मनुष्य हा स्वभावतःच बुद्धीवादी व समाज निष्ठ प्राणी आहे. बहुतेक इंग्लंडमधील यादवी युद्धामुळे हॉब्सने मनुष्य हा स्वार्थी असतो असा निष्कर्ष काढला असावा.
- २) निसर्गाव्यवस्थेत परस्परांमध्ये संघर्ष होते आणि प्रत्येकजण एकमेकांचा शत्रु होता पण मानवाचा विकास हा संघर्षामुळे झालेला नसून सहकार्यातून झालेला आहे.
- ३) हॉब्सने शासनसंस्था व राज्य यामध्ये भेद केला नाही, पण राज्यसंस्था आणि शासनसंस्था या भिन्न गोष्टी आहेत शासनसंस्था नष्ट झाल्यामुळे राज्यसंस्था नष्ट होत नाही तर एक शासनसंस्था कूचकामी ठरली तर जनता नविन शासनसंस्थेला मान्यता देता हि गोष्ट आज सर्वमान्य आहे.
- ४) शासनाविरोधी क्रांतीचा अधिकार हॉब्स लोकांना देत नाही कारण शासन नष्ट झाले तर राज्य नष्ट होईल अशी भिती त्याला वाटते. हि भिती निराधार आहे. अकार्यक्षम शासन बदलून नवे शासन निर्माण केल्याचे अनेक उदारणे अपणास देता येतील.
- ५) सार्वभौम कराराचा पक्ष नाही तर कराराचा परिणाम आहे, हे विधान विचित्र वाटते. सार्वभौम कराराचा पक्ष नसल्यास तो वाटेल तसा वागण्यास मोकळा राहिल. त्याची आज्ञा प्रत्येकाला पाळावीच लागेल, असे हॉब्सचे विधानही योग्य वाटत नाही सार्वभौम सत्तेवर रुढी, प्रथा, चालीरीती, संप्रदाय वगैरेचे बंधन असते.

सामाजिक कराराविषयी जॉन लॉकचे विचार :

सामाजिक कराराचा दुसरा पुरस्कर्ता जॉन लॉक हा आहे. त्याचा जन्म १६३२ झाली इंग्लंडमध्ये झाला. १६८८ साली इंग्लंडमध्ये रक्तहीन क्रांती झाली. इंग्लंडचा राजा दुसरा जेम्स याला गादी सोडून पळावे लागले. लोकांच्या समंतीनुसार विल्यम व मेरी हे 'संयुक्त सार्वभौम' म्हणून इंग्लंडच्या गादीवर बसले. त्यामुळे प्रजेच्या न्याय अधिकारांविरोद्ध वर्तन करणाऱ्या राजास पदच्युत करण्याचा अधिकार जनतेला आहे. तसेच जनसंमतीनुसार राजाने कार्य करावे. ह्याच मताचा पुरस्कार लॉकने आपल्या राजकीय लिखाणातून केला.

निसर्गावस्था आणि मनुष्यस्वभाव :

मानवी जीवनाचे चित्र लॉकने स्वकल्पनेनुसार रेखाटले आहे. पण त्याचे विचार हॉब्सपेक्षा भिन्न आहेत. लॉकचे मते निसर्गावस्था हि समाजपूर्व अवस्था नाही, ती राजकीय जीवनाची पूर्वीची अवस्था आहे, ह्या अवस्थेमधील मानवाचे जीवन हे हॉब्सने वर्णन केल्याप्रमाणे पशुतुल्य व रानटी स्वरूपाचे नव्हते. निसर्गावस्थेमध्ये परस्परसहकार्य, संरक्षण आणि परस्पराविश्वास होता. निसर्गावस्थेत मनुष्याला स्वातंत्र्य होते. पण तो स्वैराचारी नव्हता. एका व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीबद्दल सहानुभूती, प्रेम तसेच कळवळ वाटत होती. नैसर्गिक अधिकारांचा उपयोग करत असताना इतर व्यक्तीच्या नैसर्गिक अधिकारांची जाणीव व्यक्ती ठेवत असे. प्रत्येक व्यक्तीला जिवितस्वातंत्र्याचा तद्दतच मालमत्तेचा अधिकार होता, परंतु आत्मनाश करण्याचा अधिकार व्यक्तीला नव्हता.

करार करण्याचे कारण :

निसर्गावस्थेतील जीवन वरीलप्रमाणे सुखी, समाधानी, परस्परसहकार्याचे व शांततेचे असले तरी निसर्गावस्थेतेत पुढील अडचणी होत्या.

- १) निसर्गावस्थेतील नैसर्गिक नियमांची निश्चित कल्पना व व्याप्ती ठरलेली नव्हती. निसर्ग नियमाचे पालन व्यक्तीगत होते.
- २) निसर्गनियमाचा अर्थ प्रत्येक व्यक्ती व्यक्तीगत लावत असे त्यामुळे निसर्गनियमांचा अर्थ बदलत असे.
- ३) निसर्गनियमांच्या अमलबजावणीसाठी कोणताही प्रभावी व सामर्थ्यवान सत्ता नव्हती. व्यक्तीने नैसर्गिक नियमांचे उल्लंघन केल्यास तिला शिक्षा देणारी सर्वमान्य अशी सत्ता नव्हती.

निसर्गनियमांचा सुनिश्चित आणि सर्वमान्य असा अर्थ लावण्यासाठीच लोकांनी आपापसात करार केला.

सार्वभौम सत्ता :

जनता आणि शासन ह्यामध्ये सार्वभौमाचे विभाजन, मर्यादित सार्वभौमत्व, नियंत्रित जनता हीच सार्वभौम होती. विरोध करण्याचा अधिकार : या करारानुसार जुलमी, अत्याचारी, अन्यायी शासनाला कायदेशीर क्रांतीच्या मार्गाने विरोध करण्याचा अधिकार जनतेला आहे.

शासन :

जनतेच्या सार्वभौमत्वाचा पूरस्कार, लोकनिर्वाचीत प्रतिनिधीचे शासन तसेच योग्य मर्यादित राजतंत्राचा पूरस्कार लॉक करतो.

लॉकच्या विचारातील दोष :

- १) लॉकने निसर्गावस्थेतील रेखाटलेले मानवी जीवनाचे चित्र काल्पनिक व अवास्तव आहे, निसर्गावस्थेतील मनुष्याचे जीवन परस्परसहकार्याचे , शांततेचे आणि परस्पराविश्वासाचे होते. म्हणजे मनुष्यजीवन आजच्या पेक्षा सुखी व आनंदी होते तर राज्य निर्मितीचा प्रयत्न का करण्यात आला असा प्रश्न उद्भवतो.

- २) कराराच्या अवलंब करून राज्यनिर्मिती झाल्याचा ऐतिहासिक पूरावा उपलब्ध नाही निसर्गवस्थेतील मानवाच्या हक्काच्या जानिवेतून करार करण्याइतपत बौद्धिक व नैतिक विकास झालेला नव्हता.
- ३) एका कराराद्वारे राजकीय समाज व दुसऱ्या कराराद्वारे शासन संस्था अस्तित्वात आली असे लॉक म्हणतो. म्हणजे करार दुहेरी स्वरूपाच्या वा एकेरी स्वरूपाचा होता. याबद्दल लॉकने स्पष्टीकरण दिले नाही.
- ४) सार्वभौम सत्तेचे विभाजन लॉकने केले, परंतु वैधानिक सार्वभौम सत्तेपेक्षा राजकीय सार्वभौमाचे वर्चस्व त्याने मान्य केले. वैधानिक सार्वभौम सत्तेकडे त्याने दुर्लक्ष केले.

आपली प्रगती तपासा :

- १) हॉब्स आणि लॉकच्या सिद्धांताचे सुक्ष्मपणे विश्लेषण करा ?
- २) 'लाकचा सिद्धांत हा उदारमतवादी लोकशाहीचा पाया आहे.' यावर चर्चा करा.

४.४ रुसोचा सामाजिक कराराचा सिद्धांत

रुसो (ई.स. १७१२ ते १७७८)

सामाजिक कराराविषयी सिद्धांताचा तिसरा पुरस्कर्ता जीन जॅक रुसो हा फ्रेंच राज्यशास्त्रज्ञ आहे.

रुसोने लिहलेले ग्रंथ.

- अ) The social contract
- ब) Discourse on inequality
- क) The New Heloise

वरील तिन ग्रंथातून त्याने जनतेचे सार्वभौमत्व, व्यक्ती विकास करणारे शासन वगैरेसंबंधाचे विचार स्पष्ट केले.

त्यांच्या लिखाणाने प्रभावित होऊन, त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा परिणाम म्हणून फ्रान्स आणि अमेरिकेमध्ये 'स्वातंत्र्ययुद्ध' झाले.

रुसोच्या मुलभूत कल्पना:-

- १) मनुष्य स्वतंत्र जन्माला आला पण त्याचे जीवन सर्वत्र श्रृंखलांनी जखडलेले आहे.
- २) मनुष्याची कृती व्यक्तीगत स्वार्थ व व्यक्ती विषयीची सहानुभूती ह्या तत्त्वानुसार घडते.
- ३) मनुष्य स्वभावतःच चांगला आहे, परंतू संस्कृती त्याला बिघडवते.
- ४) व्यक्ती स्वातंत्र्य आणि राज्याची सार्वभौम सत्ता यामध्ये समन्वय घडविणे आवश्यक आहे.

निसर्गावस्था व मनुष्यस्वभाव :

निसर्गावस्थेची रुसोचे विचार हॉब्स व लॉक पेक्षा भिन्न होते. रुसो म्हणतो की निसर्गावस्थेत मनुष्य हा स्वातंत्र्य निरागस, निर्भय होता. रुसोचे सुप्रसिद्ध विधान आहे की “मनुष्य हा जन्मतःच मुक्त आहे पण त्याचे जीवन सर्वत्रच श्रृंखलांनी जखडलेले आहे” निसर्गावस्थेतील मानव असंस्कृत असला तरी तो उदात्त (Noble sawage) होता. असे रुसो म्हणतो.

करार करण्याचे कारण : लोकसंख्या व भावनाधिष्ठीत बुद्धीच्या उदयामुळे भेदभाव संघर्ष सुरु झाला. तो नष्ट करणे, शांतता सुव्यवस्था निर्माण करणे हे कराराचे कारण होते.

कराराचे स्वरूप: कराराचे स्वरूप हे एकेरी होते एकच करार होता. वैयक्तिक व सामाजिक स्वरूपात करार झाला.

सार्वभौम सत्ता: सार्वभौम सत्तेचे स्थान, सामाजिक ईहा, समाजहित व न्यायाचे प्रतिक म्हणून निरंकुश , अद्वेय व अविभाज्य सार्वभौमत्व असे होते.

विरोध करण्याचा अधिकार: सार्वभौम सत्ता म्हणजेच सामाजिक इहा हे होते. सामाजिक ईहेत व्यक्ती सहभागी होत त्यामुळे विरोध करण्याचा अधिकार नाही.

शासन : प्रत्यक्ष लोकशाहीचा पूरसकर्ता

रुसोने सामाजिक ईहेचा सिद्धांत मांडला. रुसोने म्हटले आहे की मनुष्य स्वभावतःच स्वतंत्र असला तरी त्याचे जीवन श्रृंखलांनी जखडलेले आहे. प्रत्येक मनुष्यास दोन प्रकारच्या इच्छा असतात.

- १) व्यक्तीनिष्ठ इच्छा (Actual will)
- २) सामाजिक इच्छा (General will)

व्यक्तीनिष्ठ इच्छा संकूचीत, आत्मनिष्ठ आणि स्वार्थी असते समाजहिताकडे दुर्लक्ष करणारी असते. सामाजिक इच्छेमध्ये समाजाच्या उच्च व उदात्त भावनांचा समावेश होतो.

रुसोच्या विचाराचे मुल्यमापन :

रुसोच्या विचारामध्ये पुढील दोष आढळतात.

- १) समाज निर्माण होण्यापूर्वीचे रुसोचे वर्तन हे अतिरंजित व काल्पनिक आहे. नैसर्गिक अवस्थेतील मनुष्य उदात्त रानटी होता, यावर पण विश्वास बसत नाही.
- २) रुसोच्या सामाजिक करारही काल्पनिक आहे. त्याला ऐतिहासिक आधार नाही.
- ३) जनतेच्या सार्वभौमत्त्वाविषयी त्याचे विचार मोलाचे असले तरी ती कल्पना रुसोने संदिग्धतपणे मांडली आहे.
- ४) रुसोची सामाजिक ईहा निर्दोष नाही. सामाजिक इच्छा व व्यक्तीगत इच्छा याचे स्वरूप स्पष्ट करताना रुसोचा गोंधळ उडतो.

आपली प्रगती तपासा :

- १) रुसोची सामाजिक ईहा संकल्पनेचे सुक्ष्मपणे परिक्षण करा.
- २) लॉक आणि रुसोच्या राज्याच्या सिद्धांता मधील साम्य व भेद यावर चर्चा करा.

४.५ सारांश

राज्याचा सिद्धांत हे राज्यशास्त्र अभ्यासाच्या केंद्रस्थानी आहेत. दोबळमानाने सांगायचे झाले तर हे सिद्धांत अभिजात व आधुनिक आहेत. पारंपारिक सिद्धांताच्या अभ्यास करताना एक गोष्ट लक्षात येते की हे सर्व सिद्धांतांना वैज्ञानिक पाया नसला तरीपण कायदा व सुव्यवस्था राखण्याच्या दृष्टीने उत्तपती महत्वाची होती. हॉब्स , लॉक व रुसो तिघेपण समतेच्या सिद्धांताचे पाठराखण करताना दिसतात. राज्याचे कार्य हे अखंड असे आहे. राज्य हे करायला बांधील आहे. राज्याला अधिकार हे समाजाकडून मिळालेले आहेत. हॉब्स कायदेविषयक सार्वभौमत्त्वावर भर देतो तर लॉक मर्यादित शासनव्यवस्थेबद्दल बोलतो आणि रुसो सहभागात्मक लोकशाहीचा पुरस्कार करतो.

४.६ पाठयवर आधारीत प्रश्नावली

- १) शक्ती सिद्धांताची चर्चा करा तसेच शक्ती सिद्धांताचा एकाधिकारशाही वर काय परिणाम झाला स्पष्ट करा.
- २) “ईश्वरी वरदान सिद्धांतामुळे व शक्ती सिद्धांतामुळे राज्याचा हुकूमशाही स्वरूपाचे बळकटीकरण झाले आहे ” समिक्षा करा.
- ३) थॉमस हॉब्सच्या सामाजिक करार सिद्धांताचे मुलभूत वैशिष्टे लिहा.
- ४) “लॉक हा उदारमतवादाचा पुरस्कर्ता होता” समिक्षा करा.
- ५) रुसोच्या सामाजिक ईहा सिद्धांताच्या मर्यादा स्पष्ट करा.

४.७ सदरुर्भ ग्रंथ

- 1) कृ. दि. डुरलकर, रलकरीड सलदुधलंत, वलदुधल डुकुस डुललशलरुस अरुंगलडलद, डुहलरलडुडु, १९९६.
- 2) डुरल. ऑल. ग. धलंगरुकर रलकुडुशलसुतुरलऑी डुलततुतुवे, शुरी डुंगेश डुरकलशन, नलगडुर , डुहलरलडुडु, १९९९.
- 3) Gauba, O.P, An Introduction to political Theory, Macmillan, India,2013.
- 4) Barry, Norma, An Introduction to modern political Theory, Macmillan, london ,1981.
- 5) Bealey , frank , The Blackwell Dictionary of political science, black well ,1999.

राज्याचे सिद्धांत - अभिजन, अनेकसत्तावादी, नव - अनेक सत्तेवादी, मार्क्सवादी आणि नव - मार्क्सवादी राज्याचे सिद्धांत

घटक रचना :

- ५.० उद्दीष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ राज्याचा अभिजनवादी सिद्धांत.
- ५.३ अनेकतावादी आणि नव-अनेकतावादी सिद्धांत
- ५.४ राज्याचा मार्क्सवादी सिद्धांत. मार्क्सवादाचे महत्त्वाचे वैशिष्टे
- ५.५ नव - मार्क्सवाद
- ५.६ सारांश
- ५.७ पाठयावर आधारित प्रश्नावली
- ५.८ संदर्भग्रंथ

५.० उद्दिष्टे

- १) अभिजन संकल्पना समजाऊन घेऊन आणि राज्याचा अभिजनवादी सिद्धांताचे सुक्ष्मपणे मुल्यांकन करा.
- २) अनेकतावाद व नव-अनेकतावादाचे राज्याच्या सिद्धांतावर झालेला परिणामांचे मुल्यांकन
- ३) राज्याचा मार्क्सवादी सिद्धांत
- ४) बदलत्या परीस्थीतीत मार्क्सवादी सिद्धांताच्या संबंधाचे आढावा घ्या
- ५) राज्याची नव - मार्क्सवादी सिद्धांत समजून घ्या.

५.१ प्रस्तावना :

राजकीय सिद्धांताचा मुख्य विषय राज्य आहे. राज्यसंस्था हि मानवी संघटना आहे. व मनुष्याच्या सुखी जीवनासाठी ती निर्माण झाली आणि सुखी जीवनासाठीच ती अस्तित्वात राहणार आहे असे स्पष्ट मत अॅरिस्टटलने मांडले.

सामाजिक कराराच्या सिद्धांताचे विचारवंत त्याच्या ऐतिहासिक संदर्भातून राज्याच्या निर्मित्तिची व राज्यसंस्थेची संकल्पनेची रचना करतात. समाज हा अनेक घटकांपासून निर्माण आलेला आहे. राज्याचा अभ्यासाचे अभिजनवादी सिद्धांत ने मानसिकविश्लेषण केले आहे, अनेकतावादी सिद्धांताने विकेंद्रीकरणावर भर दिला आहे तर मार्क्सने आर्थिक घटकांच्या आधारे राज्याचे विश्लेषण केले आहे.

५.२ अभिजनवादी सिद्धांत

मार्क्सवादाचे समर्थक असे मानतात की, समाज उत्पादन साधनांच्या मालकी च्या आधारे प्रभुत्वशाली आणि परावलंबी अशा वर्गात विभागला गेला आहे. हा सिद्धांत असे मानतो की, कोणत्याही समाज व संघटनेत सर्व महत्वाचे निर्णय काही निवडक लोक घेत असतात, उर्वरीत लोक त्याचे पालन करीत असतात. यादृष्टीने प्रत्येक समाज व संघटना दोन भागांत विभागली जाते.

- १) अभिजनवर्ग / श्रेष्ठीजन (Elites)
- २) सामान्यजन (Common Class)

अभिजनवर्गाचे सदस्य आपली अलौकीक योग्य नावीण्यपूर्ण विचारशक्ती, कार्यकुशलता, वा नियंत्रणक्षमतेच्या अहारी संपूर्ण संघटनेत प्रभावी स्थान प्राप्त करतात. आणि तिला आपल्या इच्छा वा योजनेनुसार कार्यन्वित करतात. दुसऱ्या बाजूला, सनस न्यात नेतृत्वगुण आणि जबाबदारीच्या भावनांचा पुर्णतः अभाव असतो. आणि त्यांना अभिजनवर्गाच्या निर्देशांवर मार्गक्रमण करण्या सुरक्षित वाटत असते. थोडक्यात, सामाजिक जिवनात केवळ अभिजनवादीच सत्तेचा उपभोग घेतात; सत्तेच्या विश्लेषणाच्या सदर्भात दृष्टीकोणास अभिजनवादी दृष्टीकोन ही सज्ञा वापरली जाते.

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी अनेक समाज वैज्ञानिकांनी अभिजनवादी सिद्धांताची तरफदारी केली आहे. इटलीचा समाजशास्त्रज्ञ विल्फ्रेडो परेटो (१८४८ ते १९२३) याने आपल्या 'मार्ड्ड अँड सोसायटी' (१९१९ ते १९३६) या बहुचर्चित ग्रंथात हा विचार मांडला की, समाज सढळपणे दोन वर्गात विभागला जातो.

- १) अभिजन वर्ग आणि
- २) गैरअभिजन वा जनसामान्य

अभिजन वर्गात जे लोक समाविष्ट होतात. जे कोणला तरी कार्यक्षेत्रातील सर्वोच्च क्षमता बाळगत असतात. अभिजन वर्गात सत्ताधारी अभिजन (Governing Elite) आणि बिगरसत्ताधारी अभिजन वर्ग (Non Governing Elite) यांच्यात स्पर्धा चाललेली असते. सत्तेच्या परिवर्तनाबरोबर बिगरसत्ताधारी अभिजन वर्ग सत्ताधारी जनवर्गाला बाजूला सारून सत्तास्थानी जातात. परेटोने जनवर्गाच्या स्वभाव विशेषाचे विश्लेषण करताना लिहिले की, स्वभाव विशेष असणारे लोक स्थिर परिस्थितीत असाधारणतेची साक्ष देतात. तर कोल्हयाचा धुर्तपणा असणारे लोक नव्या निकषा आधारे बदलत्या परिस्थितीशी समायोजन करून घेतात.

गीतानो मोस्का (१८५८ ते १९४९) या इटलीतील विचारवंताने आपल्या 'द रुलिंग क्लास' या ग्रंथात हा विचार मांडला की, लोक अटलपणे दोन वर्गात विभागले जातात. शासक (Ruler) आणि शासित (Ruled). शासक वर्ग धनसंपत्ती, सत्ता आणि प्रतिष्ठा यांनी संपन्न असतो; त्याला सत्तास्थानाना हरविणे अवघड असते. कोणतीही शासनप्रणाली स्विकारली तरी सत्ता नेहमीच अशा अल्पसंख्य वर्गाकडे एकटवलेली असते, त्याला शासक रूपाने ओळखले जाते. काहीही असले तरी आपल्या सत्ता स्थानास अबाधीत ठेवण्यासाठी शासक वर्गाला अशा नैतिक आणि कायदेविषयक सिद्धांताना शरण जावे लागते जे शासितांना मान्य असतात. परेटोच्या मते बुद्धीमत्ता योग्यता हे अभिजान वर्गाचे गुण आहेत. तर मोस्काच्या संघटन क्षमता ही त्यांची प्रमुख विशेषता आहे.

याशिवाय जर्मन समाजशास्त्र रॉबर्ट वेल्स (१८७६ ते १९३६) याने आपल्या 'पॉलिटीकल पार्टीज' या सुप्रसिद्ध ग्रंथात महाजनशाहीच्या पोलादी नियमाचे (Iron law of oligarchy) विश्लेषण दिले आहे. त्याने असा युक्तिवाद केला की बहूतांश लोक हे वृत्तीने जड, आळशी आणि गुलामगिरी वृत्तीचे असतात, जे स्वयं आपले शासन चालवण्यास असमर्थ असतात. परंतु काही लोक आपले नेतृत्व गुण, वक्तृत्व आणि प्रभावी संवाद कौशल्याच्या जोरावर लोकांच्या भावनांना आव्हान करून सत्तेवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करतात. यामुळे समाजात कोणत्याही प्रकारची शासन व्यवस्था स्विकारली तरी ती 'महाजनशाही' चे वा निवडक, अल्पजनांच्या शासनाचे रूप धारण करते

अभिजनवादी सिद्धांताचा असा दावा आहे की, सत्तेच्या उपाययोजनांच्या पातळीवर शासक आणि शासित वर्गात समाजाचे विभाजन अटळ आहे ; म्हणून लोकशाही व्यवस्थे अंतर्गत जेथे वरवर पाहता सर्व निर्णय लोकसंमतीने घेतले जातात. तिथे वास्तविकता या निवडक लोकांसाठीच निर्णय घेतले जातात. आणि जनसामान्यांच्या गळी उतरवून त्यास लोकसंमतीची मोहर लावण्यात यशस्वी होतात. दुसऱ्या बाजूला, समाजवादाचे समर्थक 'वर्गहीन' समाजाचे स्वप्न पाहतात. मात्र त्यांचे स्वप्न साकार होण्याची कोणती शक्यता दिसून येत नाही. जर्मन समाजशास्त्रज्ञ मॅक्स वेबर (१८६४-१९२०) याने अभिजनवादी सिद्धांताने प्रभावित होऊन लोकशाहीची नवी व्याख्या मांडण्याचा प्रयत्न केला. त्याने प्रतिपादन केले कि, लोकशाहीस जनसंमतीद्वारा चालणारे शासन मानणे योग्य नाही. म्हणून त्याने लोकशाही व्यवस्थेस 'नेतृत्वासाठी चाललेली स्पर्धा' अशी संज्ञा वापरली. अमेरिकी अर्थतज्ञ जोसिफ शुंपीटर (१८८३ - १९५०) याने मॅक्स वेबरच्या विचारांचे अनुकरण करताना आपल्या 'कॅपिटलिझम, सोशलिझम आणि डेमोक्रेसी' या प्रमुख ग्रंथात पुढील विचार मांडले. त्यांच्यामते ही बाब खरी आहे की, लोकशाहीत सर्व सामान्य लोकांद्वारे नव्हे तर राजकीय नेतृत्वाद्वारे निर्णय घेतले जातात परंतु लोकांच्या मताचा पाठींबा मिळवण्यासाठी नेतृत्वामध्ये मुक्तसंचार होत असतो. म्हणून अन्य शासनव्यवस्थांच्या तुलनेत लोकशाहीचे वेगळेपण हे आहे की, यात राजकीय नेतृत्व सत्तेचा निरंकुश मनमानीपणे वापर करू शकत नाही, तर ते राजकीय बाजारात अधिकाधिक ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी अधिक आकर्षक नीती आणि कार्यक्रम सादर करण्याचा प्रयत्न करतात.

विख्यात अमेरिकी विचारवंत सी. राईट मिल्स (१९१६-६२) याने आपल्या 'द पावर इलिट' या ग्रंथात अभिजनवादी सिद्धांताचे एक नवे संस्करण प्रस्तुत करण्याचा प्रयत्न केला आहे; ज्यास त्याने 'सत्ताधारी अभिजन'(Power Elite) ही संज्ञा वापरली आहे. मिलने

समाजाचे जे जटिल चित्र रेखाटले आहे.त्यात सत्ता हाच मुख्य आधार बिंदू आहे. त्याने असे सुचवले की, भिन्न - भिन्न समाज आणि भिन्न - भिन्न युगात सत्तेचे रूप बदलत असते, परंतु सत्ता ही नेहमाच समाजाच्या केंद्रस्थानी राहते. संपूर्ण मानवी आंतरक्रियात अभिजन आणि सर्वहारा, देशिय व परके, श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ अशी विभागणी आढळून येते. हे सर्व संबध सत्तेच्या प्रयोगाची साक्ष देतात. म्हणून समाजशास्त्रीच आकलनात याचा शोध घेणे गरजेचे आहे की, एखाद्या समाजात सत्तेची प्राप्ती आणि उपभोग या बाबतीत कोणता वर्ग अग्रस्थानी असतो.

मिल्सने असा दावा केला की, युद्धोत्तर अमेरिकेत राजकीय लष्करी आणि व्यापारी अल्पजनांचे शासन हि राष्ट्रीय पातळीवर सर्व निर्णयांच्या संदर्भात त्यांची निर्णय प्रक्रियेतील मक्तेदारी लोकशाही प्रक्रियेत कुरघोडी करताना दिसते. आणि प्रसारमाध्यमे या प्रक्रियेस विकृत करतात. अशा प्रकारचा विचार मांडून मिल्सने सामाजिक संशोधन कर्त्यांच्या पलीकडे जाऊन सामाजिक समिक्षकाची भुमिका बजावली आहे.

हा वर्ग समाजातील धोरणात्मकदृष्ट्या महत्वाच्या स्थानावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करतो. अभिजन वर्ग असा जागृत आहे की, त्याचे सदस्य परस्पर सदभावना, सहिष्णुता, आणि सहकार्याच्या आधारे परस्परांच्या सत्तास्थानास बळकट करण्यासाठी सहाय्य करतात. सर्वसामान्यांच्या दृष्टीने हा वर्ग केवळ संपत्ती, पद, प्रतिष्ठाच नव्हे तर चारित्र्याच्या दृष्टीने देखील उत्तम पातळीवर असतात. त्या वर्गास योग्य - अयोग्य, नीती- अनिती यांच्याशी कोणताही मतलब नसतो. केवळ सत्ता प्राप्त करण्यासाठी व आपले प्रभावी स्थान कायम ठेवण्यासाठी मोडतोडीचे राजकारण करण्यातच रस असतो. अशा प्रकारची संवेदनाशिलता एका उच्चतम अनैतिकतेला जन्म देते. जी अमेरीकी कॉर्पोरेट सत्तेच्या संघटीत बेजबाबदारीस चालना देते.

टिकात्मक मूल्यमापण (A critical Appraisal) :

अभिजनवादाच्या प्रारंभीच्या सिद्धांतकर्त्यांनी सत्तेस उपभोगाचा योग्यता प्रतिभा आणि नेतृत्वगुण या घटकाशी संबध जोडण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी सर्व सामान्यांच्या अंगी असणाऱ्या निष्क्रियता आणि अयोग्यता या वैशिष्ट्यांनाच त्यांच्या परावलांबनास जबाबदार मानले आहे. काही लेखक विचारवंतांनी अभिजनवर्गाच्या स्वार्थमूलक प्रवृत्तीकडे अंगुली निर्देश केला असला तरी हा सिद्धांत अभिजनवर्गाचे समर्थन करताना दिसतो.

अभिजनवादी सिद्धांताची प्रारंभिक मांडणी जनसामान्यांच्या विविध पद्धतीकडे अपेक्षित लक्ष देत नाही तर अभिजनांच्या नेतृत्वास जनसामान्यांच्या दृष्टीने स्वभाविकपणे ग्राह्य मानते म्हणून हा सिद्धांत सत्ता आणि प्रभाव यात भेद करत तर प्रभाव म्हणजे सत्तेची अभिव्यक्ती होय असे मानतो. सत्ता - सिद्धांताच्या परिभाषेत सांगायचे झाल्यास मोस्का आणि मिचेल्स यांनी राजकीय आर्थिक सत्तेकडे दुर्लक्ष करून वैचारिक सत्तेवर आपले लक्ष केंद्रीत केले परंतु सी. राईटस मिल्स या विचारवंताने तिन्ही प्रकारच्या सत्तेच्या आयामाकडे पुर्णपणे लक्ष दिले.

ज्या लेखकांनी अभिजनवादी सिद्धांताच्या संदर्भात लोकशाही व्यवस्थेची नवी परिभाषा मांडण्याचा प्रयत्न केला गेला ते हे सिद्ध करू शकले नाहीत की, लोकशाहीत सत्ता सर्वसामान्य जनसमुहास आपल्या साधारण परिस्थितीवर प्राप्त होते. सी. बी. मॅकफर्सन [१९११-८७] ने आपल्या 'डेमोक्रेटिक थिअरी' - एसेज इन रिट्रायवल' (१९७३) या सुप्रसिद्ध ग्रथांत असे नमुद केले की, लोकशाही विषयक अभिजनवादी सिद्धांताचे लोकशाहीस एका मानवतावादी आकांक्षेच्या व्यापक स्तरावरून खाली खेचून बजारसंतुलनच्या अवस्थेत रुपांतरीत केले आहे.

मार्क्सवादी असे मानतात की, समाज मुख्यतः खाजगी संपत्तीच्या मालकीच्या आधारे प्रभुत्वशाली व पराधीन वर्गात विभागला जातो. अभिजनवाद या मांडणीला बाजुला सारुन 'सत्तेलाच' सामाजिक विभागणीचा आधार बनवतो आणि ही सत्ता कायम ठेवण्यासाठी भिन्न - भिन्न पद्धतीचे विश्लेषण देतो. या दृष्टीने हा सिद्धांत तर्काधिष्ठीत वाटतो. आजच्या स्पर्धात्मक युगात श्रीमंत तसेच सत्ताधारी वर्ग आपली सत्ता टिकवीण्यासाठी प्रचलित व्यवस्थेत विविध प्रकारे मोडतोड करतात. ते आपल्या निर्णय क्षमतेच्या आधारे समाजातील विकाससंधी मर्यादित करतात. अशा तऱ्हेने सर्वसामान्यांना या संधीपासून वंचित ठेवण्याचा ते प्रयत्न करतात. जेणेकरून सर्वसामान्यांना आपल्या उदारनिर्वाहासाठी अधिकाधिक परिश्रम करणे अटळ बनेल. अशा रितीने अभिजन वर्ग आपली सत्ता आणि संधीचा उपयोग आपली सत्ता टिकविण्यासाठी आणि वृद्धिंगत करण्यासाठी करतो त्यामुळे समाजातील 'जैसे थी' परिस्थिती कायम राहते. या दृष्टचक्राला भेदण्यासाठी समाजातील वंचित आणि उपेक्षित वर्गास सत्तासंपन्न करण्याचे उपाय योजणे अत्यावश्यक आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) अभिजनवाद म्हणजे काय ? राज्याचा अभिजनवाद सिद्धांताची चर्चा करा.

५.३ अनेकसत्तावादी सिद्धांत (PLURALIST) :

वर्गवर्चस्व , अभिजनवाद आणि स्त्रिवादी सिद्धांत असा दावा करतात की, सत्तेचा अवलंब समाजाला दोन मोठ - मोठ्या गटांत विभाजीत करतो; परंतू सत्तेच्या अनेक सत्तावादी - सिद्धांतात असे मानले जात नाही. या सिद्धांताच्या मते, समाजातील सर्व सत्ता ही एखादा वर्ग वा गटाच्या हाती केंद्रित झालेली नसते. तर अनेक समुहात वितरीत झालेली असते. या समुहास प्रभुत्वाशाली आणि परिधिनि समुहाच्या वर्गवारित बंदिस्त करता येत नाही तर सर्व समुह परस्पराश्रयित असतात; त्यामुळे आंतरसंबंध साधत असताना परस्परांच्या सत्तेत समतोल साधण्याचा प्रयत्न करतात. सार्वजनिक अथवा राजकीय निर्णय या संतुलनाच्या प्रक्रियेचाच परिपाक असतो. हा सिद्धांत समाजातील सत्तेच्या वितरणाचे विश्लेषणही करतो आणि या विश्लेषण योग्यही ठरवतो. सत्ता विश्लेषण विषयक या दृष्टीकोनास 'गट परिप्रेक्ष्य ' हि सज्ञा वापरली जाते.

वास्तविक पाहता गट -सिद्धांत उदारमतवादी लोकशाही व्यवस्थेतील त्या प्रक्रीयेचे अंगुलीनिर्देश करतो ज्याद्वारे लोकांच्या परस्पराविरोधी हितसंबंधात समन्वय प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. या सिद्धांताच्या मते, उदारमतवादी लोकशाही म्हणजे सापेक्षतः स्वायत्त असणाऱ्या गटांमधील वाटाघाटीची प्रक्रिया होय. या विचारानुसार उदारमतवादी समाजात मनुष्याला आपल्याला हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी संघटना बांधण्याचे स्वातंत्र्य प्राप्त

होते. अशा हितसंबंधी गटाच्या रूपात संघटित होतात. मुक्त समाजात विभिन्न व्यवसायांशी संबंधित लोक, कामगार दुकानदार, व्यापारी, ग्राहक इत्यादी आपापले संघ बनवत असतात. लोकशाही प्रक्रियेत हे संघ अथवा समुह परस्परात सौदेबाजी करुण अशा धोरणांसाठी आपली सहमती व्यक्त करतात त्याद्वारे त्याच्या परस्परविरोधी हितांत समन्वय प्रस्थापित होऊ शकेल. अशा रीतीने शासन जनसामान्यांचा सहमतीद्वारे चालवले जाते.

समकालीन राजकीय सिद्धांतात रॉबर्ट डालने आपल्या 'ए प्रिफेस टू डेमोक्रेटिक थियरी' (१९५६) या बहुचर्चित ग्रंथात लोकशाही प्रक्रियेचे असे प्रारूप विकसित केले ज्यास 'बहुतंत्रीय व्यवस्था' (Oligarchy) ही संज्ञा वापरली आहे. या संकल्पनेनुसार लोकशाही समाजात निर्णय निर्धारणाची प्रक्रिया वर-वर पाहता कितीही केंद्रकारी स्वरूपाची भासत असली तरी वास्तवात ही अंत्यत विकेंद्रीत अशा स्वरूपाची प्रक्रिया आहे. या अंतर्गत अनेक स्वायत्त समुह परस्परात तडजोडी सदैव करतात; म्हणून सार्वजनिक धोरणानिर्मिती त्या सर्व समुहांच्या आंतरक्रियांचा परिणाम असतो. जे या धोरणासंबंधी विशेष रुची असल्याचा दावा करतात. या सिद्धांतानुसार धोरणानिर्मिती मध्ये शासनाची भूमिका अंत्यत अल्पशी ठरते; कारण ते विभिन्न स्वायत्त समुहांना केवळ सहमतीच्या स्थितीत नेण्यास साहाय्य करते.

या सिद्धांतानुसार सामाजिक दृष्टीने समुदाय कशाही तऱ्हेने विभागला गेला तरी राजकीय दृष्ट्या सर्व व्यक्ती एकाच समुदायाच्या नागरिक असतात. ते एका सामान्य कायद्याने व सार्वजनिक धोरणाने परिबद्ध असतात; म्हणून बहुलावादी राजकीय व्यवस्था अशी व्यवस्था आहे ज्यात विविध प्रकारच्या सामाजिक रुढी, धार्मिक आणि नैतिक विचारांमध्ये सहअस्तित्वासठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण केली जाते आणि सर्व नागरिकांना समान राजकीय अधिकार प्राप्त होतात. ते सामाजिक प्रक्रीयेत सहभाग घेतात.

बहुलावादी सिद्धांत अशा समुदायासाठी विशेषत्वाने उपयुक्त आहे. ज्यात लोक जात, धर्म, भाषा, संस्कृती इत्यादी आधारे विभागलेले असतात. बहुलावादी राजकीय व्यवस्थे अंतर्गत एकाच भुक्षेत्रात भिन्न - भिन्न जातीचे अनेक भाषा बोलणारे, अनेक धर्म मानणारे आणि विभिन्न परंपरांचे अनुयायी असणारे समूह सामंजस्याने राहू शकतात. या व्यवस्थे अंतर्गत कालांतराने सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय दृष्ट्या परस्परांशी असतात. यातील काही समुह बहुसंख्यांक तर काही अल्पसंख्यांक असू शकतात. बहुलावादी संविधानिक व्यवस्था सहिष्णुतेला चालना देणारी असते आणि अल्पसंख्याकांच्या अधिकाराने रक्षण करते. जेणेकरुन विभिन्न समुदायातील फुटीरतावादी प्रवृत्तीच्या वाढीस प्रतिबंध घालता येईल.

याशिवाय राजकीय बहुलावादी प्रतिनिधीक शासन - पदधतीच्या कामकाज प्रक्रियेत अधिक सुलभ करण्यात सहय्यकायी ठरते. एखाद्या महाकाय देशात वा मोठ्या मतदार संघात लोक-प्रतिनिधी आपल्या मतदारसंघातील प्रत्येक व्यक्तीशी नजिकचे संबंध ठेऊ शकत नाही. जेव्हा व्यक्ती आपआपल्या हितसंबंधाच्या आधारे भिन्न - भिन्न समुहाच्या रूपात संघटित होतात तेव्हा हे समुह केवळ आपापल्या सदस्यांचा हितसंबंधांना अविष्कृत करतात असे नव्हे, तर सामाजिक पुनर्बांधणीत आपली भूमिका स्पष्ट करुन अशा स्वरूपाच्या धोरणानिर्मितीत सहाय्य देतात की ज्यात सर्व लोकांच्या हितांमध्ये सामंजस्य प्रस्थापीत होऊ शकेल आणि सर्व लोक त्या धोरण्याच्या अधिमन्यतेचा स्विकार करण्यास तत्पर राहतील. म्हणून असा दावा केला जातो की व्यक्ती आणि राज्य या दोहोंमधील 'मध्यवर्ती संस्था' नागरिकांचा असंतोषस उग्र रूप धारण

करु देत नाहीत आणि त्यांच्या मनावर अविवेकी विचार स्वार होणार नाही. याचीही काळजी घेतात.

समुहात कोणताही मतभेद निर्माण झाल्यास ते चर्चा आणि वादविवादाच्या माध्यमातून सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यात वाटाघाटी सुरू झाल्यानंतर छोट्या - छोट्या बाबीवरील लक्ष अशा महत्त्वपूर्ण मुद्द्यांवर केंद्रीत केले जाते की, त्यावर विरोधी पक्षाची देखील सहमती प्राप्त होते. बहुलवाद जुन्या आणि नव्या पिढींना एकत्र आणून त्यांच्यातील अंतर मिटीवण्याचे कार्य करतो. थोडक्यात, बहुलवाद भूत, वर्तमान आणि भविष्याला साधणाऱ्या सेतूची निर्मिती करण्याचे कार्य करतो.

टिकात्मक मुल्यमापन (Acritical Appraisal) :

सत्तेचा बहुलवादी सिद्धांत उदारवादी लोकशाही व्यवस्थेअंतर्गत अभिजन वर्गाच्या मक्तेदारीचे खंडण करतो. आणि सार्वजनिक निर्णय प्रक्रियेस समाजातील भिन्न समुहांच्या भुमिकेवर भर देत व्यक्तीसाठी अर्थपूर्ण स्वातंत्र्याची आशा बाळगतो. परंतु व्यवहारात यास अनेक अडचणी व त्रुटिंचा सामना करावा लागते बहुलवाद केवळ निर्णय प्रक्रियेवर लक्ष केंद्रीत करतो, ज्यावर कोणताही निर्णय होऊ शकत नाही.

चार्ल्स लिंडलॉम यांनी आपल्या 'पॉलिटीक्स अँड मार्केट्स' (१९७७) या महत्त्वपूर्ण ग्रंथात हे नमुद केले आहे की या व्यवस्थेवर आधारीत समाजात व्यवसाय आणि संपत्तीवर "गैर लोकशाही" नियंत्रण प्रस्थापित होते. तसेच रॉबर्ट डाल यांनी आपल्या ग्रंथात याचा स्विकार केला की, बहुलवादास खऱ्याखऱ्या समान राजकीय शक्तीमधील विषमता कमी करण्यासाठी डालने पुर्नवापरास चालना देणाऱ्या नितीचे समर्थन केल्याचे दिसत आहे.

बहुलवादी राज्याच्या तटस्थेवर भर देतात, ते मानतात की प्रतिस्पर्धी समुहांच्या सौदेबादीत राज्य एका तटस्थ परंतु हे सिद्ध करणे कठिण आहे की, शक्तीशाली गटांच्या संघर्षात राज्य तटस्थ राहते अथवा 'आपल्या हितसंबंधी' उदासीन राहते. पुन्हा राज्याचे 'आपले हित' हे सामान्य हित की 'सत्ताधारी वर्गाचे हित' असते हा देखील वादाचा विषय आहे.

बहुलवाद 'वैध प्रतिकार आणि अवैध प्रतिकार' यात भेद करताना काही समुहांवर अन्याय करतो. ते जो समुह आपल्यास सहमती देत नाहीत त्यांना अतिरेकी मानून त्यांची निंदा करतात.

एकंदर, बहुलवादावरील प्रस्तुत टीका त्यातील अभ्यास पद्धतीला त्रुटीकडे आपले लक्ष वेधतो; कारण या त्यांच्या राजकीय अग्रक्रमाना प्रतिबिंबित करतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) राज्याच्या अनेकतावादी सिद्धांताचे सुक्ष्मपणे परीक्षण करा.

मार्क्सवादी दृष्टीकोन (Marxist Perspective) :

मार्क्सवादी दृष्टिकोनानुसार राज्यसंस्था ही काही नैसर्गिक संस्था नाही व नैतिक संस्था सुद्धा नाही. जसे की, आदर्शवादी सिद्धांत मांडतो. हे एक कुत्रिम साधन आहे. परंतु उदारमतवादी सिद्धांताच्या मान्यतांच्या उलट, राज्याचा मार्क्सवादी सिद्धांत राज्याला जनतेच्या ईच्छेची अभिव्यक्ती मानतो. व परस्परविरोधी हितामधील सामंजस्याचे साधन म्हणून स्विकार करतो. मार्क्सवादाच्या मते, राज्य अशा वेळी अस्तित्वात येते. जेव्हा समाज खाजगी संपत्तीच्या आधारावर 'आहे रे' व 'नाही रे' अशा दोन परस्परविरोधी वर्गामध्ये म्हणजे धनवान व निर्धन वर्गामध्ये विभागला जातो. जो वर्ग उत्पादनाच्या प्रमुख साधनांचा मालक बनतो, तो आपली स्थिती मजबुत करण्यासाठी राजकीय सत्तेचा पुरेपूर वापर करतो आणि तोच राज्याचे स्वरूप ग्रहण करतो.

या सिद्धांताची प्रमुख तत्त्वे अशी आहेत -

राज्य प्रभुत्वशाली वर्गाचे साधन आहे. (State is an instrument of the dominant Class) राज्याच्या वर्ग सिद्धांतानुसार राजकीय शक्ती आर्थिक शक्तीच्या हातातली कठपुतळी आहे. आर्थिक शक्तीमुळे संपन्न वर्ग, अर्थात धनवान वर्गच राजकीय दृष्टीकोनातून 'प्रभुत्वशाली वर्ग' बनतो आणि 'निर्धन वर्ग', 'परावलंबी वर्ग' बनतो. अशा तऱ्हेने राज्य समाजाच्या ईच्छेचे प्रतिनिधित्व करीत नाही. तर समाजावर ती लादलेली बाब आहे. राज्य संपुर्ण समाजाच्या हितसंवर्धनाचा स्रोत बनू शकत नाही; कारण ते धनवान वर्गाच्या हितसंवर्धनाचे साधन आहे आणि त्याच वर्गाच्या हितसंबंधाना चालना देण्यासाठी ते निर्धन वर्गाचे मोठ्या प्रमाणात शोषण करीत असते.

राज्याचा वर्ग सिद्धांत समाज व राज्य यामध्ये स्पष्ट भेद करून असे मानतो की, समाज हा अनादिकाळापासून अस्तित्वास असलेली एक नैसर्गिक संस्था आहे; परंतु राज्य ही एक कृत्रिम संस्था आहे. ज्याची निर्मिती ही नंतर झाली. त्याची निर्मिती संपुर्ण समाजाने सर्वांच्या हितसंवर्धनासाठी केलेली नाही, तर धनवान वर्गाने आपला स्वार्थ साधण्यासाठी केलेली आहे; त्यामुळे कोणत्याही काळात कोणत्याही देशात राज्य ज्या अधिकारांची प्रस्थापना करीत असते, ते प्रभुत्वशाली वर्गाचे अधिकार असतात. भलेही त्यामध्ये सर्वसामान्य जनतेला स्वातंत्र्य व समानता देण्याचा कितीही दावा केलेला असो!

राज्य परावलंबी वर्गाच्या शोषणाचे साधन आहे (State is a means of Exploitation of the Dependant Class) -

राज्य प्रभुत्वशाली वर्गाच्या हातातील बाहुले आहे. आणि या वर्गाच्या हितांना चालना देण्यासाठी ते परावलंबी वर्गाचे शोषण करीत असते; त्यामुळे राज्याचा आधार नैतिकता व न्याय असू शकत नाही, तर सामाजिक अन्याय हाच असू शकतो. राज्य परस्परविरोधी वर्गामधील संघर्षाचे समाधान करू शकत नाही, तर ते प्रभुत्वशाली वर्गाच्या हितांसाठी या संघर्षास दाबून टाकत असते. शासितांच्या सहमतीची भ्रामक जाणिव निर्माण करण्यासाठी व आपल्या अस्तित्वाला नैतिक दृष्टिकोनातून रास्त ठरविण्यासाठी राज्य विचारप्रणालीच्या शक्तीचा वापर करीत असते. राज्याच्या वर्ग सिद्धांताचा प्रवर्तक कार्ल मार्क्स आणि फ्रेड्रिक एंगेल्स यांनी 'कम्युनिस्ट मेनिफेस्टो' (साम्यवादी जाहिरनामा) (१८४८) अंतर्गत लिहिले आहे की, खऱ्या अर्थाने सांगायचे झाल्यास राजकीय सत्ता हे दुसरे तिसरे काही नसून केवळ ती एका वर्गाची छळ, शोषण करणारी दुसऱ्या वर्गाची संघटीत सत्ता आहे.

राज्याचे हे शोषणकारी स्वरूप इतिहासाच्या प्रारंभापासूनच असल्याचे दिसून येते; परंतु भांडवलशाहीच्या परमोच्च सिमेवर पोहोचल्याने आता हे शक्य झाले आहे की, निर्धन वर्ग शक्तीशाली संघटनेद्वारा क्रांती करेल आणि धनवान वर्गाला सत्तेवर बाजूला करून आणि स्वतः सत्ता सांभाळू शकेल. जेव्हा सर्व वर्ग सत्ता आपल्या हाती घेईल आणि उत्पादनाच्या प्रमुख साधनांचे सामाजिकीकरण करेल. परंतु अशा प्रकारच्या राज्याशी त्याचा कोणत्याही प्रकारचा 'निहीत स्वार्थ' जोडलेला नसेल. त्यामुळे ते त्याला कायम ठेऊ इच्छिणार नाहीत. यातून वर्गविहीन समाजाचा रस्ता खुला होईल. वर्गविहीन समाजामध्ये राज्याचे अस्तित्व निरर्थक होईल त्यामुळे तेव्हा राज्यविहीन समाजाचा उदय होईल. राज्यविहीन समाजामध्ये प्रशासनाचे कार्य संभळणाऱ्या व्यक्ती संपुर्ण समाजाचे हित आपल्यासमोर ठेवतील.

समिक्षा (Criticism) -

राज्याचा वर्ग सिद्धांताचे मुख्य योगदान हे आहे की, त्याने इतिहासाची गती निर्धारित होणाऱ्या प्रक्रियेत आर्थिक शक्तीची भूमिका स्पष्ट केलेली आहे. आणि हे दाखवून दिले आहे की, शासक वर्ग हाच शक्तीचा मालक असतो. परंतु याची मुख्य त्रुटी ही आहे की, हा फक्त आर्थिक तत्त्वांचाच संपुर्ण सामाजिक जीवनाचा आधार मानतो. आणि अशी अपेक्षा करतो की, उत्पादनाच्या प्रमुख साधनांचे सामाजिकीकरण झाल्यावर सर्व मनुष्य स्वातंत्र्य व समानता यांच्या आधारावर व्यवहार करायला लागतील. आणि समाजात बाह्य नियमन आणि नियंत्रणाची आवश्यकता भासणार नाही. परंतु जसे की, समाजवादी देशामध्ये सोव्हिएत संघ, चीन, पोलंड, इत्यादींच्या अनुभवाद्वारे सिद्ध झाले आहे की, आर्थिक जीवनात समाजवाद प्रस्थापित झाल्यानंतर सुद्धा राजकीय प्रभुत्वाचे नवीन-नवीन रूपे विकसित होत जातात. आणि त्या आधारावर विशेषाधिकार असणारे नवे वर्ग अस्तित्वास येतात. यातून वर्गविहीन समाजाचा उदय होत नाही, तर ताठर श्रेणीबद्ध व्यवस्था विकसित होते.

समाजवादी देशामध्ये वर्गविहीन विचाराला कारण मागे टाकले होते. इतिहास याची साक्ष देतो की, सत्तेची विषमता त्याच काळामध्ये पुर्व युरोपातील समाजवादी देशामध्ये (हंगेरी, पोलंड, पूर्व जर्मनी, झेकोस्लाव्हाकीया, बल्गेरिया, आणि रुमानिया) समाजवादाचे पतन झाले. ज्यातून ही बाब स्पष्ट झाली की, तेथील समाजवादी पक्षांनी सामान्य जनतेच्या भावनांना पायदळी तुडवून आपली निरंकुश सत्ता कायम ठेवली होती.

नव मार्क्सवादी दृष्टीकोन (Neo - Marxist Approach) :

कार्ल मार्क्स (१८१८-८३) आणि फ्रेडरीक एंगेल्स (१८२०-९५) यांच्या मतानुसार, समाजातील आर्थिक उत्पादन व्यवस्था तिचा पाया आहे. राज्य व राजकीय व्यवस्था आणि इमल्याचे स्वरूप त्याच्या पायानुसार बदलत असते. त्यामुळे ते अधिरचनेच्या अन्य भागामुळे राज्याला सुद्धा स्वयंभू मानत नाही. त्यांनी राजकीय शक्तीला आर्थिक शक्तीचे कवच मानून राज्याला केवळ प्रभुत्वशाली वर्गाच्या हातातील कठपुतळीच्या रूपात पाहिले.

जर्मन उदारमतवादी समाजशास्त्रज्ञ मॅक्स वेबरने (१८६४-१९२०) मार्क्सच्या या आर्थिक नियतवादाचे खंडन करून राज्यसत्तेच्या स्वायततेच्या सिद्धांत प्रस्तुत केला. वेबरने २० व्या शतकाच्या प्रारंभी असा विचार मांडला की राज्याजवळक आपली सामर्थ्यशाली संसाधने असतात; त्यांना अधिमान्य बलप्रयोगाचा असा महत्त्वाचा अधिकार मिळालेला असतो. जो खाजगी हिताच्या कार्यक्षेत्राबाहेर आहे. त्यांच्याजवळ नौकरशाहीच्या भाषामध्ये असे शक्तीशाली संघटन आहे, जे राज्याची धोरणे निर्माण करीत असते; त्यांची अंमलबजावणी करण्याच्या

प्रक्रियेचे निरीक्षण करीत असते; त्यामुळे राज्यसत्तेला केवळ विशिष्ट हितांच्या रक्षणाचे साधन मानले जाऊ शकत नाही.

इटलीचा तत्वज्ञ अंतानिओ ग्रामशी (१८९१-१९३७) पहीला असा विचारवंत होता, ज्याने मार्क्सवादी राजकीय विश्लेषणांतर्गत राज्याच्या सापेक्ष स्वायत्ततेच्या स्विकार केला. ग्रामशीने भांडवली राज्यात प्रभुत्वाचा संरचनाचे दोन स्तर शोधून काढले आहेत. १) राजकीय समाज जो राज्याची सत्ता व शक्ती अभिव्यक्त करत असतो व समाजावर आपले प्रभुत्व प्रस्थापित करण्यासाठी बलप्रयोगाचा आधार घेत असतो. आणि २) नागरी समाज पायाच्या जवळ आहे आणि समाजावर आपले प्रभुत्व स्थापित करण्यासाठी संमतीच्या तत्त्वांचा आधार घेत असतो. नागरी समाजाच्या संरचना कुटुंब, पाठशाळा व धार्मिक संस्था. इत्यादी नागरीकांना समाजातील स्वीकृत व्यवहाराच्या नियमांशी परिचीत करून देत असतात आणि यांना हे शिक्षण देत असतात की, त्यांनी शासकवर्ग व खाजगी संपत्तीप्रती स्वाभाविक सन्मानाचा भान ठेवला पाहिजे. यासंरचना भांडवली समाजाच्या नियमांना अधिमान्यता प्रदान करतात, जेणेकरून यांच्याकडून होणारा अन्यायसुद्धा न्याय्यच असल्याचे प्रतित होईल.

ग्रामशीने नागरी समाजातील संरचना या अधिमान्यता देणाऱ्या संरचना असतात असे मत मांडलेले आहे. या संरचना भांडवली समाजाला अशा तऱ्हेचे कार्य करण्यासाठी साहाय्यभूत ठरतात की, कोणीही त्याच्या सत्तेला आव्हान करू शकत नाही. साधारणतः भांडवली समाज आपल्या स्थैर्यासाठी याच संरचनांच्या दिव्य कुशलतेवर आधारलेला असतो. जेव्हा कधी नागरी समाज या संरचनांच्या माध्यमातून असहमतीच्या स्थितीचा निराश करण्यात विकल होतो तेव्हा राज्याला तिचे दमन करण्यासाठी राजकीय समाजाच्या बलप्रयोगमुक्त संरचनांची मदत घेण्याची गरज पडते. या सान्या विश्लेषणामधून हा निष्कर्ष निघतो की, साम्यवादी आंदोलनाची मुळ रणनीती भांडवलशाही राज्याच्या प्रारुपाला मुळापासून छिन्न-भिन्न करण्यापर्यंतच सिमीत राहता कामा नये, तर त्याने त्या मुल्य व मान्यतांवर प्रहार करण्यातही तेवढीच तत्परता दाखविली पाहिजे, जी समाजामध्ये भांडवली धुरिणत्व (Hegemony) कायम ठेवण्यात सक्रीय भूमिका पार पाडीत असतात.

आपली प्रगती तपासा

१) राज्याचा नव मार्क्सवादाच्या सिद्धांताचे सुक्ष्मपणे परीक्षण करा.

५.६ सारांश :

राज्याच्या अभिजनवादी सिद्धांताने राज्याच्या प्रशासनावर जास्त भर दिला आहे. तसेच राज्य चालवण्यासाठी विशेष असा ज्ञान संपन्नतेची आवश्यकता आहे. तसेच नागरिकांचा सहभाग सुद्धा तेवढाच महत्त्वाचा आहे.

अनेकतावादी सिद्धांत राज्यातील संस्था व गटाच्या महत्त्व विशद करण्यावर भर देतो. या सिद्धांतानुसार राज्याच्या सत्तेला मर्यादा प्राप्त होतात. राज्याने नैतिकपणे नागरीकांच्या हितासाठी धोरण राबविले पाहिजे. त्यातूनच नागरीकांचा राज्यावरचा विश्वास वाढतो. नव अनेकतावाद लोकशाहीला मिळणाऱ्या तंत्रज्ञानात्मक आव्हानांवर प्रकाश टाकतो. जागरुक माध्यमे आणि लोकमते यामुळे नागरीकांच्या स्वातंत्र्यावर येणारे राज्याचे अतिक्रमण थांबवले जाते.

पारंपारिक मार्क्सवादी सिद्धांत, राज्याला लोकांच्या पिळवणुकीचे साधन म्हणून संबोधतो आणि राज्यहीन समाजरचनेची मागणी करतो. तसेच नव-मार्क्सवादाचा सिद्धांतामुळे राज्याची अनेकतावादी वैशिष्ट्ये व नविन कल्पनांना चालना मिळाली.

५.७ प्रश्न :

- १) राज्याचा अभिजन सिद्धांत हा आधुनिक लोकशाहीशी संबंधित आहे का ? स्पष्ट करा.
- २) राज्याचा अनेकतावादी सिद्धांताचे वैशिष्ट्ये सांगा. नव-अनेकतावादाचा आधुनिक लोकशाहीवरील परिणाम स्पष्ट करा.
- ३) राज्याच्या मार्क्सवादी सिद्धांताचा आढावा घ्या. नव-मार्क्सवाद हा मार्क्सवादापेक्षा कसा वेगळा आहे स्पष्ट करा.

५.८ सारांश :

- 1) Barry, Noorman, An Introduction to modern political Theory, London, Macmillans, 1981.
- 2) Held David, Political Theory and the Modern State : Essayp in State Power and Democracy, Cambridge, Pelity press 1989.
- 3) Heyword, Andrew, Political Ideologies : An Introduction, Houndmills, Macmillians, 1992.

सत्ता - अधिसत्ता

घटक रचना :

- ६.१ संकल्पना - सत्ता
- ६.२ प्रस्तावना
- ६.३ सत्तेचे प्रकार
- ६.४ राजकीय सत्तेचे मोजमाप
- ६.५ संकल्पना - अधिसत्ता
- ६.६ प्रस्तावना
- ६.७ अधिसत्तेचे नैतिक आधार
- ६.८ अधिसत्तेचे प्रकार
- ६.९ सारांश

६.१ संकल्पना सत्ता (POWER)

सत्ता (Power) -

प्रस्तावना - सत्ता ही संकल्पना सामाजिक आणि राजकीय सिद्धांतात महत्त्वपूर्ण मानली गेली आहे. 'मॅक्स वेबर' यांनी सत्तेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

“सत्ता ही संभाव्यरित्या एका राष्ट्राची भूमिका - सामाजिक संबंध सुधारण्याकरिता आणि त्याचा दर्जा सर्व राष्ट्रांमध्ये सर्वोच्च बनवण्याचा प्रयत्न मानला आहे.”

‘रॉबर्ट डहाल’ हे सत्तेला अंतरज्ञानाची कल्पना म्हणतात ज्यामध्ये असे भाकीत करतात की,

- १) सत्ता ही स्वाभाविकरित्या कोणत्याही व्यक्तीचे वर्चस्व दुसऱ्या व्यक्तीवर करणे असे समजले जाते.
- २) सत्ता ही दुसऱ्यावर अधिराज्य गाजवणे असे समजले गेले.

‘मार्क्स’ च्या मते, सत्तेची व्याख्या म्हणजे “लोकांची सामुहिक सत्ता होय.” ‘हेना अर्रेडा’ यांच्या मते, सत्ता ही संभाषणाची कृती करण्याची पात्रता होय.

प्रसिद्ध राजकीय विचारवंत ‘मायकल फूकॉल्ट’ हे “सत्तेला वेगवेगळी संभाषणे करण्याची प्रक्रिया आहे” असे मानले आहे. ज्यामधून ‘ज्ञान’ हे प्रकर्षाने प्राप्त होते आणि सत्ता ही

स्थापन होते. संभाषणातून सत्ता आणि ज्ञान एकत्र होवून त्यामधून सत्ता ही अनपेक्षितपणे स्थापन होते. परंतु नियम बनवण्याचे अधिकार हे सत्तेनिष्ठ लोकापुरतेच मर्यादित असते.

फुकोल्ट हे सत्तेसंबंधी तुलना करतात सामाजिक नियंत्रणाची व्यवस्था आणि लोकांवरील शिस्तीची परिस्थिती लादण्याची गरज तसेच ज्ञान व सत्तेची संकल्पनांनी निरीक्षणातून निर्मित होते ही संकल्पना शिस्तप्रिय सत्तेत परिवर्तित होते. फुकोल्ट असे मत मांडतो की, एकत्रित कारणामुळे आणि सामान्य विधानामुळे ते एका चक्रीय प्रक्रियेचा एका स्तरावर जावून पोहोचतात. ही सत्ता संपूर्ण सामाजिक व्यवस्थेवर पसरते ज्याला संस्थांच्या गटातून आणि व्यक्ती साधनातून पाठिंबा मिळतो.

ही सत्ता सर्व सोप्या रितीने सर्व व्यक्तींवर नियंत्रण मिळविण्यास मदत करते. म्हणजेच सत्तेतून लोकांना भयभीत करण्याच्या प्रयत्न करतात. त्यांच्या मते, सत्ता ही सर्वकेंद्री दृष्टिकोण आहे सत्ता ही काही लोकांची बहूमतावर अधिराज्य गाजवने आहे.

फुकोल्ट यांच्यावर हेबर मास आणि डेरिडा यांनी टिका केली आहे. कारण ते उदारमतवादी मुल्यांना आणि तत्त्वज्ञानाला विरोध करतात. परंतु ते गुप्तरित्या त्यांना पाठिंबा देतात काही स्त्रीवादी हे अधिराज्य करणाऱ्यांना त्यांच्या पात्रतेवर आणि क्षमतेवर प्रश्नचिन्ह व्यक्त करतात. कारण की ते पितृसत्तेला पाठिंबा देतात हे स्त्रीवादी या समतेला पर्याय म्हणून अधिराज्याची संकल्पना ही स्त्रीयांच्या सहभागातून निर्माण करण्याचा प्रस्ताव मांडतात.

‘सिमॉन डी बुआर’ त्यांचे प्रसिद्ध पुस्तक “द सेकंड सेक्स” (The Second Sex) यामध्ये त्यांनी पुरुषांच्या सत्तेला अधिन झालेले आणि स्त्रीयांनी अधिन झालेल्या पुरुषांच्या वर्चस्वाखाली राहण्याची समज मांडली आहे. तिच्या मते, स्त्रीयांना दपडशाहीच्या नावाखाली निकृष्ट दर्जा देण्याचा प्रयत्न करतात यालाच ते खऱ्या अर्थाने अधिसत्ता असे म्हणतात.

६.२ प्रस्तावना

६.३ राजकीय सत्तेचे प्रकार :

- १) ‘रसेल’ने राजकीय सत्तेचे
 - १) पारंपारिक सत्ता
 - २) उघड किंवा नग्न सत्ता
 - ३) क्रांतीकारक सत्ता असे तीन प्रकार सांगितले
- २) ‘लॉसवेलने’ राजकीय सत्तेचे
 - १) दिखावू किंवा भ्रामक

- २) उघड किंवा नग्न
 - ३) विधिवत सत्ता असे प्रकार सांगितले आहे.
- ३) 'बस्टीडने' राजकीय सत्तेचे पुढील प्रकार सांगितले.
 - १) प्रगट आणि प्रच्छन्न सत्ता
 - २) शक्तीवर आणि सहयोगावर आधारित सत्ता
 - ३) औपचारिक आणि अनौपचारिक सत्ता
 - ४) प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सत्ता

याशिवाय केंद्रीभूत सत्ता, विकेंद्रीत सत्ता, प्रभावानुसार सत्ता, मध्यम व उच्च दर्जाची सत्ता असेही राजकीय सत्तेचे प्रकार पडतात.

६.४ राजकीय सत्तेचे मोजमाप

- रॉबर्ट ढालने राजकीय सत्तेचे अध्ययन करण्याच्या चार पद्धती सांगितल्या आहेत.
- १) राजकीय पदसोपान परंपरेतील स्थान
 - २) जाणकार भाष्यकारांनी केलेले विश्वसनीय मूल्यमापन
 - ३) निर्णयप्रक्रिया, निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होणारे लोक, त्यांच्या सहभागाचे प्रमाण ह्यांचे अध्ययन.
 - ४) सत्ताधीशांचे तुलनात्मक अध्ययन.

६.५ संकल्पना - अधिसत्ता (AUTHORITY) :

प्रस्तावना - अधिसत्ता म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचा इतरांवर पडलेला प्रभाव तो ज्या व्यक्तीने मान्य केलेला असून त्यामुळे प्रभाव पाडणाऱ्या व्यक्तीला नियम करणे, आज्ञा करणे, त्याचे पालन करणे घेणे याचा हक्क प्राप्त होतो तेव्हा त्याला अधिसत्ता असे म्हणतात.

उदा. 'अ' चा 'ब' वर प्रभाव आहे असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा त्याचे कारण म्हणून 'ब' वर 'अ' चा अधिकार असे स्पष्ट होते. तसेच तो अधिकार अधिमान्य आणि योग्य आहे असे म्हणतो अशा पद्धतीने अधिकारातून निर्माण होणारे संबंध हे व्यक्तीच्या मानसिक आणि नैतिक स्वरूपाचे असतात. परंतु कधी कधी भौतिक साधने आणि शारीरिक बळ यांच्या जोरावर ते इतरावर प्रभाव पाडून अधिकार निर्माण करता येतो.

राजकीय व्यवस्थेत लोक स्वेच्छेचा कायदा किंवा नियमांचे पालन करीत असतात. म्हणून अधिकारांची निर्मिती होते. कायद्याचे पालन करताना त्याचे परिणाम आणि शासकांच्या निर्णयाचे पालन गृहीत धरलेले असतात. यादृष्टिने मॅक्स वेबर सारख्या सामाजशास्त्रज्ञाला राजकीय व्यवस्थेच्या संदर्भात होणाऱ्या अधिकार निर्मितीचे कारण म्हणजे परंपरा, कायदा आणि राजकीय नेत्यांचे अलौकिक गुण असे वाटते.

६.६ प्रस्तावना

६.७ अधिसत्तेचे नैतिक आधार

कराराच्या तत्वानुसार लोकसंमतीने निर्माण झालेले संविधान हे अधिसत्तेचे अंतिम अधिष्ठान मानता येईल का? असा प्रश्न अधिसत्तेच्या नैतिक दृष्टिकोनातून काही विचारवंतांनी मांडला आहे. 'अर्नेस्ट बार्कर' या विचारवंताने आपल्या सामाजिक व राजकीय सिद्धांत (Social - Political Theory) या ग्रंथात हा प्रश्न राजकीय बंधन (Political Obligation) या संदर्भात प्रामुख्याने विचारात घेतला आहे. त्याने न्यायाचा सिद्धांत मांडून न्यायतत्त्वानुसार (Principle of Justice) केला आहे. वैधानिकदृष्ट्या संविधान हे अधिसत्तेचे अंतिम स्थान असते. न्यायतत्त्वानुसार ते मानणे योग्य ठरणार नाही. कारण संविधानाचा हेतू काय? प्रत्येक मनुष्याला आपल्या इच्छेनुसार आपला संपूर्ण विकास करण्याची योग्य व आवश्यक ती संधी समाजात उपलब्ध होईल अशा समाजाची रचना याला सामाजिक न्याय असे म्हणतात.

राजकीय सत्ता व सामाजिक सत्ता यामध्ये मेळ प्रस्थापीत झाल्यानंतर राजकीय व्यवस्था स्थिर स्वरूपाची आहे असे म्हणताक येईल. परंतु यामध्ये बेबनाव झाल्याच त्यातून बंडाळी व क्रांती उत्पन्न होते व राजकीय सत्तेचे पुर्नघटन होते.

६.८ अधिसत्तेचे प्रकार

राजकीय क्षेत्र सोडून अधिसत्ता समाजाच्या इतर क्षेत्रातही समाजाच्या इतर क्षेत्रातही आढळून येते. कुटुंब, गट व समुह, धार्मिक पंथ, किंवा व्यावसायिक संघ यामध्ये अधिसत्तेचे संबंध येतात, सत्तेचे निरनिराळे प्रकार आहेत. उदा. पितृसत्ता (Patriarchal Authority), माता-पित्याची सत्ता (Maternal and Paternal Authority) आणि गटसत्ता (Group Authority) इ. मॅक्स वेबर याने अधिमान्यता (Legitimacy) या आधारावर अधिसत्तेचे तीन प्रकार सांगितले आहेत.

१) वैधानिक व विवेकसंपन्नसत्ता (Legal-Rational Authority) :

समाज, राज्य यांचे विधिनियम आणि लोकांची विवेकशक्ती यात अधिसत्तेचे अधिष्ठान असते. विधिनियमानुसार ही अधिसत्ता अंमलात येत असल्यामुळे लोक ती मानतात. जे विधिनियम तयार केले जातात ते लोकांच्या विचारांच्या परिषाक असते. सामाजिक जीवनाच्या दृष्टीने जी मुल्ये श्रेष्ठ मानली जातात. त्यांच्या कसोटीला हे विधिनियम उतरत असतात. शक्ती धारण करणारा अधिकारी आदेश देतो पण हा आदेश स्वतःच्या लहरीनुसार देत नाही तर ज्या नियमाचे आधारे तो शक्तीचे पद धारण करतो त्या नियमाचे बंधन त्याच्यावर आदेश देत असतात.

अनेक लोकांच्या सहजीवनातून अविष्कृत होणारी जीवनाकृती जिला आपण संस्था म्हणतो तिचे काही नियम असतात. तिलाच विधिनियमाचे स्वरूप प्राप्त होते. तिच्या कार्यक्षेत्राची मर्यादा निश्चित केली जाते त्या आधारे अधिकाऱ्यांच्या अधिसत्तेचे न्यायक्षेत्र देखील निर्धारित केले जाते.

२) संमोहक अधिसत्ता (Charismatic Authority) :

या प्रकारची अधिसत्ता नैसर्गिक देणगी स्वरूपाची असते अशा अधिसत्तेचा आधार लोकांचा विश्वास हा असतो. सत्ताधारी व्यक्तीच्या ठिकाणी काही अलौकिक गुण आहे असा लोकांचा समज असतो. उदा. हिटलर, नासेर, सुकार्नो व पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांच्या ठिकाणी असे संमोहक व्यक्तिमत्त्व होते.

संमोहक हा गुणात्मक विशेषीकरणाचा एक प्रकार आहे. त्याचा संबंध हा बाह्य स्वरूपाच्या गोष्टीपेक्षा आंतरिक स्वरूपाच्या गोष्टीशी जास्त असतो. संमोहक अधिसत्ता ही स्थिर स्वरूपाची नसते.

अधिमान्यता हे अधिसत्तेचे विशिष्ट लक्षण होय शक्ती, बल या पासून ती अगदीच भिन्न असते. कार्यभागाची जी क्रमपदपरात्मक पद्धती निर्माण झालेली असते. तिच्या अंतर्गत वापर होत असतो. उदा. पिता-पुत्र, शिक्षक-विद्यार्थी, शासक-शासित इ. हे अधिसत्तेचे प्रतिक आहेत. सर्वसाधारण परिस्थितीत अधिसत्ता अभाव स्वरूपात स्थित असते ती अवमानली गेल्यास तिचे व्यक्तित्व जाणवते, अधिसत्ता काही निर्बंधकाना अंकित असते. उदा. संविधान, आंतरराष्ट्रीय विधिनियम इ.

३) पारंपारिक अधिसत्ता (Traditional Authority) :

पारंपारिक जीवनात परंपरा या आधारावर चालत आलेल्या हुकुमतीच्या स्वरूपाच्या गोष्टी यानुसार अंमलात येणारी सत्ता म्हणजे पारंपारिक सत्ता होय. उदा. पितृसत्ताक पद्धती.

कुटुंबातील वडील पुरुषाची हुकुमत त्यातील सर्व लोकांवर प्रस्थापीत होते त्या वडील पुरुषाची सत्ता कुटुंबातील सर्व व्यक्ती मानतात कारण अशी अधिसत्ता सामाजिक आधारावर परंपरेनुसार निर्माण झालेली असते. पित्याची मुलावर, पतीची पत्नीवर आणि मालकाची नोकरावर ही अधिसत्तेचे उदाहरणे होत.

पवित्र व अभंग अशा नियमाची जी पद्धती निर्माण झालेली असते ती या अधिसत्तेचे निर्धारण असते. समाजाच्या बदलणाऱ्या स्वरूपानुसार या पारंपारिक अधिसत्तेचे अधिमान्यताही डळमळीत स्वरूपाची होते. उदा. पतीची पत्नीवरील सत्ता सुधारलेल्या समाजात अधिमान्य म्हणून समजली जात नाही.

६.९ सारांश

अशाप्रकारे सत्ता व अधिसत्ता या दोन संकल्पना १९ व २० व्या शतकात अनेक विचारवंतानी आणि लेखकांनी मोठा फरक आहे असे मानले आहे कारण या दोन्ही शतकातील

विचारवंत हे 'सत्ता' या संकल्पनेचे विचार करणारे होते त्यांनी सत्ता या प्रश्नाच्या विचार राज्याच्या संदर्भात केला आहे. तसेच अधिसत्तेची कल्पना ही राज्याइतकी जुनी आहे अधिसत्तेचे स्वरूप व तिचे प्रकार निरनिराळ्या काळी वेगवेगळे राहिले आहेत.

ग्रंथ संपदा

- १) डॉ. विजय देव - राजकीय विश्लेषक कोश
- २) के. सागर, सुगम राज्यशास्त्र, सिद्धांत आणि विचार
- ३) कृ. दि. बोराळकर, राजकीय सिद्धांत.

अधिमान्यता - राजकीय बंधन (LEGITIMACY - POLITICAL OBLIGATION)

घटक रचना :

- ७.१ संकल्पना - अधिमान्यता
- ७.२ प्रस्तावना
- ७.३ जीवितजग
- ७.४ व्यवस्था
- ७.५ अधिमान्यता मजबूत करणारे घटक
- ७.६ संकल्पना - राजकीय बंधन
- ७.७ प्रस्तावना
- ७.८ राजकीय बंधनाचे सिद्धांत
- ७.९ राजकीय बंधनाचे स्वरूप
- ७.१० राजकीय बंधन व लोकशाहीची पद्धती

७.१ संकल्पना - अधिमान्यता

प्रस्तावना - अधिमान्यतेची संकल्पना सेमॉर लिप्सेट यां अमेरिकन विचारवंताने आपल्या 'पॉलिटिकल सायन्स रिव्ह्यू' या मासिकात १९५९ मध्ये मांडली व 'पॉलिटिकल मॅन' या ग्रंथात संकल्पनेचा विस्तारित मांडणी केली.

अधिमान्यतेची कल्पना नवीन नाही. प्लेटोची न्यायाची कल्पना, अॅरिस्टॉलची विधिनियमाची सार्वभौमता, मध्ययुगातील दैवी इच्छा (Divine will) कराराचे तत्त्व, सामाईक इच्छा (General will) व उपयुक्ततेचे तत्त्व ही सर्व या अधिमान्यतेची स्वरूपे आहेत.

आधुनिक राज्यशास्त्रात शक्ती, प्रभाव आणि सत्ता त्यांच्या संदर्भात अधिमान्यतेचा प्रश्न विचारात घेतला जातो व त्याच्या अभ्यासही अनुभवाश्रित पद्धतीने केला जातो. प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेने कोणत्या ना कोणत्या आधारे अधिमान्यता प्राप्त केलेली असते. कराराच्या आधारे शासकीय सत्तेचे समर्थन करण्यात येत होते. बेथंमने उपयुक्ततावादाच्या आधारावर राजकीय संस्थेचे मुल्यमापन केले होते.

अधिमाम्यतेचा अर्थ सरकारचे अस्तित्व आणि सत्ता मान्य करण्याचा प्रयत्न मानला आहे. तसेच त्यांची सत्तेत बढती मिळवण्यास बहुमताचे साधन वारपण्याच्या प्रयत्न केला आहे. ज्याच्या शिवाय सरकार आपले अस्तित्व गमावू शकते. आणिबाणीची परिस्थिती म्हणजे अशी परिस्थिती ज्यात सामाजिक व्यवस्था संकटातील परिस्थितीत निर्णय घेवू शकत नाही. आणि त्यामुळे कोलमडून पडण्याची भीती दिसून येते.

हेबरमास हा मार्क्स यांच्यावर समिक्षात्मक सिद्धांत निर्मित करतो. हेबरमास यांनी नित्से फ्राईड यांच्याकडून प्रेरणा घेतली त्यांचे कार्य हे समाजशास्त्रीय कार्य केले जाते तसेच Frankfurt School चे विचारवंत होरख्यामर, अँडोर्नो फ्रोम ते मार्क्स यांच्या कडून प्रेरणा घेतात टॉलकॉट पार्सन हा ही त्यांचे महत्त्वपूर्ण प्रेरणास्थान आहे. कारण की, पार्सन हा सामाजिक संपर्क प्रस्थापित करतो जो अर्थपूर्ण समाजातील कृती आणि त्याच्या सदस्याचा सहभाग यामधील अवलंबनाची परिस्थिती दर्शवतो.

हेबरमास यांच्या मते सामाजिक माहिततून २० व्या शतकातील समाजातील संरचना दिसून येते त्याचे केंद्र म्हणजेच जीवित जग (Life world) आणि व्यवस्था (system) त्यांच्यातील फरक आणि त्यातील सामाजिक जीवन त्याची एक वेगळी जीवनसंस्था आणि वतर्णुकीची रचना आहे. जीवित जग आणि व्यवस्था हे संवादात्मक, आणि निमित्त भुत कृतीचे केंद्र आहेत. हेबरमास असे मत मांडतो की व्यवस्था ही जीवित तंत्रावर अवलंबून आहे.

७.२ प्रस्तावना

७.३ जीवितजग

जीवित जग ही संकल्पना आजच्या जगातील दिनक्रमाची ओळख करून देणारी संकल्पना आहे. एडमंड हुस्सेल यांनी 'असामान्यवाद' निर्मित करून मार्टिन हेडेगर यांना प्रथमता शिकवून त्यातील नैसर्गिक आणि पूर्व सिद्धांतवादी वृत्ती ती सामान्य लोकांचा जगातील वावर वस्तुनिष्ठ पद्धतीने दर्शवते.

जीवित जग हे त्याच्या नावाने अनौपचारिक रित्या आणि विना भांडवलशाही जगात सामाजिक अस्तित्व निर्माण करते. परिवार, संस्कृती, राजकीय जग, जनसंपर्क माध्यम, स्वयंसेवी संघटना इ. ही अनियंत्रित सामाजिक व्यवस्थेतून वाटले आहे. जिवितजगात वेगवेगळे कार्यक्षमता दिसून येतात. म्हणजेच ज्यामध्ये वाटून घेतलेले पार्श्वभूमीचे ज्ञान तसेच गृहीत धरलेले आणि कारण असलेले यांचा साठा ज्यावर प्रतिनिधी हे सर्वानुमत घेवू शकते. तोपर्यंत हे वाटून घेलेले संदर्भ पार्श्वभूमीत राहतील त्याचे परिणाम गुपीत राहून प्रक्रीया घडत राहते याला सामाजिक एकात्मतेचा प्रवाह समजला आहे आणि तसेच सहमतीचे परिस्थिती निर्माण करण्याची आणि मतभेद टाळण्याचे प्रयत्न दर्शवतात याचाच अर्थ जीवित जग हे स्थितीप्रिय असून ते मतभेद, गैरसमज आणि असहमतता टाळण्याचे प्रयत्न करतात. ज्यामधून व्यक्ती मधील

संभाषण आणि संवाद सुरु राहिल आणि सर्वानुमताची परिस्थिती सदैव राहिल व जीवित जग बनेल. जीवित जग हे आवश्यकरित्या समाजातील मतभेद आणि विभागणी करणारे संघर्ष रोखण्यास उपयुक्त ठरते सामान्य परिस्थितीत म्हणजेच कोणतेही संघर्ष न घडणाऱ्या परिस्थितीत जीवित जग हे सर्व प्रकारची ज्ञानाची सुधारणा आणि प्रेषणाचे साधन बनते हे ज्ञान म्हणजेच तांत्रिक, वैज्ञानिक नैतिक आणि प्रत्यक्ष असेल.

७.४ व्यवस्था (SYSTEM)

व्यवस्था म्हणजे संरचना आणि स्थापित निमित्तभूत कृतीची रचना होय. ही व्यवस्था दोन वेगवेगळ्या उपव्यवस्थेत विभागली जाते.

- १) पैसा
- २) सत्ता

ज्याच्यामुळे प्रतिनिधीच्या हेतू सोप्यारितीने पूर्ण होतात पैसा आणि सत्ता ही चालते-फिरते जनसंपर्क माध्यम मानले गेले आहे ती भांडवलशाही आर्थिक व्यवहार आणि राज्यप्रशासन आणि त्यांच्याशी जुळलेल्या संस्था म्हणजेच लोकप्रशासन, नागरी सेवा आणि राजमान्य राजकीय पक्ष यांनी मदत करतात.

हेबर मास, यांच्या मते, पैसा आणि सत्तेची व्यवस्था सामाजिक जीवनात खोलवर असून प्रतिनिधीच्या माध्यमातून नैसर्गिकरित्या निमित्तयुक्त कृती ही हेतूपूर्ण स्वतंत्रपणे सर्वानुमत मिळवण्यात आणि व्यवस्थेचे निर्णय अमंलात आणण्यास प्रयत्न करतात. हेबरमास हा निमित्तभूत बुद्धी प्रामाण्यातून या समस्या न सोडवता निमित्तभूत तर्कशास्त्रीय संस्थेतून राज्य आणि बाजारपेठांच्या अर्थव्यवस्थेतून करते त्यांच्या मते, या संस्था महत्त्वपूर्ण आणि आवश्यक सामाजिक कार्य करते. त्यांना बहिष्कृत करणे किंवा त्यांची मदत न घेणे हा त्यावरील उपाय नाही.

७.५ अधिमान्यता मजबूत करणारे घटक

- १) राज्यातील लोकांची आर्थिक परिस्थिती हितकारक व सुरक्षित ठेवण्याच्या दृष्टिने सत्ताधारी लोक प्रयत्नशील आहेत. असा विश्वास लोकांना वाटावयास हवा.
- २) राजकीय पुढाऱ्याची आश्वासने व त्यांना अनुसरून कृती यात मेळ असायला हवा.
- ३) सामाजिक मुल्यांना अनुसरून लोकांनी मान्य केलेली विचारतत्त्व प्रणाली व सत्तेवर असलेल्या राजकीय पुढाऱ्याकडून तिची स्विकृती यावर अधिमान्यतेची शक्ती अवलंबून असते.
- ४) राज्यातील लोकांमध्ये दृढ स्वरूपात असलेला उच्च दर्जाचा राष्ट्रभिमान पाहावयास मिळतो. तो त्या राज्याच्या अधिमान्यतेला मजबुती प्राप्त करून देते.

अधिमान्यता प्राप्त करण्याचे मार्ग -

- १) लोकांवर लादणे
- २) शक्ती व प्रभावाचा उपयोग

- ३) विचारप्रणालीची निर्मिती
- ४) संसचून साधनाचा वापर
- ५) राजकीय सामाजिकीकरणद्वारे
- ६) सामाजिक मूल्यांची जोपासना

वरील अधिमान्यतेची प्राप्त करण्याचे मार्ग असलेले दिसून येतात.

७.६ संकल्पना - राजकीय बंधन (POLITICAL OBLIGATION)

प्रस्तावना - बंधन म्हणजे कर्तव्य विधीनुसार पार पाडण्यात येणारे कर्तव्य याला वैधानिक कर्तव्य असे म्हणतात. एखाद्या व्यक्तीला विधीनुसार दुसऱ्या व्यक्तीच्या संबंधात एखादी कृती करावी लागते, त्यावेळी त्या व्यक्तीचे ते वैधानिक बंधन समजले जाते. व्यक्ती व्यक्तीच्या संबंधात विधीनुसार पार पाडण्यात येणारे कर्तव्य याला सामाजिक बंधन असे म्हणतात तर नागरिक व राजकीय सल्ला यांच्या संबंधात राजकीय बंधन निर्माण होते. अशा या संबंधाच्या आधारावर नागरिकाला ज्यावेळी राजकीय सत्तेसंबंधी विशिष्ट कृती करावी लागते. त्यावेळी नागरिकाच्या या कृतीला राजकीय बंधने असे म्हणतात.

सामाजिक बंधनाच्या संबंधात एखाद्या व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीच्या संबंधात विशिष्ट प्रकाराची कृती करणे बंधनकारक असते.

७.७ प्रस्तावना

७.८ राजकीय बंधनाचे सिद्धांत

१) दैवी अधिकाराच्या सिद्धांत (The Theory of Divine Origin) :

दैवी इच्छा ही मनुष्य व त्याचे शासन यांच्या दृष्टिने श्रेष्ठ अशी इच्छा होय. या दैवी इच्छेच्या आधारे राजकीय सत्ता निर्माण झाली व म्हणून मनुष्यास ती मान्य करणे बंधनकारक आहे.

सेन्ट थॉमस ऑक्विनॉस हे या सिद्धांताच्या पुरस्कर्ता होते. राजा हा राज्याच्या मुख्य होय व तो आपली सत्ता परमेश्वरापासून प्राप्त करतो. असे या सिद्धांतानुसार सांगण्यात येते. सुरुवातीला या सिद्धांताचे स्वरूप दैवी निर्मिती यासारखे होते. कालांतराने या सिद्धांताला दैवी अधिकाराचे स्वरूप प्राप्त झाले. राजकीय बंधनाचा हा सिद्धांत आज अमान्य झालेला आहे परंतु या गोष्टीवर विश्वास ठेवण्याचा लोकांचा बराच मोठा वर्ग आजही आपणास पाहावयास मिळतो.

२) पूर्वापार चालू असलेले रीतीरिवाज व परंपरा या आधारावर मांडण्यात येणारा सिद्धांत :

या सिद्धांताला मान्यतेचा सिद्धांत असेही म्हणतात. राज्यातील लोकांनी राजाचा हा राज्य करण्याचा अधिकार मालमत्तेच्या स्वरूपाचा अधिकार म्हणून त्याची सत्ता ते मानू लागले.

बोदाँ याने आपल्या ग्रंथात अशा स्वरूपाचे मत मांडले आहे. कुटुंब संस्था ही एक नैसर्गिक स्वरूपाची संस्था होय. राज्यातील प्रमुखाची सत्ता ही कुटुंब प्रमुखाच्या सत्तेच्या स्वरूपाचीच आहे. राज्यातील सत्ता देखील राज्यातील लोकांच्या आत्मियतेच्या भावनेतूनच निर्माण झाली आहे. बोदाँ याचे हे मत आज मान्य होण्यासारखे नाही कारण आजच्या राज्याचे स्वरूप कुटुंबासारखे नाही. इतकेच नव्हे तर कुटुंबातील प्रमुखाची सत्तादेखील आज नाहीशी झाली आहे.

३) कराराचा सिद्धांत (The Theory of Contract) :

राज्याची निर्मिती लोकांनी आपसात केलेल्या करानुसार झाली असे या सिद्धांताचे म्हणणे आहे. लोकांनी हा करार सामुदायिक स्वरूपात केलेला आहे.

१) सामाजिक

२) शासकीय

पहिल्या स्वरूपाच्या आधारे समाजाची निर्मिती झाली, व दुसऱ्या स्वरूपाच्या आधारे राजकीय सत्ता निर्माण झाली.

राष्ट्र-राज्य या स्वरूपात तर आपण समाज मानला तर कराराच्या तत्त्वात काही अंशी सत्यता आहे असे म्हणता येईल. ज्या वैधानिक स्वरूपात राज्य प्रगत होते त्या वैधानिक स्वरूपाच्या आधार संविधान होय. संविधान हा एक प्रकारचा राजकीय करारच आहे. या करारानुसार तरी राज्य निर्माण झाले असले तरी संविधान हा राज्याच्या आधार असल्यामुळे राज्य ही कराराच्या स्वरूपाची एक संघटना होय

राजकीय बंधन या अर्थाने कराराच्या स्वरूपाचे बंधन होय असे मानावे लागते.

७.९ राजकीय बंधनाचे स्वरूप

राजकीय बंधनाचे स्वरूप दोन पद्धतीने स्पष्ट करता येते.

१) राजकीय बंधन व न्यायाची कल्पना

२) राजकीय बंधन आणि सामाजिक ईच्छा.

अशा दोन बाजू राजकीय बंधनाच्या आहेत. कराराच्या स्वरूपात संविधानाची कल्पना करून राजकीय बंधनाचा प्रश्न लक्षात घेणे ही एक बाजू व दुसरी बाजू म्हणजे न्याय तत्त्वाच्या आधारावर राजकीय बंधनाचा प्रश्न विचारात घेणे ही होय.

अशा रीतीने जो एक मुख्य प्रश्न आपल्या समोर निर्माण होतो तो म्हणजे कराराच्या स्वरूपात प्रगट झालेली लोकांची सामाजिक इच्छा व न्यायतत्त्वाच्या स्वरूपात व्यक्त होणारे सामाजिक नियम यात मेळ प्रस्थापित करणे हा होय.

७.१० राजकीय बंधन व लोकशाहीची पद्धती

सामाजिक विचारांच्या मंथनात सर्वांना सहभागी होता आले पाहिजे हीच प्रक्रिया राजकीय क्षेत्राच्या बाबतीत देखील महत्त्वाची मानली पाहिजे अशी केवळ लोकशाहीच्या मार्गानेच उपलब्ध होवू शकते. सामाजिक विचारांच्या विकास अशा या संघर्षात्मक प्रक्रियेच्या आधारे न मांडता अॅरिस्टॉटलने सहयोगाची योजना या स्वरूपात जो सामाजिक विचारांचा विकास मानला आहे तो मान्य करणे योग्य होईल. कारण असा विकास लोकशाहीच्या तत्त्वाला अनुसरून होत असतो.

अशारीतीने राजकीय बंधनाच्या संदर्भात हा लोकशाही मार्ग फार आवश्यक व महत्त्वाचा मानला पाहिजे.

ग्रंथसंपदा -

- १) प्रा. रा. अं. तिजारे, डॉ. व. मा. पेशवे, आधुनिक राजकीय सिद्धांत.
- २) डॉ. विजय देव, राजकीय विश्लेषक कोश.
- ३) ओ. पी. गौबा, राजकीय संकल्पना आणि विचारप्रणाली.
- ४) कृ. दि. बोरालकर, राजकीय सिद्धांत.

कायदा, स्वातंत्र्य, हक्क (LAW, LIBERTY, RIGHTS)

घटक रचना :

- ८.१ संकल्पना - कायदा (Law)
- ८.२ प्रस्तावना
- ८.३ कायद्याचे मुलस्रोत
- ८.४ कायद्याचे सिद्धांत
- ८.५ कायद्याचे वर्गीकरण
- ८.६ संकल्पना - स्वातंत्र्य (Liberty)
- ८.७ प्रस्तावना
- ८.८ सकारात्मक आणि नकारात्मक स्वातंत्र्य
- ८.९ संकल्पना - हक्क (Rights)
- ८.१० प्रस्तावना
- ८.११ हक्काची वैशिष्ट्ये
- ८.१२ हक्कांचे वर्गीकरण
- ८.१३ हक्कांचे सिद्धांत

८.१ संकल्पना - कायदा (LAW)

प्रस्तावना - कायदा हे सार्वभौमत्वाचे वाहन असते. सार्वभौमत्व कायद्याच्या स्वरूपात अविष्कृत होते आणि प्रत्ययास येते. कायद्यातून असे व्यक्त न झाल्यास सार्वभौमत्व ही केवळ एक सैद्धांतिक संकल्पनाच उरते. कायद्यामधूनच तिला संदर्भ आणि अर्थ लाभतो.

कायदा म्हणजे काय? तर सामाजिक जीवन नियंत्रित करणारे अनेक संकेत, नियम किंवा अटी असतात पण त्या सर्वांना कायदा असे म्हणत नाही. राज्यसंस्थेने घालून दिलेले व अमलात आणलेले नियम कायदा या संज्ञेला पात्र ठरतात. 'लॉ' या कायद्यासाठी इंग्रजीत असलेल्या शब्दाची उत्पत्ती लॅग शब्दापासून झाली असून त्याचा अर्थ ते स्थिर व टिकावू असते असा होतो. राज्यसंस्थेच्या सभासदासाठी घालून दिलेले जे वर्तननियम राज्यसत्तेच्या यंत्रणेमार्फत अमलात आणले जातात आणि ज्यांचा भंग केल्यास शिक्षा होते. त्यांना कायदा असे म्हणतात.

विशिष्ट भूभागावर कायद्याखातर सुसंघटित झालेला जनसमूह ही राज्यसंस्थेची वुद्धी विल्सनने केलेली व्याख्या त्यामुळेच अर्थपूर्ण ठरते. कायद्याचा विकास आणि राज्यसंस्थेचा विकास या दोन्ही प्रक्रिया समांतरपणे घडून आल्या आहेत. त्या दोन्ही पैकी कोणत्याही एकाच्या वाटचालीचा विचार दुसऱ्याची वाटचाल लक्षात घेतल्यावाचून करणे अशक्य आहे. कारण अनेक बाबतीत राज्यसंस्थेचे कार्य व अधिकारकत्व हे कायद्याशी समकक्ष असते. अधिसत्ता चालवण्यावर राज्यसत्ता आपला दावा सांगू शकते. ती कायद्याच्याच बळावर आणि त्या अधिसत्तेच्या अंमलबजावणीला दिशा व निश्चितीही मिळते ती सुद्धा कायद्यामधूनच राज्याच्या बहुतेक सर्वच संस्थांच्या व व्यवहारांच्या मुळाशी या ना त्या प्रकारचा कायदा असतोच.

कायद्याची काही ठळक वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

- १) कायद्यासमोर सर्व समान हे तत्त्वज्ञान सर्वसामान्य झालेले असल्यामुळे कायदा सर्वांना सारखाच लागू असतो.
- २) लोकशाहीत कायद्यापेक्षा कोणीही श्रेष्ठ नसतो.
- ३) कायद्याच्या पाठीशी राज्यसंस्थेची सार्वभौम सत्ता उभी असते.
- ४) कायद्याची रचना काटेकोर शब्दात केली जाते आणि त्यातच त्याचा भंग करण्याच्या शिक्षेचाही उल्लेख असतो.
- ५) कायद्याच्या संबंध व्यक्तीच्या बाह्य वर्तनाशी असते.

८.२ प्रस्तावना

८.३ कायद्याचे मुलस्रोत

कायद्याच्या परिभाषेत सांगायचे झाल्यास राज्यसंस्था हाच सर्व कायद्यांचा मुक्तस्रोत असतो. कारण राज्यसंस्थेखेरीज अन्य कोणतीच संस्था कायदा करू शकत नाही.

१) धर्माज्ञा -

आदिम समाजाचे नियंत्रण बव्हंशी धर्मसंस्थेकडून मिळालेल्या आज्ञांनी किंवा आदेशांनी होत असे. आधुनिक समाजात प्रचलित असलेल्याचे दिसून येते. राज्यसंस्था आणि कायदा यांच्या विकासात धर्माने महत्त्वाची भूमिका पार पाडली आहे.

२) रुढी -

रुढी समाजाच्या मानसिकतेतील इतक्या खोल रुजलेली असतात की त्यांचे मूळ शोधून काढणे अशक्य असते. सार्वत्रिक सवयी, कौटुंबिक प्रथा, यातून रुढीना आकार मिळतो. दीर्घकाल टिकून राहिलेल्या रुढी व प्रथा अशाप्रकारे कायद्यात रुपांतरीत होतात.

३) न्यायालयीन निवाडे -

आधुनिक समाजात न्यायालयीन निवाडे हा कायद्याचा महत्त्वाचा मूलस्रोत आहे. भारताचे सर्वोच्च न्यायालय हे अभिलेखाचे न्यायालय आहे. लेखी कायद्यात जेव्हा संदिग्धता किंवा अस्पष्टता असते तेव्हा ती काढून टाकून अर्थनिश्चय करण्यासाठी न्यायाधीश जे निर्णय देतात त्यातून कायद्यात बरीच भर पडत जाते.

४) समन्याय वृद्धी -

तेव्हा अस्तित्वात असलेला कायदा न्याय करण्यास अपुरा आहे. कारण त्यात पुरेशी स्पष्टता नाही किंवा आवश्यक ती तरतूदच नाही. असे जेव्हा न्यायाधीशाला जाणवते तेव्हा तो स्वतःच्या न्यायबुद्धीला कौल लावतो. एका परीने अशावेळी तो न्यायाधीश नव्या कायद्यालाच जन्म देत असतो. या मागे तत्त्व असे आहे की नैतिक न्याय ही फार मोठी व्यापक गोष्ट आहे. कायदा हे तिचे एक अतिमर्यादित व त्रुटिपूर्ण आविष्कारण आहे.

५) कायदेनिर्मिती -

कायदेनिर्मिती किंवा विधिविधान हे राज्यसंस्थेचे एक महत्त्वपूर्ण कार्य असून त्यासाठी प्रत्येक शासन व्यवस्थेत कायदेमंडळाची योजना केलेली असते. प्रत्येक देशातील संविधान किंवा कायदे हे कायदेनिर्मितीची विशिष्ट पद्धती निर्धारित करतात.

८.४ कायद्याचे सिद्धांत :

१) नैसर्गिक सिद्धांत -

कायद्यामध्ये नैसर्गिक सिद्धांत अंतर्गत, जागतीक, व्यक्तीच्या विवेकनिष्ठतेतून निर्माण होते. नैसर्गिकरित्या या कायद्याची निर्मिती ही कायदा आणि नागरी कायदा यातून होते.

२) विश्लेषणात्मक सिद्धांत -

कायद्याच्या दूसरा महत्त्वाचा सिद्धांत म्हणजे विश्लेषणात्मक सिद्धांत आहे जे राजकीय शास्त्रज्ञ राजकीय अधिसत्तेच्या किंवा अधिकारातून निर्माण करतात तयाला ते कायदेशीर सकारत्मकवादातून प्रस्थापित होते. ते सार्वभौमत्व राज्यात लिखित व अलिखित संविधानात असते.

३) ऐतिहासिक सिद्धांत -

ऐतिहासिक सिद्धांत हा कायद्याच्या आधारे समाजात शांतता निर्माण करत होता. या सिद्धांताच्या मते, सार्वभौमसत्ता कायद्याची निर्मिती करते व अंमलबजावणीही करते.

४) सामाजिक सिद्धांत -

सामाजिक सिद्धांत हा ऐतिहासिक सिद्धांताला आपला विषयक मानतो त्याच्या मते, कायदा हा सामाजिकवादाची निर्मिती करतो. व्यक्तींना समाजात कायद्याची गरज भासू लागली.

कायदेशीर मूल्यातून सामाजिक गरजाची पूर्तता करण्याची गरज कायद्यामधून झालेली दिसून येते.

८.५ कायद्याचे वर्गीकरण :

मॅक आयव्हरने कायद्याचे वर्गीकरण राष्ट्रीय कायदा आणि आंतरराष्ट्रीय कायदा यामध्ये केले आहे. सामान्य कायद्याची विभागणी सार्वजनिक आणि खाजगी अशी करुन सार्वजनिक कायद्यामध्ये प्रशासनीय कायदा सर्वसाधारण कायदा असे दोन वर्ग त्याने पाडले आहे.

१) राष्ट्रीय कायदा -

राज्याच्या भूधारकावर राहण्याच्या सर्व व्यक्तीवर आणि संस्थावर ज्याचे चर्चस्व चालते त्यास राष्ट्रीय कायदा असे म्हणतात.

राज्यसंस्थेची सार्वभौम सत्ता राष्ट्रीय कायद्याच्या पाठीशी असते. त्या अधिबलनामुळेच राष्ट्रीय कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी शक्य होते.

२) आंतरराष्ट्रीय कायदा -

जगातले विविध राष्ट्रांचे वर्तन नियंत्रित करणे हे आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे प्रयोजन असते. जगातील राष्ट्रे ज्या नियमांना मान्यता देतात आणि पाळतात त्यांच्या मिळून आंतरराष्ट्रीय कायदा होतो.

३) संविधानिक कायदा -

राज्यसंस्थेवर शासीत लोकांवर काही निर्बंध घातले जातातच पण त्याचबरोबर शासन हे ही अनिर्बंध असून चालत नाही. नागरिकांचे हक्क सुरक्षित राहावे. व्यक्ती स्वातंत्र्याची रक्षणाची जबाबदारी राज्यकर्त्यांनी पत्करावी प्रत्येक व्यक्तीला न्यायाची व समान संधीची हमी मिळावी ही संविधानिक कायद्याची प्रयोजने असतात.

४) सामान्य कायदा -

संविधानाने दिलेल्या अधिकाराच्या वापर करुन कायदेमंडळाने मंजूर केलेल्या कायद्याला सामान्य कायदा असे म्हणतात. संविधानिक कायद्यापेक्षा सामान्य कायदा हा सामान्यतः अधिक लवचिक असतो. धर्म, रुढी, परंपरा इ. घटकांचा ह्यावर पगडा असतो. विशिष्ट पद्धतीचा अवलंब करुन कायदेमंडळ सामान्य कायदा करते. तसेच त्यात आवश्यक फेरबदल ही करते.

५) सार्वजनिक कायदा आणि खाजगी कायदा -

सामान्य कायद्याचे हे दोन प्रकार पडतात. सार्वजनिक कायद्यान्वये राज्यसंस्था आणि शासित जनता यांच्यातील संबंध नियंत्रित होतात. तर खाजगी कायदा व्यक्तीच्या व्यक्तीतील संबंधांचे नियमन करते. प्रत्येकाचे स्वातंत्र्य अबाधित रहावे आणि हक्क सुरक्षित रहावेत यासाठी इतर सर्वांच्या हक्कांवर कायद्यान्वये मर्यादा घालण्यात येतात.

८.६ संकल्पना - स्वातंत्र्य (LIBERTY) :

प्रस्तावना - प्राचीन ग्रीक लोकांनी स्वातंत्र्याच्या अर्थ राज्यकारभारात भाग घेण्याची संधी असा केला तसेच ग्रीक लोकांनी प्रसंगी राज्याला विरोध करण्याचा अधिकार नव्हता. राज्य व्यक्तीजीवनाचे सर्वस्व आहे.

Liberty हा शब्द लॅटीन शब्द Liber या शब्दापासून तयार झाला आहे. त्याला अनेक अर्थ प्राप्त झाले. समाजात प्रत्येक व्यक्तीला आपला सर्वांगीण विकास करण्यासाठी अनुकूल परिस्थिती असणे हेच तिचे स्वातंत्र्य आणि तिचा हक्क होय. प्रा. 'लास्कीचे' मत तसेच आहे. ते म्हणतात की, 'अधिकार जन्य परिस्थिती म्हणजे स्वातंत्र्य होय.'

समाजातील व्यक्तीला आपला संपूर्ण विकास करण्यासाठी संधी देण्याची परिस्थिती निर्माण करणे म्हणजेच स्वातंत्र्य होय.

मॅकनी या शास्त्रज्ञाच्या मते, स्वातंत्र्य म्हणजे बंधनाचा अभाव नाही तर अनुचित बंधना ऐवजी उचित बंधनाची व्यवस्था होय.

स्वातंत्र्याच्या सिद्धांत हा १७ व्या आणि १८ व्या शतकातील निर्मिती आहे. प्राचीन काळी गट स्वातंत्र्याची संकल्पना ही वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेपासून विभिन्न आहे. ग्रीक लोकांकरिता स्वातंत्र्य म्हणजे कोणत्याही बाह्य बंधनापासून मुक्त राहणे होय.

हॉलँड यांच्या मते, स्वातंत्र्यातील अडथळा म्हणजे, वैयक्तिक पसंती होय. परंतु 'लॉक' असे मानतो की, स्वातंत्र्य हे पसंतीवर आधारित आहे. त्यातून समानता वगळता येत नाही. त्याच्या मते, स्वातंत्र्य हे नैसर्गिक आणि असंक्रमणिय हक्क आहे.

'रुसो' यांच्या मते, राजकीय स्वातंत्र्य महत्त्वाचे आहे. कारण की जर सर्व लोक सामाजिक कराराचा भाग होतील तर ते कायद्याची अंमलबजावणी करण्यात उपयुक्त ठरते.

जॉन स्टुअर्ट मिल यांचे पुस्तक 'On Liberty' हे स्वातंत्र्यावर व्यापकरित्या भाष्य करते. मिल हा सुरुवातीपासून लोकांचे स्वातंत्र्य आणि राज्यकर्त्यांची सत्ता व त्यांचा ऐतिहासिक संघर्ष दाखवतो.

८.७ प्रस्तावना :

८.८ सकारात्मक आणि नकारात्मक स्वातंत्र्य :

मिल असे मानतो की, सर्व व्यक्तीचे स्वातंत्र्य हे सत्तेच्या अनुपस्थितीत जर बजावले गेले म्हणजेच कोणत्याही प्रशासकीय किंवा सामाजिक ढवळाढवळी पासून मुक्ती देते त्याला नकारात्मक स्वातंत्र्य मानले आहे. नकारात्मक स्वातंत्र्य हे सकारात्मक स्वातंत्र्याविरुद्ध आहे. सकारात्मक स्वातंत्र्य हे काही मर्यादेत किंवा समतेत बजावले जाते. सामाजिक पातळीवर हे

स्वातंत्र्य स्वयंम निर्णयावर आधारित आहे. वैयक्तिक सकारात्मक स्वातंत्र्य हे एखाद्या व्यक्तीची निवड आणि उत्तम जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य मानले जाते. परंतू काही वेळा स्वातंत्र्यावर मर्यादा लावण्याचे काम समाजाकडून होते.

मिल् असा युक्तिवाद मांडतो की, प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य हे त्याचे आयुष्य जगणे आणि घडवण्यात उपयुक्त ठरते. त्यांच्या मते तीन प्रकारचे स्वातंत्र्य आहे.

- १) विचारांचे स्वातंत्र्य
- २) मत मांडण्याचे स्वातंत्र्य
- ३) छंद आणि आवड-निवडीचे स्वातंत्र्य

ही स्वातंत्र्ये सर्व लोकांना एकत्रीत राहण्यास उपयुक्त ठरते. त्यातून एकमेकांना हानी करण्यापासून वंचित ठेवते. मील यांचे हे तत्त्व आर्थिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्य सुद्धा आत्मसात करण्याची मुभा देते.

ईसाया बर्लिन (१९०९ - १९९७) -

बर्लिन हे मुख्यतः उदारमतवादी आणि अनुकूल पाश्चीमात्यवादी त्यांच्या निबंधात १९५८ मध्ये त्यांनी स्वातंत्र्याची संकल्पना मांडली. सकारात्मक आणि नकारात्मक या दोन्ही संकल्पना विरुद्ध आणि तुलनात्मक संकल्पना आहे. नकारात्मक स्वातंत्र्य हे कोणताही अडथळा किंवा बंधन नसने समजले आहे.

ईसाया बर्लिन यांनी १९५०-१९६० या काळात नकारात्मक आणि सकारात्मक तुलनेची कल्पना ही कांट यांच्याकडून घेतलेली आहे. त्याला खोलवर पाठिंबा देण्याचे काम त्यांनी केले.

स्वातंत्र्याचे संकल्पनेचे विश्लेषण हे अनेक उदारमतवादी विचारवंतानी मांडलेले आहेत. या मध्ये फॅड्रीक हायेक हे महत्त्वाचे विचारवंत आहे ज्यांनी स्वातंत्र्य म्हणजे बळजबरीने बहिष्कार समजले आहे.

८.९ स्वातंत्र्याचे प्रकार :

१) नैसर्गिक स्वातंत्र्य -

समाज व राज्य अस्तित्वात येण्यापूर्वी मनुष्य नैसर्गिक अवस्थेमध्ये होता. त्यावेळेस कोणतेही कायदे नव्हते. कोणतेही बंधन नव्हते. कालांतराने राज्यसंस्था अस्तित्वात आली त्यामुळे नैसर्गिक स्वातंत्र्य संपुष्टात आले.

नैसर्गिक स्वातंत्र्याची कल्पना तत्त्वज्ञाना मान्य नाही. कारण 'नैसर्गिक' या शब्दाच्या अर्थ सांगणे कठीण आहे. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य नसून पराजकता होती नैसर्गिक अवस्थेमध्ये व्यक्तीला निश्चित स्वरूपाचे अधिकार नव्हते व अधिकाराशिवाय स्वातंत्र्य मिळू शकत नाही.

२) वैयक्तिक स्वातंत्र्य-

मनुष्याच्या कार्याचे १) वैयक्तिक कार्य २) सामाजिक कार्ये असे दोन प्रकार पडतात.

व्यक्तिवादी आणि अनेक सत्तावादी विचारक वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करतात. मनुष्याच्या कल्याणासाठी राज्याने व्यक्तिगत प्रश्नामध्ये हस्तक्षेप करू नये असे त्यांचे मत आहे.

कल्याणकारी राज्यामध्ये समाजाचे कल्याण करण्यासाठी वैयक्तिक स्वातंत्र्य मर्यादित करणे आज आवश्यक आहे.

३) राष्ट्रीय स्वातंत्र्य -

१८ व्या शतकात राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या भावनेचा विकास झाला ज्याप्रमाणे प्रत्येक मनुष्याला स्वातंत्र्य आवश्यक असते. त्याचप्रमाणे राज्यालाही स्वातंत्र्य आवश्यक आहे. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य याचा अर्थ राज्याचे स्वातंत्र्य अस्तित्व असा होतो. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य उपभोगण्यासाठी राष्ट्र सार्वभौम असावे लागते.

४) राजकीय स्वातंत्र्य -

देशाच्या शासन कार्यामध्ये स्वतंत्रपणे व सक्रियतेने भाग घेण्याच्या शक्तीला राजकीय स्वातंत्र्य असे म्हणतात. लोकशाही शासनामध्ये हे राजकीय स्वातंत्र्य आवश्यक आहे. उदा. मतदानाचा अधिकार, निवडणूकीत उमदेवार म्हणून उभे राहण्याचा अधिकार इ. राजकीय स्वातंत्र्याची उदाहरणे आहेत.

५) आर्थिक स्वातंत्र्य -

राजकीय स्वातंत्र्यामुळे व्यक्तीच्या जीवनाचे प्रश्न सुटत नाहीत. प्रत्येक व्यक्तीच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या तीन प्राथमिक गरजा पूर्ण झाल्या नाहीत. तर तिच्या स्वातंत्र्याला अर्थ उरत नाही. प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी अर्थोत्पादनाचे स्वातंत्र्य व्यक्तीला हवे. आर्थिक विवंचनेतून मुक्त झाल्याशिवाय व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास शक्य नाही.

६) नागरिक स्वातंत्र्य -

समाजाचा सदस्य म्हणून व्यक्तीला प्राप्त होणारे स्वातंत्र्य म्हणजे नागरिक स्वातंत्र्य होय. व्यक्तीला सुसंस्कृत जीवन जगता यावे व आपला सर्वांगीण विकास करता यावा म्हणून नागरी स्वातंत्र्य मिळालेले असते.

नागरीक स्वातंत्र्य म्हणजेच नागरिक या नात्याने व्यक्तीला मिळालेला अधिकार होय. उदा. भाषण स्वातंत्र्य, लेखन स्वातंत्र्य, संघटना इ. नागरिक स्वातंत्र्याचा अधिकार अमर्यादित व निरपवाद नसतो. त्यांची हक्काच्या जबाबदारी राज्य आणि नागरिक या दोघावर असते.

७) नैतिक स्वातंत्र्य -

मनुष्य नैतिक दृष्ट्या स्वतंत्र असला तरच तो नागरिक, राजकीय, आर्थिक वगैरे स्वातंत्र्याचा उपभोग घेऊ शकतो.

राजा आणि नागरिक आदर्श राहावेत असे विचार प्लेटो, चाणक्य इ. शास्त्रज्ञांनी मांडले.

अशा प्रकारे स्वातंत्र्याची संकल्पना स्पष्ट करता येते.

८.१० हक्क (RIGHTS) :

प्रस्तावना - अॅरिस्टॉटल म्हणतो की, राज्य मनुष्याच्या सुरक्षिततेसाठी निर्माण होते व मनुष्याच्या कल्याणाकरिता ते टिकून राहते. मनुष्याचे कल्याण साधायचे असेल तर त्यासाठी अशा प्रकारची परिस्थिती निर्माण केली पाहिजे की, ज्यात त्याचा सर्वांगीण उन्नती होवू शकते.

जीवन म्हणजे केवळ जगणे नव्हे तर उत्तम प्रकारे जगणे होय. जर उत्तम प्रकारे जीवन व्यतीत करायचे असेल तर अशा प्रकारची परिस्थिती निर्माण करणे आवश्यक असते की, ज्यात असे जीवन जगणे शक्य होईल. व्यक्तीच्या अशाप्रकारे सर्वांगीण विकास करावयाचा असेल तर उपलब्ध करून दिली पाहिजेत. ही साधने म्हणजेच हक्क होय.

हक्क हे व्यक्तीगत हिताचेच साधन नसून सामाजिक कल्याणाचे एक माध्यम आहे. 'बोसाके' यांच्या मते, हक्कामुळे व्यक्तीगत कल्याण तर होतेच परंतु ज्या सामाजिक समुहाचा आपण एक भाग आहोत त्या सामाजिक समूहाचे हित त्यातून साधते.

अॅरिस्टॉटल यांच्या भाषणे सांगायचे म्हणजे सामुहिक हित सुखी जीवन असते. असे सुखी जीवन प्राप्त करण्यासाठी हक्कांची आवश्यकता असते. असे हक्क जर प्राप्त झाले नाही तर व्यक्तीचे कल्याण होवू शकणार नाही.

'लास्की' यांच्या मते, "हक्क समाज जीवनाच्या त्या अवस्था आहेत ज्याशिवाय कोणतीही व्यक्ती आपला सर्वांगीण विकास साधू शकत नाही." हक्कमानवी जीवनात इतके महत्त्वपूर्ण असले तरी राज्य जोपर्यंत हक्कास मान्यता देत नाही तोपर्यंत हक्कास काही अर्थ नसतो. मनुष्याचे जीवन खऱ्या अर्थाने विकसित करावयाचे असेल तर हक्क ही अशी मूलभूत आवश्यकता आहे की जिला राज्याकडून मान्यता मिळाली आहे.

८.११ हक्कांची वैशिष्ट्ये :

१) हक्क हे समाजातच निर्माण होतात -

समाजाच्या बाहेर हक्क अस्तित्वात राहू शकत नाही. समाजाबाहेर हक्काची संकल्पना करणे व्यर्थ आहे. जेव्हा माणूस सामाजिक समूहात राहतो. त्यावेळी त्याच्या स्वातंत्र्यावर इतरांकडून आक्रमण होण्याची शक्यता असते. त्यावेळी खऱ्या अर्थाने हक्काची आवश्यकता असते. समूह जीवन नसेल तर हक्काची गरजच भासणार नाही. त्यामुळे हक्क हे केवळ समाजातच अस्तित्वात येतात.

२) हक्क हे स्वाभाविक असतात -

राज्य त्यांना निर्माण करीत नाही केवळ त्यांना मान्यता देते. सामाजिक मान्यता पावलेले व आवश्यक असे हक्क राज्याकडून मान्यता पावतात अशा हक्कांना राज्य वैधानिक मान्यता देते व नागरिकांना असे हक्क उपभोगावयास मिळतात. उदा. जीवन जगण्याचा अधिकार, अत्यंत स्वाभाविक असा अधिकार आहे. राज्याने त्यास निर्माण केले नाही तर त्यास मान्यता दिली आहे व त्यास वैधानिक मान्यता ही दिली आहे.

३) हक्क व कर्तव्य एकमेकांशी संबंधीत असतात -

हक्क व कर्तव्य एकाच नाण्याचा दोन बाजू समजल्या जातात. तसे कर्तव्या पालनाशिवाय हक्कांच्या तरतुदीस काही अर्थ नसतो. सामाजिक तडजोडीसाठी व प्रत्येकाच्या स्वातंत्र्य रक्षणासाठी हक्कांची तरतूद केलेली असते परंतु प्रत्येकाचे स्वातंत्र्य अबाधित राखले जाणे आवश्यक ठरवण्यासाठी प्रत्येकाने कर्तव्याचेही पालन केले पाहिजे.

४) हक्क हा काही विशेषाधिकार नसतो -

विशेषाधिकार हे एका किंवा थोड्याच व्यक्तीचे कल्याण साधण्याचा प्रयत्न करतात. हक्क हा व्यापक अर्थाने समाजाचे हित साधण्याचा प्रयत्न करते. एखाद्या हक्काची मागणी मी करतो याचा अर्थ असा की मी तो हक्क इतर सर्वांकरिता मागत आहे. संपूर्ण समाजाचे नैतिक हित त्यातून साधले जाते. हक्क हा व्यक्तीगत हिताप्रमाणेच सामाजिक हित साधण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणूनच असे म्हणतात की, हक्कांचे स्वरूप कल्याणकारी असे असते. समाजाचे हित ज्यामध्ये आहे, असेच हक्क प्रदान करण्यात येतात. चोरी करण्याचा किंवा आत्महत्या करण्याचा हक्क कोणालाही प्राप्त होवू शकत नाही.

५) हक्काचे स्वरूप सतत बदलत असते -

हक्काचे स्वरूप सारखे राहत नाही. मनुष्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी हक्कांची निर्मिती झालेली असते. याविशिष्ट गरजा नष्ट होवून जाते. समाजा, काही काळानंतर धर्माची अस्तित्त्व नष्ट झाले तर धार्मिक अधिकाराला काहीही महत्त्व राहणार नाही. मनुष्याच्या गरजा सतत बदलत राहातात. त्यानुसार हक्कातही आपोआप बदल होत जातात. म्हणून ते स्थिर स्वरूपाचे नसतात.

६) हक्क हे निश्चित स्वरूपाचे असतात -

कोणत्याही समाजात दिलेल्या हक्कांना निश्चित असे स्वरूप असते. प्रत्येकजण वेगवेगळे हक्क मागू लागला तर समाजात गोंधळ उडेल व हक्कांना काहीच अर्थ उरणार नाही. म्हणून कोणत्याही देशात लोकांना जे हक्क दिले जातात त्याचे निश्चित व विवक्षित असे स्वरूप असते.

८.१२ हक्काचे वर्गीकरण (CLASSIFICATION OF RIGHTS) :

हक्काचे विभाजन दोन भागात करण्यात येते.

- १) नैतिक हक्क
- २) वैधानिक हक्क

वैधानिक हक्काचे दोन भागात वर्गीकरण होते.

- १) नागरी हक्क
- २) राजकीय हक्क

१) नैतिक हक्क (Moral Rights) -

नैतिक हक्काचा संबंध मनुष्याच्या नैतिक जागृतीशी येतो. नैतिक हक्क त्याच हक्कांना म्हणता येते की जे समाजाच्या सामुदायिक, नैतिक व्यवहारावर आधारलेले आहेत. प्रत्येक शिक्षकाचा हक्क आहे की विद्यार्थ्यांनी त्यास योग्य तो मान द्यावा तसेच प्रत्येक विद्यार्थ्यांचे हक्क आहे की, शिक्षकाने त्याच्याकडे पालकाप्रमाणे लक्ष द्यावे. परंतु नैतिक हक्काचे वैशिष्ट्ये अस आहेत की, सरकारचे पाठबळ त्याच्या पाठीमागे नसते. एखादा नैतिक हक्क सुरक्षित राहिला नाही तर राज्य कोणतीही कारवाई करू शकत नाही. एखादे वेळी एखाद्या नैतिक हक्काचे उपयुक्तता व समाजाच्या फार मोठा पाठिंबा लक्षात घेता नैतिक हक्कात राज्य वैधानिक स्वरूप देते ही गोष्ट वेगळी आहे.

२) वैधानिक हक्क (Legal Rights) -

वैधानिक हक्क राज्याकडून मान्यता पावलेले हक्क असतात. राज्याचे पाठबळ त्या पाठीमागे असते. वैधानिक हक्काचा भंग झाला तर सरकारविरुद्ध किंवा एखाद्या नागरिकाविरुद्ध न्यायालयात जाता येते. वैधानिक हक्क हे सर्वांना समान रितीने दिले जातात. जनता, धर्म, वर्ण इ. बाबतीत भेदाभेद केला जात नाही. उदा. राज्य नागरिकांना भाषण स्वातंत्र्याचा अधिकार देते. हा अधिकार देताना राज्य हे ही कटाक्षाने पाहते की, या हक्कामुळे इतरांच्या हक्कावर आक्रमण न होता त्या व्यक्तीचा विचार व्यक्त करण्याचा अधिकार मात्र सुरक्षित राहावा.

वैधानिक हक्काचे प्रकार -

- १) नागरी हक्क (Civil Rights) -
- २) राजकीय हक्क (Political Rights) -

१) नागरी हक्क (Civil Rights) -

मानवी जीवनाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करणारे जे हक्क असतात त्यास नागरी हक्क असे म्हणतात. दुसऱ्या भाषेत असे म्हणता येते की, सुखी, सामाजिक, सन्मानपूर्वक जीवन व्यतित करण्यासाठी ज्या आवश्यक अवस्था असतात त्यांना नागरी हक्क असे म्हणतात. नागरिकांच्या मानसिक, नैतिक व सामाजिक विकास या हक्काद्वारेच होत असतो.

आधुनिक राज्यात प्रत्येक राज्यघटनेने या हक्काचा समावेश केला आहे व ते हक्क जर नष्ट होत असतील तर त्या विरुद्ध उपाययोजना केली हे. या हक्काचा सविस्तर विचार होतो. उदा. शिक्षणाचा हक्क नसेल तर बौद्धिक विकास होणार नाही, मालमत्तेचा अधिकार नसेल तर त्याला स्वतःच्या आर्थिक विकास करता येणार नाही.

२) राजकीय हक्क (Political Rights) -

राज्याच्या दैनंदिन व्यवहारात भाग घेता यावा म्हणून ते हक्क निर्माण करण्यात येतात. त्यांना राजकीय हक्क असे म्हणतात. नागरी हक्क जसे वैयक्तिक दृष्ट्या वापरता येतात तसेच

राजकीय हक्काचे नसते राजकीय हक्क नागरिक म्हणून वापरण्यात येतात. राज्याच्या दैनंदिन कारभारात भाग घेण्यासाठी प्रामुख्याने या हक्काचा योजना केलेली असते. राजकीय हक्कांमुळेच लोकशाही प्रत्यक्षात उतरविणे शक्य झाले आहे.

आजचा काळ हा लोकशाहीचा काळ आहे. लोकशाहीत लोक ही सार्वभौम असतात. सर्व सत्ता त्यांच्या हाती केंद्रीत असते. ही सत्ता वापरवयाची असेल तर राजकीय हक्क लोकांना देणे जरूरी आहे. त्याशिवाय राज्यकारभारात लोकांना भाग घेता येणार नाही. उदा. निवडणूकीत उभे राहण्याचा अधिकार लोकांना दिल्याशिवाय त्यांना सरकार चालविता येणार नाही.

‘गेटेल’ म्हणतो की, “जेव्हा राजकीय अधिकार व्यापक प्रमाणावर लोकांना दिले जातात तेव्हा सरकारचे स्वरूप खऱ्या अर्थाने लोकशाहीवादी बनते.” म्हणूनच राजकीय स्वातंत्र्य लोकशाहीशी पूरक झाले आहेत.

राजकीय हक्क हे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) मतदानाचा अधिकार
- २) निवडणूकीत उभे राहण्याचा अधिकार
- ३) सरकारी नोकरी प्राप्त करण्याचा अधिकार
- ४) शासनावर टिका करण्याचा अधिकार
- ५) न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार

हे हक्क राजकीय हक्क म्हणून गणले जातात.

८.१३ हक्कांचे सिद्धांत (THEORIES OF RIGHTS) :

१) नैसर्गिक हक्कांचा सिद्धांत (Theories of Natural Rights) -

१७ व १८ व्या शतकात नैसर्गिक हक्कांच्या तत्त्वज्ञानाचा फार मोठा प्रभाव पडला होता. हॉब्स, लॉक, रुसो, स्पेन्सर आणि स्पिनोझा हे विचारवंत त्याचे पुरस्कर्ते आहेत या हक्कांच्या सिद्धांतांच्या थोडक्यात अर्थ असा आहे की, मानवाला जे हक्क मिळाले आहेत ते निसर्गाकडून मिळाले आहेत. राज्य किंवा समाज हा हक्काची निर्मिती करीत असते. मनुष्याला जन्म देण्याचे काम निसर्ग करतो.

राज्य किंवा समाज त्याला घटक म्हणून मान्यता देतात. राज्य माणसाला नष्ट करू शकते परंतु निर्माण करू शकत नाही. म्हणूनच या दृष्टिने जीविताचा हक्क, व्यक्ती स्वातंत्र्याचा हक्क आपोआप नैसर्गिक ठरतात. हे हक्क राज्याने निर्माण केलेले नाहीत. मानवाच्या मूलभूत प्रकृतीतच ते आहेत, समाजाचे कार्य सुरळीत चालावे यासाठी जी स्वातंत्र्य मानवाला आवश्यक आहेत ती सर्व नैसर्गिक हक्क होत.

नैसर्गिक हक्कातील दोषामुळे हा सिद्धांत आज कोणी फारसा मान्य करीत नाही.

२) कायदेजन्य हक्कांचा सिद्धांत (Legal Theory of Rights) -

या सिद्धांताचा मुख्य अर्थ असा आहे की, हक्क हे राज्याने निर्माण केले आहेत. ते नैसर्गिक नाहीत. फक्त राज्याकडून मानवाला हक्क प्राप्त होतात. राज्य निर्माण होण्यापूर्वी व्यक्तीला हक्क नव्हते. हक्कांचा जन्म राज्याबरोबरच झाला जे हक्क, कायदे व्यक्तीला देत नाहीत ते हक्क व्यक्तीला नाहीतच. ते नैसर्गिक मानले गेलेले आहे. हक्क सुद्धा राज्यानेच मान्य केलेले असतात. राज्याने असे हक्क मान्य केलेले असल्यामुळे नैसर्गिक हक्काच्या तत्त्वज्ञानास काहीही अर्थ राहत नाही.

राज्याने अमान्य केलेल्या हक्कांची अंमलबजावणी होवू शकत नाही. राज्याने मंजूर केलेल्या हक्कांची अंमलबजावणी होते कारण राज्याने मान्य केलेल्या हक्कांचा उपभोग प्रत्येक व्यक्तीला घेता यावा यासाठी लागणारी यंत्रणा राज्याने निर्माण केलेल्या हक्कालाच खरा हक्क असे म्हणता येईल. हक्क हे निसर्गाने निर्माण केले आहेत असे मान्य केले तर हक्कामध्ये वाढ होणे शक्यच नाही. कायदेजन्य हक्कांच्या सिद्धांतात ही अनेक दोष आहेत. तरीही असे म्हणता येईल की हक्क हे राज्याने निर्माण केले नाहीत पण राज्याने मान्य केल्याशिवाय ते परिणामकारक होवू शकत नाही.

‘बार्कर’ यांच्या मते, “राज्य हे हक्काचे जवळचे उगमस्थान आहे.”

३) ऐतिहासिक हक्कांचा सिद्धांत (Historical Theory of Rights) -

या सिद्धांताच्या मते, हक्क इतिहासाने निर्माण केले आहे. हक्काचा उगम प्राचीन काळापासून रुढी, संकेत, चालीरिती, परंपरा यातून निर्माण झाला आहे. म्हणजे त्या हक्काच्या मागे इतिहासाच्या आधार असतो. एखादी रुढी समाजात निर्माण झाली व काही काळ लोटला की त्या रुढीचे हक्कात परिवर्तन होते.

प्राथमिक अवस्थेमध्ये कायदे म्हणजे दुसरे-तिसरे काही नसून समाजमान्य अशी रुढी, संकेत, चालीरिती होत. १६८८ च्या क्रांतीने इंग्लंडमध्ये निर्माण केलेले हक्क मॅगनाकार्टा, पिटीशन ऑफ राईट्स अशा ऐतिहासिक घटनावर आधारलेले होते. त्याच हक्काचा पुकारा हा क्रांतीरूपात दिसून आला.

समाजात ज्या रुढी सुरु होतात त्यामागे नेहमीच समाजहीत असते असे नाही. हक्क हे गतिमान असल्यामुळे मानवसमाज गतिमान होतो त्यामुळे आज हा सिद्धांत मान्य होत नाही.

४) हक्कांचा समाजकल्याण सिद्धांत (Social Welfare Theory of Rights) -

हक्कांचा समाजकल्याण सिद्धांत असे स्पष्ट करतो की, हक्क हे योग्य किंवा अयोग्य हे सामाजिक उपयुक्ततेवर ठरवावे उपयुक्तता आणि सामाजिक हितसंबंध हे हक्कांचे उगमस्थान आहे.

समाजकल्याणाच्या चौकटीत ज्या हक्कांचा अंतर्भाव होतो तो हक्क समाज मान्य करील व व्यक्तीला ते हक्क मिळतील, ‘बेंथमने’, जो ‘उपयुक्ततावादाचा सिद्धांत’ मांडला त्यावरच आधारित हक्कांचा हा सिद्धांत आहे. उपयुक्तता ही हक्काची कसोटी आहे त्याच्या मते, समाजकल्याणा विरुद्ध जाणाऱ्या कोणत्याही गोष्टीला हक्क म्हणता येणार नाही. व्यक्तीला

समाजकल्याणा विरुद्ध हक्क असूच शकत नाही. उलट व्यक्तीला मिळणाऱ्या हक्कांनी समाजाचा विकास झाला पाहिजे.

हा सिद्धांत मानवी प्रगतीच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त ठरलेला आहे. विशेषतः लोकशाही पद्धतीत शासन लोकांसाठीच राबत असते. राज्याचे स्वरूप या सिद्धांतामुळे बदलून गेले असे म्हणता येईल. आजच्या राज्यावर या सिद्धांताचा फार मोठा प्रभाव पडला आहे.

५) आदर्शवादी हक्काचा सिद्धांत (Idealist Theory of Rights) -

या सिद्धांताचे पुरस्कर्ते हक्काकडे नैतिक दृष्टिकोनातून बघतात. व्यक्तीचा आत्मीक विकास व्हावा यासाठी त्याला हक्क असतात. या आत्मीक विकासाला चालना देणारी बाह्य परिस्थिती म्हणजेच हक्क असे ते मानतात. मानवी व्यक्तीमत्त्व पूर्णत्वाला पोहचणे हाच हक्काचा हेतू आहे. स्वतःच्या व्यक्तीमत्त्वाचा पूर्ण विकास करणे हाच मानवाचा मूलभूत हक्क आहे. बाकी सर्व हक्क या हक्कापासून निर्माण होतात. माणसाला आवश्यक असलेल्या जीवित, संपत्ती, व्यक्ती स्वातंत्र्य इ. हक्काकडे पाहताना त्यातून व्यक्तित्वाचा कितपत विकास होतो. याच दृष्टिकोनातून पाहिले पाहिजे.

हक्क हे समाजातच निर्माण होतात असे हा सिद्धांत सांगतो. व्यक्तीविकास हा समाजाचातच होतो व स्वतःच्या आत्मीक प्रेरणेने प्रत्येकास आपला व्यक्तीविकास साधता आला पाहिजे. असे हा सिद्धांत मांडतो. हक्कांना नुसता कायद्याचा आधार असण्यापेक्षा नीतीचा आधार असणे योग्यच, व्यक्ती विकास आणि समाजविकास यात हा सिद्धांत सुसंवाद स्थापन करतो.

ग्रंथ संपदा :

- १) कृ. दि. बोरालकर, राजकीय सिद्धांत.
- २) डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे, राजकीय सिद्धांत.
- ३) मुळ लेखक - ओ. पी. गाबा, अनुवादक - तुकाराम जाधव, अॅन इंट्रोडक्शन टू पोलिटिकल थिअरी - राजनीतीशास्त्र परिचय.

राजकीय संकल्पना: न्याय, समता आणि नागरी समाज

घटक रचना :

- १.० संकल्पना
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ न्यायाची व्याख्या
- १.३ न्यायाचे सिध्दांत
- १.४ संकल्पना , व्याख्या, स्वरूप
- १.५ समतेचे प्रकार
- १.६ नागरी समाज संकल्पना
- १.७ सारांश
- १.८ सरावासाठी प्रश्न
- १.९ संदर्भग्रंथ सूची

१.० संकल्पना

प्रस्तावना - राजकीय सिध्दांतात न्याय, समता आणि नागरी समाज या तीन महात्वाच्या संकल्पना आहेत पारंपारिक काळातील न्याय ही संकल्पना समकालीन काळात सामाजिक न्याय या दृष्टिने उदयास आली. न्यायाची संकल्पना ही वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून ही पाहिली जाते. उदा. लोकांनुसार वेळेनुसार आणि वेगवेगळ्या स्थानानुसार न्यायाचे स्वरूप हे बदलत जाते. अशा बदलाचा प्रवाहात न्यायाची संकल्पना ही बदलत जाते.

१) न्याय:- राजकीय सिध्दांतात न्यायाची संकल्पना ही कशा पध्दतीने उदयास येते याचे स्पष्टीकरण पूढीलप्रमाणे करता येईल.

राज्यशास्त्रातील महत्वाची संकल्पना म्हणून न्यायाकडे बघितले जाते ही संकल्पना जशी महत्वपूर्ण आहे तशीच ती वादग्रस्त आहे. याचे कारण न्यायाची व्याख्या करताना राजकीय विचारवतांना मध्ये तसेच अनेक विचारवंतांमध्ये एकमत दिसून येत नाही न्यायाचे स्वरूप, व्याख्या या काळानुसार बदलत गेली आहे .इंग्रजी भाषेतील न्यायाला 'Justice' म्हणतात त्याचा मुळ शब्द लॅटिन भाषेतील 'Jus' असा आहे. जशचा अर्थ समन्वय साधलेला असा होतो.

९.१ प्रस्तावना:-

९.२ न्यायाची व्याख्या:

१) न्यायाची सापेक्ष कल्पना -

“व्यक्ति , समाज - राज्य यांचा मुल्यव्यवस्थेशी समन्वय व त्यांचा परस्परांशी समन्वय सुसंवाद राहिल्याने जी विशिष्ट स्थिती निर्माण होते त्यातून न्याय स्थापन होते”

अशी सर्वसाधारण न्यायाची सापेक्ष कल्पना हि मांडता येते.

२) निरपेक्ष न्यायाची कल्पना -

“व्यक्ती व समाज ज्या आदर्शांना श्रेष्ठ मानतो त्यानुसार वर्तन आणि इतर कोणत्याही तडजोडीला म्हणजेच समन्वयाला नकार”

याचा अर्थ हा की , सापेक्षवादी दृष्टिकोन सुसंवादाला महत्त्व देतो तर निरपेक्ष दृष्टिकोन नैतिक किंवा विशिष्ट मूल्यानांच जीवनाचा एकमेव आधार मानतो. अशी सर्वसाधारण दोन भागात न्यायाची कल्पना मांडलेली दिसून येते. त्यानुसारच काही विचारवंतानीही न्यायाच्या संकल्पनेची व्याख्या केलेली दिसून येते.

१) बार्कर -

“न्याय हे एकत्र आणणारे आणि समन्वय साधणारे राजकीय मूल्य आहे. न्याय म्हणजे सर्वांशी तडजोड आणि एकत्रीकरण यातून निर्माण होणारी एकात्मता होय”

२) हिवरशिटन आणि मूरहेड -

“न्याय म्हणजे अशी जीवनव्यवस्था की, ज्यात मानवी व्यक्तिमत्व व त्यांचे आदर्श साध्य होणे अभिप्रेत आहे”

३) गिलाखाईस्त:-

“न्याय ही वास्तविक उद्दिष्टांच्या प्राप्तीवर अवलंबून राहणारी अवस्था आहे संपुर्ण न्याय निरपेक्ष ज्ञान गृहीत घरतो आणि केवळ ईश्वरातच असते.”

न्यायाच्या संकल्पनेचे आधार -

‘अर्नोल्ड ब्रेस्ट ‘ याने न्यायसंकल्पनेचे चार तात्विक आधार स्पष्ट केलेले आहेत.

- १) ईश्वरी नियम
- २) निसर्ग नियम
- ३) विवेक निष्ठा
- ४) करार

त्याच्यामते या चार पारंपारिक आधारांचा न्याय या संकल्पनेत प्रयोग केला जातो. चारही पारंपारिकांचा आधार परस्परविरोधी भूमिकांचे समर्थन करण्यासाठी केला जावू शकतो.

न्याय संकल्पनेचे वर्गीकरण -

ब्रेस्टने न्याय संकल्पनेचे वर्गीकरण पुढील दोन प्रकारात केले आहे.

१) न्यायसंकल्पनेची परंपरानिष्ठ भूमिका :

न्याय म्हणजे संस्थापक जीवनाशी सुसंवाद होय ही भूमिका प्रत्यक्ष जीवनातील वस्तुस्थितीशी निगडित असते. त्यामुळे ती सापेक्ष भूमिका आहे.

२) न्याय संकल्पनेची उत्तर - परंपरावादी भूमिका -

ही भूमिका आत्मनिष्ठ मूल्यवादाचा पुरस्कार करते. न्यायमूल्य हे सापेक्ष नसून विचार आणि आदर्श सापेक्ष असते अशी ही धारणा आहे. व्यक्ती, समाजगट किंवा राज्य यापैकी एखादया विशिष्ट घटकाला पोषक ठरणारे मूल्य मानून त्यानुसार संकल्पना मांडणे आणि त्याला अभिप्रेत ठरणारी स्थिती निर्माण होणे म्हणजे न्याय. अशा प्रकारची आत्मनिष्ठ व निरपेक्ष संकल्पना ते मांडतात.

न्यायाची ग्रीक कल्पना -

न्यायासंबंधात विचार करताना लक्षात येते की, ग्रीक विचारवंतांनी त्याचा सखोल अभ्यास केला आहे. प्रसिद्ध ग्रीक विचारक प्लेटोने न्यायाची कल्पना 'रिपब्लिक' या ग्रंथात मांडली त्यामधील एक प्रकरण हे "On Justice" या नावानेच आहे हा न्यायावरील ग्रंथ आहे विशेष म्हणजे काही विचारवंतांनी न्यायाची सांगड ही 'शीला' शी घातली आहे त्यांच्यामते, जो न्यायाने वागतो तो सतशील असतो. त्यांच्यात खऱ्या अर्थानी शील असते. शीलाचे संबंध सार न्यायात सामावलेले आहे जो न्यायी असतो. तो शीलवान असतो. आणि जो शीलवान असतो तो 'न्यायी' असतो.

ग्रीकांनी इतक्या मोठ्या प्रमाणात न्याय आणि शील यांचे ऐक्य साधले होते. ग्रीक विचारवंतांच्या मते. न्याय या संकल्पनेत बाह्य वर्तूणूक आणि आंतरिक सचोटी या दोन्ही गोष्टी समाविष्ट झालेल्या असतात. असे ही म्हणता येईल की न्यायविषयक कल्पनेचा परिणाम म्हणजे प्लेटोच्या आदर्श राज्याची संविधानिक चौकट होय.

कालपरिस्थितीनुसार न्यायाची कल्पना बदलत राहिली आहे विचारकांनी न्यायासंबंधीची कल्पना वस्तुनिष्ठ आणि आदर्शवादी मूल्यांच्या आधारे मांडलेली आहे. समाज मान्य मूल्यांना परस्परांशी जोडणे या अर्थाने न्यायाकडे बघितले जाते. स्वातंत्र्य, समता, आणि बंधुत्व या मूल्यांना समाजात जोडणे म्हणजे न्याय होय. एका परस्परासंबंधित पूर्ण वस्तूशी ऐक्य स्थापित करणे हे न्यायाचे कार्य मानले जाते अशी भूमिका अॅरिस्टॉटलने मांडलेली आहे.

१.३ न्यायासंबंधी सिद्धांत -

न्यायासंबंधी पूढील सिद्धांत हे न्यायाचे वेगवेगळे सिद्धांत मांडताना पूढील प्रमाणे

- १) न्यायाच्या तात्त्विक सिद्धांत
- २) न्यायाच्या धार्मिक सिद्धांत
- ३) न्यायाच्या नैसर्गिक सिद्धांत
- ४) न्यायाच्या वैधानिक सिद्धांत
- ५) न्यायाच्या सामाजिक सिद्धांत

१) न्यायाच्या तात्त्विक सिद्धांत -

न्यायाच्या ग्रीक कल्पनेसंबंधात ज्यावेळी विचार केला जातो त्यावेळी प्लेटोच्या न्यायविषयक दृष्टिकोनाची दखल घ्यावीच लागते. त्याने रिपब्लिक या ग्रंथात न्यायाची कल्पना विस्तृतपणे मांडली आहे. सुसंवाद, समन्वय आणि एकता ह्यांना त्याने न्याय म्हटलेले आहे. न्यायकरिता मनुष्याधील बुद्धी साहस आणि भूक या तीन प्रवृत्तींना आधार मानून प्लेटोने समाजाला शासक, सैनिक आणि उत्पादक या तीन वर्गात विभाजित केले आहे. त्याच्या मते वरील तीन वर्गांनी त्यांना सोपविलेले कार्य करणे म्हणजे न्याय होय. त्याने तीन ही वर्गाकडून न्यायाची अपेक्षा केली आहे. प्लेटोने यासंबंधात आणखी एक विचार मांडला की राज्यात शांतता आणि सुव्यवस्था निर्माण होण्यासाठी या न्यायतत्वाला अनुसरूनच सामाजिक संघटना निर्माण झाली पाहिजे.

प्लेटो म्हणतो की, प्रत्येक व्यक्ति किंवा तो वर्ग स्वतःचेच कार्य करील त्याच प्रमाणे इतर व्यक्तींच्या किंवा वर्गांच्या कार्यात तो हस्तक्षेप करणार नाही प्रत्येकाने वेगवेगळे कार्य करणे हे भिन्नतेचे प्रतिक न ठरता ते एकतेचे प्रतिक आहे. कारण समाजासाठी हे सर्व आवश्यक ठरते.

या विभिन्न व्यक्तिच्या वर्गाच्या कार्यात समन्वय प्रस्थापित झाला पाहिजे. मग न्याय आपोआप स्थापन होतो प्रत्येक व्यक्तीने, वर्गाने आपापल्या नैसर्गिक प्रवृत्तीनुसार कार्य करणे म्हणजे न्याय होय प्रश्न असा आहे की, व्यक्तीवर अन्याय केव्हा होतो? आपले स्वतःचे आधार कार्य सोडून इतरांचे कार्य करण्याचा ते जेव्हा प्रयत्न करतो त्यावेळी अन्याय होतो.

प्लेटोच्या न्यायव्यवस्थेत कुणावरही अन्याय होण्याचा प्रश्नच निर्माण होत नाही कारण स्पष्ट आहे की, त्याने पाडलेल्या प्रत्येक वर्गाचे कार्य निश्चित आहे म्हणजेच प्लेटोच्या मते, समाजातील व्यक्ति आणि वर्गात समन्वय घडवून सहयोग निर्माण करणे म्हणजे न्याय होय.

२) न्यायाचा धार्मिक सिद्धांत -

धार्मिक सिद्धांताचा आधार हा आहे की, संपूर्ण सृष्टी ईश्वराने निर्माण केलेली आहे त्याने स्थापन केलेल्या नियमाप्रमाणे प्रत्येक व्यक्तीने वागणे म्हणजे न्याय होय.

मध्ययुगीन काळात धार्मिक सिद्धांताचा - नियमांचा मोठा प्रभाव होता या काळातील राजकीय विचारवंत 'सेंट थॉमस अँकवीनास' म्हणतो की, "ईश्वर सर्व सृष्टीचा निर्माता असल्याने त्याने केलेल्या नियमानुसार समाजातील प्रत्येकाने वागणे. व्यवहार करणे म्हणजे न्याय

होय” एक बाब स्पष्ट आहे की ईश्वरी संकेताचा अविष्कार धर्मसंस्थेद्वारा होतो. आणि धार्मिक ग्रंथात हे संकेत स्पष्ट केलेले असतात धार्मिक ग्रंथातील संकेताचे अधिकृत स्पष्टीकरण करण्याचा अधिकार ईश्वराचा प्रतिनिधी या नात्याने धर्मगुरूला प्राप्त होतो. अँकवीनास तर असे म्हणतो की, “राज्याचे कायदे हे धार्मिक नियमांना अनुसरून असले पाहिजेत म्हणजे राज्यात न्याय आपोआपच स्थापन होतो.”

३) न्यायाचा नैसर्गिक सिद्धांत -

न्यायाचा नैसर्गिक नियमानुसार कार्य करणे. ग्रीक - काळातील ‘स्टोईक’ या विचारवंताने या सिद्धांताचे समर्थन केले आहे रोमन विचारक पॉलिबिअस, सिसेरो यांनीसुद्धा नैसर्गिक सिद्धांताचे समर्थन केले आहे. हे विचारक निसर्ग आणि विवेक एकच मागीत असत. निसर्गाशी सुसंगत म्हणजे व्यक्तीच्या सद्सद् विवेकबुद्धीशी सुसंगत जे जे काही असेल ती गोष्ट न्याय ही स्टोईक विचारकाची धारण होती.

पुढील काळात आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा जनक ह्युगो ग्रोशियस, अमेरिकन व फ्रेंच क्रांतीचे तत्त्वज्ञान या सर्वांनी या संकल्पनेचा पुरस्कार केलेला आहे. समन्यायाचे तत्त्व विधिनियमांच्या उचित प्रक्रियेचे तत्त्व हे निसर्ग न्याय या तत्वाशी संबंधित आहेत याच कारणामुळे प्रा. डायसी म्हणतात की, “कायद्यापेक्षा न्याय श्रेष्ठ ” याचा अर्थ हा की एखादावेळी कायदा आणि न्याय यात विरोध निर्माण झाला तर न्याय हे मूल्य स्वीकारले पाहिजे.

थोडक्यात असे म्हणता येते की, निसर्गनियम, नीतीनियम, आणि मनुष्याचे आधार विचार यावर आधारित जी समाज व्यवस्था निर्माण होते तिला नैसर्गिक अवरस्था असे म्हणतात. अशा नियमानुसार चालणे म्हणजे न्याय होय. नंतरच्या काळात हॉब्स लॉक आणि रुसो यांनी सामाजिक कराराचे प्रतिपादन करताना ज्या नैसर्गिक अवस्थेचे वर्णन केले ती अशाच प्रकारची होती.

४) न्यायाचा वैधानिक सिद्धांत -

हॉब्स, जेरमी बेंथम, जॉन ऑस्टीन यांनी वैधानिक सिद्धांत मांडला त्यात न्यायाची स्थापना हे कायद्याचे मुख्य कार्य आहे त्यामुळे वैधानिक सिद्धांत असे गृहीत धरतो की न्यायतत्वाशी विसंगत नियम हा कायदा नाही तर ती विकृति मानली पाहिजे. न्याय- सिद्धांताची धारणा आहे की, अधिकृत सत्तेने मान्यता दिलेल्या विधिनियमांचा आणि उच्च न्याय मूल्यांचा सुसंवाद होवू शकतो. ही वैधानिक न्याय - सिद्धांताची भूमिका आहे.

५) न्यायाचा मार्क्सवादी किंवा आर्थिक सिद्धांत -

परंपरागत न्याय सिद्धांतापेक्षा अगदी वेगळे विचार कार्ल मार्क्सने न्यायसंबंधात मांडले आहेत त्याची भूमिका ही होती की न्यायाची कल्पना समाजाचे आर्थिक जीवन आणि व्यवहार यांवर आधारित असते. व्यक्तीचे जीवन उत्पादन साधनांच्या आधारे निश्चित होते. त्याच्यामते, भाडवदार वर्ग राज्याची निर्मिती करून त्याचा उपयोग कामागारांचे शोषण करण्यासाठी करतो. भांडवलदार वर्गाच्या हाती समाजातील सामाजिक , राजकीय , आर्थिक, शैक्षणिक अशा विविध संस्था असल्याने कामगार व मजूर वर्गाला न्याय मिळू शकत नाही.

हा निष्कर्ष काढल्यानंतर मार्क्स म्हणतो की, राज्य हे विशिष्ट वर्गाचे प्रतिनिधित्व करते ते नष्ट करून राज्यविहीन समाज निर्माण केल्या शिवाय खऱ्या अर्थाने न्यायाची स्थापना होवू शकणार नाही. त्याच्या मते, वर्गविहीन , राज्यविहीन समाज निर्माण झाल्यानंतर सर्व लोक समान राहतील. उत्पादनाची साधने समाजाच्या मालकीची होतील पूढे जावून कुणाचेही शोषण होणार नाही व खऱ्यास्वरूपात न्याय स्थापन होईल.

औद्योगिक क्रांतीनंतरचे विचारक मुख्यत्वे न्यायकल्पनेचा शोध अर्थशास्त्रात घेवू लागले. त्यांच्या हाती आर्थिक सत्ता असते. तो वर्ग सत्तेचा वापर स्वतःचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी करू लागला. त्याला पोषक अशी कायद्याची व्यवस्था समाजात निर्माण करतो व त्या कायद्यांनाच न्यायाचे स्वरूप प्राप्त होते वेगळ्या शब्दात असे म्हणता येते की, आर्थिकसत्ता ज्याच्या हाती असते त्याच्या हाती न्याय अशाप्रकारे न्याय अर्थसत्तेमधून प्रकट होतो.

८) सामाजिक न्यायाचा सिद्धांत -

सामाजिक न्याय या शब्दाचा अर्थ व व्याप्ती फार मोठी आहे. सामाजिक न्यायामागची भूमिका अशी सांगता येते की, 'समाजातील सर्व क्षेत्रातील अन्याय नष्ट होवून व्यक्तीचे अधिकार, समाजाचे हित, शासनाचा आदेश नियंत्रण, न्यायदान व्यवस्थेचा लोकशाही सुसंवाद, राष्ट्राचा विकास, प्रगती आणि सन्माननीय स्थान या सर्वांचा परस्परपूरक समन्वय म्हणजे सामाजिक न्याय होय. सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विषमतेवर आधारित असणाऱ्या समाजात सामाजिक न्यायाची अतिशय गरज असते.

सामाजिक न्यायाची भूमिका अशी की, समाजात ज्या वस्तूंची निर्मिती होते त्याचे वितरण संपूर्ण समाजात योग्यप्रकारे झाले पाहिजे. त्याचप्रमाणे सर्वांच्या अन्न, वस्त्र व निवारा या गरजा पूर्ण झाल्या पाहिजे. अशा आवश्यक गरजा पूर्ण करण्याच्या प्रत्येकाला अधिकार असणे ही सामाजिक न्यायाची कल्पना आहे.

९.४ समता (Equality) संकल्पना , व्याख्या, स्वरूप

प्रस्तावना - मानवी जीवनात समानतेला महत्त्वाचे स्थान आहे. स्वस्थ सामाजिक विकास आणि विकसित व्यक्ती मत्वाकरिता समता ही आवश्यक अट मानली जाते. निसर्गाने सर्व मानवांना समान निर्माण केले आहे ही धारणा प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. अमेरिकेच्या स्वातंत्र्य घोषणेत स्पष्ट केले होते की ईश्वराने सर्व मनुष्यांना समान निर्माण केले आहे त्यात म्हटले होते की, आम्ही या सत्याला स्वीकारतो की सर्व माणसे समान निर्माण झालेली आहेत.

१७८९ च्या फ्रेंच अधिकार घोषणापत्रात समतेच्या अधिकाराला क्रियात्मक स्वरूपात स्वीकृत केले आहे त्यात म्हटले होते की, मनुष्य आपल्या अधिकाराच्या दृष्टिकोनातून स्वतंत्र व समान आहेत व नेहमी स्वतंत्र व समान रहातात. १७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीने स्वातंत्र्य, समता, व बंधुता या तत्वांना जन्म दिला. १९१६ ला सोव्हिएत रशियात झारशाही विरोधात क्रांती झाली त्यात आर्थिक विषमतेच्या शेवट झाला.

समतेचा अर्थ -

- १) “व्यक्ती व्यक्तीत भेदभाव न करता प्रत्येकाला त्याच्या विकासाची समान संधी प्राप्त होते आणि कर्तूत्वानुसार त्याचे सामाजिक स्थान निश्चित होणे म्हणजे समता होय.”
- २) “जेव्हा माणसांना विषमतेने वागविण्यासाठी पुरेशी सबळ कारणे नसतील तेव्हा त्यांच्याशी समानतेने वागणे ही समता होय.”
- ३) प्रा. लास्की - समतेचा सर्वप्रथम अर्थ म्हणजे समाजात कोणत्याही व्यक्तीला विशेष अधिकार नसावेत दुसरा अर्थ म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या विकासासाठी पूर्ण संधी प्राप्त करून देणे.

सर्व लोकांची नैसर्गिक समता हा एक आदर्श मानला जात असला तरी प्रत्यक्षात नैसर्गिक विषमता ही वस्तुस्थिती आहे. शारीरिक शक्ती, बुद्धिमत्ता, सौंदर्य, कलागुण, स्वभावगुण इ. अनेक बाबतीत प्रत्येकात जन्मतः भेद आढळून येतो. याच कारणामुळे समता याचा अर्थ निरपेक्ष समानता असा होत नाही. सर्वांना समान वागणूक, समान संधी व समान संरक्षण असा त्याचा सापेक्ष अर्थ होतो.

समानतेची दोन रूपे -

- १) नकारात्मक
- २) सकारात्मक

१) समता म्हणजे सारखेपणा नव्हे - समानतेचा अर्थ सारखेपणा असा होत नाही. सर्व लोकांना समान शिक्षण देणे, समान काम देणे व समान वेतन देणे याचा अर्थ समानता असा होत नाही. ज्याप्रमाणे आपल्या हाताची बोटे निसर्गतः सारखी नसतात त्याचप्रमाणे निसर्गानेही मनुष्या मनुष्यामध्ये भेद निर्माण केला आहे.

२) समता म्हणजे मानवनिर्मित विषमता नष्ट करणे - समतेचा अर्थ मानवनिर्मित विषमता नष्ट करणे असा होतो. प्राचीनकाळापासून समाजरचना विषमता व विशेषाधिकार यावर आधारलेली आहे. ही मानव विषमता बाजूला सारून प्रत्येकाला त्याच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीप्रमाणे विविध प्रकारच्या विकासाची समान संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजेच समता प्रस्थापित करणे होय.

३) समता म्हणजे विशेषाधिकारांचा अभाव -

प्रा. लास्की असे म्हणतात की, तोपर्यंत समाजात काही व्यक्तींना अन्न, जात, भाषा, वंश, संपत्ती इ. आधारावर विशेष अधिकार मिळतात. तोपर्यंत समता प्रस्थापित होऊच शकत नाही. विषमतेला कारणीभूत ठरणारे विशिष्ट वर्गाचे, जातीचे व समुदायाचे विशेषाधिकार नष्ट करणे म्हणजेच समानता निर्माण करणे.

४) समता म्हणजे सर्वांना समान संधी देणे -

जन्मतः प्रत्येक व्यक्ति गुणात्मक दृष्टिने समान नसते. तरीही प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकास करण्याची समान संधी देणे म्हणजेच समता होय. या संधीचा

फायदा घेऊन व्यक्तीला आपल्या गुणांचा विकास करता येईल. उदा. गरीबाच्या मुलांना पोटभर जेवायला मिळत नाही त्यामुळे त्याची शरीरयष्टी कृश राहते. त्यांना शिक्षण प्राप्त करता येत नाही. याउलट श्रीमंताच्या मुलाना चांगले अन्न मिळते श्रीमंतांची बुद्धिहीन बालकेही संपत्तीची मालक बनतात. गरीबाच्या हुशार व बुद्धिवान मुलगा पैसाही मिळत नाही आणि धड जेवायला पण मिळत नाही. म्हणूनच प्रत्येकाला विकासाला योग्य व समान संधी प्राप्त करून देणे म्हणजे समता होय.

५) समता ही समतोल राखणारी प्रक्रिया आहे -

समता म्हणजे सारखेपणा नाही सर्वाना एकाच पातळीवर आणल्याने समाजातील विविधता नष्ट होते व व्यक्तीचे स्वातंत्र्य संकुचित होते पण त्याचबरोबर व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये असलेली तफावत व विषमता नष्ट करणे ही आवश्यक आहे. कारण अशा विषमतेमधूनच संघर्ष उद्भवतात आणि मानवजातीचे नुकसान होते.

विषमता निर्माण होवून समाजाला तोल बिघडू नये म्हणूनच समतेद्वारे समतोल राखला जातो. श्रीमंत-गरीब, सुशिक्षित-अशिक्षित उच्चभू जाती व मागासलेल्या जाती यांच्यातील तफावत समाजात असमतोल आणि विषमता निर्माण करते.

अशारीतीने समतेमुळे प्रत्येकाला आपल्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास करण्याची समान संधी प्राप्त होते.

९.५ समतेचे प्रकार

एकूण पाच प्रकार आहेत ते पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) सामाजिक समता (Social Equality)
- २) राजकीय समता (Political Equality)
- ३) नागरिक समता व वैधानिक समता (Legal Equality)
- ४) नैसर्गिक समता (Natural Equality)
- ५) आर्थिक समता (Economic Equality)

१) सामाजिक समता (Social Equality) -

समाज जीवनामध्ये प्रत्येक व्यक्तीची समान प्रतिष्ठा राखणे, धर्म, वंश, भाषा, जाती, लिंग इ. आधारावर भेदाभेद न करणे, प्रत्येकाला आपल्या व्यक्तीमत्त्वाच्या विकासाची समान संधी देणे हा सामाजिक समतेचा अर्थ होतो.

जन्मानुसार जाती निर्माण झाल्या व जाती-जमाती मध्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या विषमतेमुळे संघर्ष निर्माण झाला.

सामाजिक समता ही केवळ कायद्याने प्रस्थापित होत नाही तर त्यासाठी प्रत्येकाने सदसद्विवेक बुद्धीनुसार वागून समतेची भावना वाढीस लावली पाहिजे. उदा. आज ही दक्षिण

आफ्रिकेमध्ये काळा व गोरा असा फरक व्यक्ती मध्ये करण्यात येतो ती एक सामाजिक विषमताच आहे त्याचमुळे राष्ट्रीय ऐक्य धोक्यात येते.

सामाजिक विषमता मग जो भारतीय स्वरूपाची असो, वर्णविषयक असो की धार्मिक समजुतीवर आधारलेली असो परिणामाच्या दृष्टिने ती सारखीच समजली पाहिजे. सामाजिक असंतोषाला तर ती कारणीभूत ठरतेच पण नैतिक दृष्टिनेही मनुष्य जातीला ती कमीपणा आणणारी गोष्ट ठरते.

२) राजकीय समता (Political Equality) -

आधुनिक लोकशाहीच्या मुलाधार राजकीय स्वातंत्र्य व समता हाच आहे. प्रत्येक नागरिकाला राज्यव्यवस्थेमध्ये सहभागी होण्याचे समान संधी देणे म्हणजेच राजकीय समता होय. प्रातिनिधिक लोकशाहीचे हे मुख्यतत्त्व मानले जाते. राज्याचे स्थैर्य या तत्त्वावर पुष्कळ अशी अवलंबून असते. या राजकीय समतेमुळे प्रत्येक नागरिकाला मतदानाचा महत्त्वपूर्ण अधिकार प्राप्त होतो. तसेच आवश्यक ती पात्रता पूर्ण करून कोणताही नागरिक निवडणूकीद्वारे कोणतेही पद प्राप्त करू शकतो. पूर्वी असा अधिकार लिंग, धर्म, जाती आणि संपत्ती यानुसार प्राप्त होत असे. उदा. फ्रान्समध्ये स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार नव्हता. इंग्लंडमध्ये रोमन कॅथॉलिक पंथियांना पार्लमेंटचे सभासदत्व व सरकारी नोकरी करण्याचा अधिकार नव्हता. पण त्यामुळे राजकीय विषमता निर्माण होऊन संघर्ष झाले.

राजकीय समता पुढील गोष्टीच्या पूर्ततेवर अवलंबून असते.

- १) सर्व प्रौढ स्त्री-पुरुषांना मतदानाचा हक्क देणे.
- २) नागरिकांच्या मताचे मूल्य समान असणे.
- ३) बहुमताची पद्धती स्पष्ट करणे.
- ४) कायद्यासमोर प्रत्येकाला समान लेखणे.

३) नागरिक समता व वैधानिक समता (Legal Equality)

नागरिक या नात्याने राज्यातील प्रत्येक नागरिकाला समान अधिकार असणे. राज्यातील नागरिकांसाठी एकच कायदा असणे, कायद्यासमोर उच्च-निच्च, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, श्रीमंत-गरीब, स्त्री-पुरुष असा भेदभाव कोणत्याही आधारावर न करणे यालाच नागरिक समता असे म्हणतात.

नागरिक वा वैधानिक समतेमध्ये पुढील गोष्टीच्या समावेश होतो.

- १) कायद्यासमोर प्रत्येक व्यक्तीला एक व एकच मानणे.
- २) प्रत्येकाला समान अधिकार देणे आणि अधिकारांचा समान उपभोग घेता येईल अशी परिस्थिती निर्माण करणे.
- ३) कायद्याद्वारे मानवनिर्मित विषमता नष्ट करणे.

४) नैसर्गिक समता (Natural Equality)

काही विचारवंतांच्या मते मनुष्य निसर्गातच समान आहे. निसर्गानेच प्रत्येकाला समान गुणाची देणगी दिली आहे. प्रत्येकालाच विचारशक्ती व भावना आहे. यामुळे सर्वानाच समान

वागणूक आणि समान संधी दिली पाहिजे. लॉकने या नैसर्गिक समतेचा पुरस्कार केला. मानवी समाजाचा घटक म्हणून मानवाला मूलभूत हक्क देण्यात यावेत अशी समजूत आज दृढ होत आहे.

काही विचारवंत नैसर्गिक समतेला विरोध करतात. त्यांच्या मते निसर्गानेच प्रत्येक व्यक्तीला असमान निर्माण केले. अॅरिस्टॉटलने याच नैसर्गिक असमानतेच्या आधारावर गुलामगिरीचे समर्थन केले. पण नैसर्गिक असमानतेला तर सामाजिक, विषमतेची जोड मिळाली. तर त्याचे समाजावर अनिष्ट परिणाम घडतात. म्हणूनच नैसर्गिक समतेचा अर्थ मर्यादित स्वरूपात घेणेच इष्ट आहे.

५) आर्थिक समता (Economic Equality) -

समाज विघटनाचे प्रमुख कारण आर्थिक विषमता हेच आहे. आर्थिक समतेच्या अभावी व्यक्तीची इतर स्वातंत्र्य, निरर्थक ठरतात. आर्थिक समता प्रस्थापित झाल्यावरच इतर सर्व प्रकारची विषमता आपोआपच नष्ट होईल. असे काही शास्त्रज्ञांचे मत आहे.

आर्थिक मक्तेदारीच्या जोरावर समाजातील बहुसंख्य नागरिकांना आपल्या अंकीत ठेवण्याची सवलत ज्या समाजात असेल तिथे आर्थिक समता नांदू शकणार नाही. आर्थिक समतेचा अर्थ सर्वांना समान वेतन देणे असा नव्हे कारण प्रत्येक व्यक्तीची योग्यता सारखीच नसते. पण त्याच वेळेस संपत्तीच्या संचयनामुळे इतरांचे शोषण करणे राजकीय व सामाजिक दृष्ट्या योग्य नसते.

समाजाची उत्पादन साधने आपल्या हाती ठेवून त्यांचा उपयोग राजकीय सत्ता बळकावण्याकडे केला जातो. या वर्गाच्या हाती प्रभावी प्रचारसाधने असल्यामुळे तो आपले आर्थिक वर्चस्व टिकविण्यासाठी त्यांचा उपयोग करीत असतो. म्हणून आर्थिक समतेची आवश्यकता प्रतिपादन केली जाते. केवळ संपत्तीच्या बळावर इतरांचे शोषण करता येऊ नये हे तत्त्व आर्थिक समतेमागे गृहीत धरलेले असते.

९.६ नागरी समाज (Civil Society) संकल्पना

प्रस्तावना - नागरी समुहाचे संघटन हे एका राज्याचे किंवा कुटुंबाला धरून नसून ते एक स्वयंसेवी संघटन आणि सामाजिक शाखा यांना घट्ट करण्याचे कार्य ही व्यवस्था करते. १८ व्या शतकात वेगवेगळ्या विचारवंतांनी वेगवेगळ्या पद्धतीने ही संकल्पना मांडलेली दिसून येते. नागरी समाज हे दोन मुल्यांना महत्त्व देते.

- १) सामाजिक मुल्ये
- २) सामाजिक संस्था

नागरी समाजाच्या अर्थ समजावून घेताना व्यक्तीचे हक्क, सार्वजनिक कल्याण, कायद्याचे अधिराज्य मुक्त अभिव्यक्ती, सहिष्णुता, लोकहितबुद्धी व विना नफा स्वयंसेवा संस्था हे आधार मानले जातात.

नागरी समाज ही संकल्पना आदर्शात्मक व अनुभववादी दृष्टिने महत्त्वाची संकल्पना म्हणून कार्य करते. ती आदर्शवादी दृष्टिकोनातून ती संस्थाचा अभ्यास परिणामकारकपणे करते ती सामाजिक कार्य व उपक्रम तसेच नागरी प्रवृत्ती अराज्यवादी संस्थांच्या विकासाचे प्रारूप ठरवते.

नागरी समाजाची संकल्पना ही तशी जुनी आहे तिची सुरुवात ही राजकीय तत्वज्ञानी हॉब्स, लॉक, हेगेल आणि मार्क्स यांनी मांडलेली दिसून येते. तसेच ग्रामशी यांनी ही या संकल्पनेवर सखोल अध्ययन केल्याचे दिसते. नागरी समाजामध्ये वेगवेगळ्या संस्था आहेत. उदा. स्वयंसेवी संस्था, सामुदायिक गट, युनियन, संघटना इ. यांचा समावेश नागरी समाजात होतो.

नागरी समाजाचे तीन वर्चस्ववादी सिद्धांत -

- १) नव-पुराणमतवादी सिद्धांत
- २) बहुलवादी सिद्धांत
- ३) नव-मार्क्सवादी सिद्धांत

या वरील तीन सिद्धांतात नागरीसमाजाची संकल्पनात महत्त्वाच्या अंगाने स्पष्ट केली आहे.

- १) नव-पुराणमतवादी सिद्धांत नागरी समाजाचे स्वातंत्र्य आणि राज्य यांच्या मध्ये मतभिन्नता असल्याचे मानते.

‘ग्रामसी’ हे मार्क्सवादी विचारवंत सुसंस्कृत समाज संज्ञा वापरतात या संदर्भात ग्रामसी म्हणतात की, सुसंस्कृत समाजाच्या स्थापनेसाठी राज्य महत्त्वाची भुमिका बजावते तर राज्याच्या प्रकाराचे संरक्षण करण्यासाठी व त्यात परिवर्तन करण्यासाठी सुसंस्कृत समाज प्रयत्न करतो. काही समाजशास्त्रज्ञांच्या मते, शहरात राहणाऱ्या सुशिक्षित व वर्तनात शिष्टाचाराला प्राधान्य देणाऱ्या शहरी व नागरी लोकसंख्येसाठी ‘सुसंस्कृत समाजा या संज्ञेचा वापर केला जातो.’

- २) बहुलवादी विचारवंत एलेक्स दे टॉकेवेली यांच्या मते, नागरी समाजाचे संघटन हे महत्त्वपूर्ण आहे ते असे मत मांडतात तसेच ते समुहाचे स्वातंत्र्य व व्यक्तीगत स्वातंत्र्य याविषयी विचार मांडतात.

९.७ सारांश

अशा पद्धतीने न्याय, समता व नागरी समाज या तीन संकल्पना राजकीय सिद्धांतात स्पष्ट झालेल्या दिसून येतात.

न्यायाची संकल्पना ही सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने कशी प्रस्थापित होते. आर्थिक न्यायाच्या दृष्टीने कशा पद्धतीने येते त्याचबरोबर राजकीय न्याय हा राज्याच्या संदर्भात कशा पद्धतीने प्रस्थापित होतो हे स्पष्ट केले.

समता या संकल्पनेचे स्वरूप अर्थ, विश्लेषणात्मकदृष्ट्या केल्याचे दिसते त्यामध्ये नैसर्गिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, कायदेशीर या समतेचे प्रकार स्पष्ट केले आहेत. तसेच नागरी समाजाची संकल्पना ही आदर्शवादी व अनुभववादी दृष्टिकोनातून स्पष्ट केली.

९.८ सरावासाठी प्रश्न

९.९ ग्रंथसंपदा

- १) प्रा. रा. अं. तिजारे,
डॉ. व मा. पेशवे
आधुनिक राजकीय सिद्धांत
- २) प्रा. श्रीकांत देशपांडे
राजकीय सिद्धांत
- ३) ओ. पी. गौबा
राजकीय संकल्पना आणि विचारप्रणाली
- ४) अॅन इंट्रोडक्शन टू पोलिटिकल
थिअरी, राजनीतीशास्त्र परिचय,
ओ.पी. गाबा
मराठी अनुवाद - तुकाराम जाधव

राष्ट्रवाद (NATIONALISM)

घटक रचना :

- १०.० संकल्पना
- १०.१ प्रस्तावना
- १०.२ राष्ट्रवादाचे बदलते स्वरूप
- १०.३ राष्ट्रवाद प्रभावी होण्याचे कारणे
- १०.४ राष्ट्रवादाचे तीन दृष्टीकोन
- १०.५ सारांश
- १०.६ संदर्भग्रंथ सूची

१०.० संकल्पना

राष्ट्रवाद (Nationalism) :

प्रस्तावना - नेशिओ या लॅटीन शब्दापासून 'नेशन' (nation) हा इंग्रजी संज्ञा तयार झाली आहे तिच्यासाठी 'राष्ट्र' ही संज्ञा मराठीत वापरली जाते. नेशिओचा अर्थ लॅटीन भाषेत जन्म किंवा वंश असा होतो. सतराव्या शतकात राष्ट्र ही संज्ञा राज्याची वांशिक एकता याच अर्थाने प्रचलित होती. फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीच्या काळात ती जनसमूहाच्या राष्ट्रभक्तीची सूचक ठरली.

एकोणिसाव्या शतकापासून 'राष्ट्र' संज्ञेला देशाचे स्वातंत्र्य व सार्वभौमत्व यांचा संदर्भ मिळाला राष्ट्र कल्पनेचा ऐतिहासिक विकासक्रम आपण पुढे पाहू तसेच राष्ट्र म्हणते काय याची स्पष्टता पुढीलप्रमाणे करता येईल.

राष्ट्र राज्य (नेशन स्टेट) असा संयुक्त शब्दप्रयोग वारंवार केला जात असला तरी 'राष्ट्र' व 'राज्य' हे समानार्थी नव्हेत तर संकल्पनात्मक पातळीवर या दोन संकल्पनांमध्ये फरक आहे. राष्ट्रीयतेची भावना हा राष्ट्राचा मुलाधार असतो. 'नॅशनॅलिटी' हा शब्द राष्ट्रीयतेच्या भावनेसाठी जसा वापरला जातो त्याचप्रमाणे राष्ट्रक याही अर्थाने वापरला जातो. राष्ट्रक म्हणजे भाषा, संस्कृती, धर्म, वंश इ. आधारावर ज्यात एकीची भावना निर्माण झाली आहे असा समाज.

१०.१ प्रस्तावना

१०.२ राष्ट्रवादाचा ऐतिहासिक क्रम आणि बदलते स्वरूप :

एक विचार प्रणाली म्हणून राष्ट्रवाद ही एक अलीकडची बाब आहे राष्ट्र व राष्ट्रभूमी यांना सर्वश्रेष्ठ आदर्श समजून त्यांना आपल्या निष्ठा समर्पित करायला लावणारी आणि त्यांच्यासाठी कोणताही त्याग करण्याची तयारी करून घेणारी राष्ट्रवाद ही एक आधुनिक विचारप्रणाली आहे. पूर्वी ती अस्तित्वात नव्हती. कारण राज्याच्या सरहद्दी राष्ट्रीयतेच्या तत्त्वावर आधारित नव्हत्या नगर राज्यांना किंवा सामतांना किंवा धर्म संस्थेला किंवा एखाद्या घराण्याला लोक आपली निष्ठा अर्पण करीत असत. मध्ययुग संपले आणि जगभर राष्ट्र राज्यांच्या उदय झाला एकोणिसाव्या शतकापासून तर राष्ट्रवाद ही युरोपच्या इतिहासाची प्रमुख प्रेरणा होती. पहिल्या महायुद्धानंतर आशियाची आणि दुसऱ्या महायुद्धानंतर आफ्रिकी देशांचे इतिहास घडवण्यातही राष्ट्रवादाच्या विचार प्रणालीचे मोठेच योगदान होते या प्रत्येक वळणावरच्या राष्ट्रवादाची काही ठळक वैशिष्ट्ये नोंदवता येते.

१०.३ राष्ट्रवाद प्रभावी होण्याचे कारणे

राष्ट्रवाद प्रभावी होण्याची पाच कारणे अभ्यासकाने स्पष्ट केली आहे ती पुढीलप्रमाणे अधिक स्पष्ट करता येईल.

- १) केंद्रीभूत राज्यसत्ता विकसित झाल्या. कारण त्यांनी सामंतशाही किंवा सरंजामशाही निष्ठा कायमच्या बंद ठरवल्या आणि सर्व लोकांच्या निष्ठा एकाच मध्यवर्ती अधिसत्तेवर केंद्रित केल्या.
- २) व्यापार विनिमय वाढला कारण सुव्यवस्था युक्त मोठाले भूभाग सलगपणे उपलब्ध असणे वाढत्या व्यापारासाठी आवश्यक झाले. आर्थिक व राजकीय सत्तेचे केंद्रीकरण असलेली पण एककेंद्री राज्ये उगवल्या मध्यम वर्गाच्या मागण्या पूर्ण करण्याच्या दृष्टिने उपयुक्त ठरली.
- ३) राष्ट्रीय भाषा आणि साहित्य यांचा विकास व प्रसार झाला त्यातून राष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरावर प्रकाश पडला. कवी, लेखक, विद्वान यांनी भाषेचा प्रभावी वापर करून आपल्या राष्ट्राची महात्मता व थोरवी जनमानसावर बिंबवली.
- ४) धार्मिक शिक्षणाची पीछेहाट झाल्यामुळे राष्ट्रीय शिक्षणाने त्याची जागा घेतली. विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रभक्तीची मूल्ये रुजवण्याच्या शाळा निघाल्या.
- ५) अठराव्या शतकातील राजकीय सिद्धांतानी लोकांच्या सार्वभौमत्वाची संकल्पना तीरकसपणे पुढे मांडली.

राष्ट्रवादाचे बदलते स्वरूप -

राष्ट्रवादाचे बदलते स्वरूप हे तीन प्रमुख संकल्पनातून बदलताना दिसून येते.

- १) राष्ट्रीयता
- २) राष्ट्र
- ३) राष्ट्र आणि राज्य

अशा तीन अवस्था किंवा संकल्पना या राष्ट्रवादाच्या स्पष्ट होताना दिसतात. काळानुसार त्यामध्ये बदल होत गेले.

१) राष्ट्रीयता -

राष्ट्रीयता म्हणजे व्यक्तीमधील एकतेची व ऐक्याची भावना ही भावना अंतरी बाळगली. लोक जेव्हा राजकीय दृष्ट्या संघटीत होतात आणि विशिष्ट भूभागावर स्थिरावतात तेव्हा त्यांचे राष्ट्र राज्य निर्माण होते.

राष्ट्रीयतेचे काही वस्तुनिष्ठ व व्यक्तिनिष्ठ घटक आहेत त्यामध्ये उदा. जन्मभूमी, वंश, भाषा, सांस्कृतिक वारसा, आर्थिक हितसंबंध इ. घटक असतात.

२) राष्ट्र -

राष्ट्र संकल्पनेचे समर्थक व विरोधक या दोहोची संख्या राज्यशास्त्रामध्ये जवळपास सारखीच आहे. राष्ट्र कल्पनेच्या कोणत्या वैशिष्ट्यांत लक्ष केंद्रीत करतो यावर तिचे समर्थक होऊ की विरोधक हे अवलंबून असते.

१९ व्या शतकातील राष्ट्रवादामागे स्वातंत्र्य, मानवतावाद, लोकशाही विचार इ. तत्त्वे होती.

राष्ट्र हा शब्द 'natio' या शब्दापासून बनला आहे. त्याचा अर्थ 'जन्म' किंवा 'वंश' असा होतो. 'बरगेस' आणि 'लीकॉक' यांनी राष्ट्र म्हणजे 'वांशिक भेद' असे म्हटले आहे ते वांशिक गटाबद्दल बोलतात ते म्हणजे लोकसंख्या, सारखी भाषा, साहित्य, रुढी, परंपरा ज्या चूक व बरोबर आहेत हे ठरवतात.

वंश आणि राष्ट्रीयता या दोन वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत. जगात कोणत्याही राष्ट्रात वांशिकता ही आढळून येतेच.

१९७१ ला बांगला देशाची फाळणी होऊन पूर्व पाकिस्तान आणि पश्चिम पाकिस्तान हे दोन विभाग पडले धर्म सारखा असून ही असे दोन भाग पडले हे यावरून दिसून येते.

बार्कर यांच्या मते, "राष्ट्र म्हणजे अशा लोकांचा समूह त्यामध्ये प्रादेशिकतेत ते एकत्र राहतात."

३) राष्ट्र आणि राज्य -

आधुनिक संकल्पना म्हणून राष्ट्र आणि राज्य याकडे बघितले जाते. २० व्या शतकातील राष्ट्रवादाचा पवित्रा मात्र आक्रमक, अहंकारी व हिंसक-विध्वंसक असा होता. नाझी व फासिस्ट राज्यकर्त्यांनी राष्ट्रभावनेचे हत्यार वापरून अल्पसंख्यांकावर अनन्वित अत्याचार केले. संकुचित दृष्टिकोन, असहिष्णुता, धर्म पिसाटपणा, वंशवाद, साम्राज्यवादी व आक्रमकता असे राष्ट्रवादाचे अनेक अनिष्ट अविष्कार पाहायला मिळतात.

सांस्कृतिक क्षेत्रातील राष्ट्रवादने माणसे जोडली पण राजकीय व आर्थिक क्षेत्रात मात्र त्याने माणसे तोडण्याचेच काम केले.

१०.४ राष्ट्रवादा संबंधीचे तीन दृष्टिकोन

राष्ट्रवाद या संकल्पनेचे तीन प्रमुख दृष्टिकोन आहेत.

- १) तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टिकोन
- २) समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन
- ३) मार्क्सवादी दृष्टिकोन

१) तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टिकोन -

जर्मन तत्त्वज्ञ कांट याने असे प्रतिपादन केले आहे की, नैतिक अर्थाने प्रत्येक व्यक्ती स्वायत्त असून तिची, स्वतःची अनुभूती हीच नीती मूल्यांना जन्म देत असते. त्यामुळेच अनुभूती घेण्याचे स्वातंत्र्य व्यक्तीला असणे ही तिच्या नैतिक जीवनाची पूर्व अट आहे.

धर्म आणि समाज यांची अतिरेकी बंधने व्यक्तीवर असू नयेत. पण त्याचबरोबर व्यक्तींना परस्परशाही जोडणारा दुवा असायला पाहिजे. जी चिरंतन शक्ती मानवी संस्कृतीला साकार करते. तीच राष्ट्राचे समूह जीवनाला अधिष्ठान मिळवून देते असे 'फिक्टो' या जर्मन तत्त्ववेत्त्याने म्हटले आहे.

२) समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन -

आधुनिकीकरणाच्या बहुमुखी प्रक्रियेला तो राजकीय प्रतिसाद मिळतो त्यास 'राष्ट्र' म्हणतात अशी व्याख्या समाज शास्त्रज्ञांनी केली आहे आधुनिकीकरणामुळे लोकांच्या पारंपारिक जीवनक्रम विस्कळीत होतो. नवे तंत्रज्ञान, नवी मुल्ये, नवी श्रमविभागणी व सामाजिक संरचना, नवी उत्पादन पद्धती इ. मुळे व्यक्तींना एकाकीपणा असुरक्षितता, अस्थैर्य, साशंकता वाटते आणि सामाजिक पोकळी वाढू लागते. त्यांना या भयग्रस्त मानसिकतेतून सोडवण्याचे कार्य 'राष्ट्र' ही संस्था करते.

३) मार्क्सवादी दृष्टिकोन -

काही मार्क्सवादी अभ्यासक राष्ट्रवादाला केवळ साम्राज्यवादाची प्रतिक्रिया समजतात.

मार्क्सच्या मते, राष्ट्रवाद व भांडवलशाही ही एकाच संस्थेची दोन रूपे आहेत. श्रमिक जोवर आर्थिक व राजकीय दास्यात असतात तोपर्यंत त्यांच्या ठिकाणी राष्ट्रभावनेचा प्रादुर्भाव

होऊ शकत नाही. आणि हे दास्य संपले की मग राष्ट्रभावनेचा राजकीय पायाच नष्ट होतो आणि श्रमिकवर्ग आंतरराष्ट्रीय कामगार वर्गही जोडला जातो. त्यामुळे दोन्ही टप्प्यांवर राष्ट्रवाद निरुपयोगी आहे. अर्थात राष्ट्र या संकल्पनेने मानवी इतिहासात बजावलेली भूमिका मार्क्स कधीच अमान्य करीत नाही. भांडवलशाही देशातही भांडवलशाहीच्या सुरुवातीला राष्ट्रवादने पुरोगामी स्वरूपाचे कार्य पार पाडले. त्याचप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय कामगार क्रांती होण्यापूर्वी सर्व देश परकीय दास्यातून मुक्त होऊन स्वतंत्र राष्ट्रे म्हणून अस्तित्वात येणे आवश्यक आहे. या दोन्हीही वस्तुस्थिती मार्क्सने स्विकारल्या आहेत.

लेनिनने राष्ट्रवादाच्या वाटचालीचे तीन कालखंड पाडले आहेत.

१) (१७८९ ते १८७१) हा कालखंड -

भांडवलशाहीच्या उन्नयनाच्या असून त्यातील राष्ट्रवादने मध्ययुगीन सरंजामशाहीच्या शृंखला तोडण्याचे कार्य केले.

२) १८७१ ते १९१४ -

या कालखंडात भांडवलशाहीचे पूर्ण प्रभुत्व प्रस्थापीत होवून भांडवलदार वर्ग प्रतिगामी बनण्याचा आहे. त्यातील राष्ट्रवादाला साम्राज्यवादाचे विकृत वळण मिळाले.

३) पहिल्या महायुद्धोत्तर या कालखंडात साम्राज्यवादी राष्ट्रांतर्गत संघर्ष तीव्र होईल असे लेनिनने म्हटले होते.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर आशिया आणि आफ्रिका खंडात साम्राज्यशाही शक्तीशी मुकाबला करण्याची जी पुरोगामी जबाबदारी राष्ट्रवादने पार पाडली तिची योग्य ती दखल मार्क्सने घेतली आहे.

अशा पद्धतीने बहुतेक विचारवंतांनी राष्ट्रवादाची संकल्पनेबद्दल आपले विचार स्पष्ट केले आहेत. राष्ट्रवादाचे काही 'प्रकार' ही पाडतात.

- १) पारतंत्र्याविरुद्धचा राष्ट्रवाद
- २) विषारी राष्ट्रवाद
- ३) लोकशाही स्वरूपाचा राष्ट्रवाद
- ४) अल्पसंख्याकांचा राष्ट्रवाद
- ५) पुरोगामी व बुरसटलेला राष्ट्रवाद

असे विविध प्रकार राष्ट्रवादाचे पडलेले दिसून येतात.

१०.५ सारांश

२१ व्या शतकातील राष्ट्रवाद ही संकल्पना महत्त्वाची मानली गेली. अनेक विचारवंतांनी या संकल्पनेच्या बाजू मांडलेल्या दिसून येतात. त्यामध्ये मार्क्सने मांडलेली राष्ट्रवादाची संकल्पना महत्त्वाची आहे.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगात आंतरराष्ट्रीय समाजात IMF, NATO यासारख्या संघटना जगातल्या राजकारणात उदयास आल्या. यामुळे जागतिकीकरणाचा प्रभाव हा राष्ट्र-राज्यावर पडलेला दिसून येतो.

राष्ट्रवादाची वेगवेगळी पद्धती, प्रकार, दृष्टिकोन आपण अभ्यासली. सगळ्या महत्त्वाची काळ हा दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर युनोच्या निर्मिती झाल्यानंतर जग २१ व्या शतकातील राष्ट्रवाद हा वंशिकभेदावर असलेला राष्ट्रवादाचा प्रभाव हा जागतिक राष्ट्रवादावर पडलेला आहे.

१०.६ ग्रंथसंपदा

- १) डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे, राजकीय सिद्धांत.
- २) डॉ. विजय देव, राजकीय विश्लेषण कोश.
- ३) सुगम राज्यशास्त्र, सिद्धांत आणि विचार, के. सागर

